

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

С. О. Харитонов

**КРИМІНАЛЬНА
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ
ЗА КРИМІНАЛЬНИМ
ПРАВОМ УКРАЇНИ**

Монографія

Харків
«Право»
2018

DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669374882>

УДК 344.13

X20

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 11 від 27 червня 2018 р.)*

Рецензенти:

Ю. В. Баулін, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, професор кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

В. Б. Харченко, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ;

О. М. Храпцов, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Харитонов С. О.

X20 Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія / С. О. Харитонов. – Харків : Право, 2018. – 328 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669374882>

ISBN 978-966-937-488-2

Монографія присвячена дослідженню проблем кримінальної відповідальності за злочини проти порядку несення військової служби за кримінальним законодавством України. Розглянуті теоретичні й методологічні засади кримінальної відповідальності за військові злочини, проведений історико-порівняльний дискурс та визначена соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за ці злочини. Здійснене теоретичне узагальнення і запропоноване нове вирішення питань понять «військовий злочин» та «склад військового злочину». Визначена система військових злочинів та її місце в системі Кримінального кодексу України. Розглянуті спірні питання кваліфікації військових злочинів та особливості застосування покарання.

Для науковців, викладачів, аспірантів, ад'юнктів, студентів, курсантів юридичних вищих навчальних закладів, вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів, юристів-практиків, військовослужбовців, народних депутатів України, працівників державного апарату, а також усіх, хто цікавиться проблемами кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством України.

УДК 344.13

ISBN 978-966-937-488-2

© Харитонов С. О., 2018
© Видавництво «Право», 2018

Зміст

Вступ	5
-------------	---

Розділ 1

ВІДПРАВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПОРЯДКУ НЕСЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

1.1. Теоретичні й методологічні засади кримінальної відповідальності за військові злочини	11
1.2. Історико-порівняльний дискурс кримінальної відповідальності за військові злочини	26
1.3. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за військові злочини	46
Висновки до розділу 1	57

Розділ 2

ПОНЯТТЯ І СКЛАД ВІЙСЬКОВОГО ЗЛОЧИНУ ЯК ПІДСТАВА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Загальні підходи до визначення поняття «військовий злочин» та його складу	60
2.2. Об'єкт військових злочинів	81
2.3. Об'єктивна сторона військових злочинів	108
2.4. Суб'єкт військових злочинів	142
2.5. Суб'єктивна сторона військових злочинів	160
Висновки до розділу 2	186

Розділ 3

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ

3.1. Військові злочини в системі кримінального законодавства України	191
3.2. Система та види військових злочинів	200
Висновки до розділу 3	216

Розділ 4
КВАЛІФІКАЦІЯ
ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ

4.1. Загальні положення кваліфікації військових злочинів	218
4.2. Окремі питання кваліфікації військових злочинів.....	220
Висновки до розділу 4	244

Розділ 5
ЗАСТОСУВАННЯ ПОКАРАННЯ
ЗА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ

5.1. Загальна характеристика покарань за військові злочини	245
5.2. Спеціальні види покарань за військові злочини	246
Висновки до розділу 5	273
Список використаних джерел	275

Вступ

У Конституції України проголошується: «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону» (ст. 65)¹. Забезпечення внутрішньої й зовнішньої безпеки України завжди є актуальною проблемою держави. За сучасних умов, коли Україна знаходиться, по суті, у стані озброєного конфлікту, це відчутно впливає на стан злочинності в різноманітних сферах життєдіяльності й державності, в тому числі й у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства.

Посилаючись на статистичні дані Генеральної прокуратури України², зауважимо, що останнім часом, починаючи з 2014 року, спостерігаються негативні тенденції проявів злочинності, пов'язані з різноманітними посяганнями на встановлений порядок несення військової служби, що, безперечно, впливає на забезпечення національної безпеки України, її здатність адекватно реагувати на будь-які види ворожої поведінки з боку інших держав. Злочини проти порядку несення військової служби мають певну питому вагу в масштабах всієї злочинності в Україні. Невтішними, на жаль, є також прогнози і щодо військової злочинності.

Зрозуміло: якщо не вживати заходів, здатних суттєво вплинути на військову злочинність, і не стабілізувати ситуацію, все це буде ускладнено неосязністю за обсягами та непередбачуваністю за наслідками, що в підсумку становитиме серйозну загрозу національній безпеці України.

Незважаючи на відносно стабільну практику застосування кримінально-правових норм, передбачених розд. XIX КК України (Злочини проти

¹ Конституція України : станом на 22 січ. 2018 р. : відповідає офіц. тексту. Харків : Право, 2018. С. 24.

² Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> (дата звернення: 02.09.2018).

встановленого порядку несення військової служби (військові злочини))¹, мають місце чимало спірних питань, які потребують нагального вирішення.

Практика кваліфікації військових злочинів на сьогодні ще далека від досконалості, що свідчить про значні проблеми правозастосування й неоднаковість кримінально-правових і процесуальних рішень. Варто згадати й про відсутність постанов Пленуму Верховного Суду України про практику застосування норм, що регулюють відповідальність за військові злочини.

Значні труднощі у кваліфікації вказаних складів злочинів виникають у зв'язку з бланкетністю їх диспозицій. Нормативно-правові акти, до яких відсилає кримінальне законодавство, страждають невизначеністю, а в деяких випадках навіть конкурують між собою, що в подальшому впливає на кваліфікацію суспільно небезпечної поведінки військовослужбовців.

Однією із суттєвих проблем негативної тенденції зростання кількості військових злочинів є слабкі наукові засади в боротьбі з ними. У зв'язку із цим існує гостра потреба в теоретичному опрацюванні питань визначення об'єкта й суб'єкта злочинів проти встановленого порядку несення військової служби, специфіки їх об'єктивної й суб'єктивної сторін, систематизації, встановленні місця інституту військових злочинів у системі кримінального законодавства України, з'ясуванні їх юридичних ознак і правової природи, особливостей кваліфікації і призначення покарання.

У кримінально-правовій науці на проблему військових злочинів науковці почали звертати увагу наприкінці XIX та на початку XX ст. Серед них заслуговують на увагу праці Д. Д. Бессонова², А. К. Вульфєрта³, Д. Дангельмайєра⁴, С. О. Друцького⁵, В. Д. Кузьміна-Караваєва⁶, О. О. Мушнікова⁷,

¹ Кримінальний кодекс України : зі змін. та допов. станом на 25 січ. 2018 р. Харків : Право, 2018. С. 233–246.

² Бессонов Д. Д. Особенная часть военно-уголовного права : конспект лекций, чит. в Александр. воен.-юрид. акад. в 1910 г. Отд. 1. Санкт-Петербург : Изд. штабс-кап. Гнилосаров и поручик Любимов, 1911. 389 с.

³ Вульфєрт А. К. Лекции по Особенной части русского уголовного права : чит. в Воен.-юрид. акад. в 1895 г. Санкт-Петербург : Изд. Гвардии поручик Салатко-Петрише и поручик Васильянов, 1896. Вып. 1. 394 с.

⁴ Дангельмайєр Д. История военно-уголовного права. Варшава : Тип. Окруж. штаба, 1892. 104 с.

⁵ Друцкой С. А. Причины невменения в военно-уголовном праве. Варшава : Тип. Окруж. штаба, 1902. 342 с.

⁶ Кузьмин-Караваєв В. Д. Военно-уголовное право. Санкт-Петербург : Тип С.-Петербур. тюрьмы, 1895. Вып. 1 : Введение. Часть Общая : Учение о военно-уголовном законе; Учение о воинском преступном деянии. 306 с.

⁷ Мушников А. А. Руководство военно-уголовных законов в связи с законами общеуголовными. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1884. Ч. 1 : Законы материальные. 182 с.

Я. А. Неелова¹, В. Д. Спасовича², Н. І. Фалєєва³, О. П. Чебишева-Дмитрієва⁴, І. А. Шендзіковського⁵. За радянських часів проблематику військових злочинів досліджували Х. М. Ахметшин⁶, З. О. Ашитов⁷, А. Г. Горний⁸, В. І. Курляндський⁹, В. Я. Малкіс та С. М. Орловський¹⁰, В. Г. Смірнов та І. Н. Солодкін¹¹, М. Н. Нікітченко, С. П. Черкасов та А. Н. Чуватін¹², В. М. Чхиквадзе¹³, В. П. Шупленков¹⁴. У пострадянські часи працювали над питаннями військових злочинів такі вчені, як З. М. Абдуллаєв¹⁵, О. К. Зателєпін¹⁶, А. А. Тер-Акопов¹⁷,

¹ Неелов Я. А. Курс военного уголовного права : лекции, чит. в Воен.-юрид. акад. в 1882/83 акад. г. Санкт-Петербург : Печ. А. Григорьева, 1883. 234 с.

² Спасович В. Д. Учебник уголовного права. Санкт-Петербург : Тип. Иосафата Орзико, 1863. Т. 1, вып. 1–2. 442 с.

³ Фалеев Н. И. Цели воинского наказания : дис. ... экстраординар. проф. на каф. воен.-угол. законов в Александр. воен.-юрид. акад. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашевъ и Ко, 1902. 525 с.

⁴ Чебышев-Дмитриев А. П. О преступном действии по русскому до-петровскому праву. Казань : Тип. Императ. ун-та, 1862. 242 с.

⁵ Шендзиковский И. А. Конспект лекций о материальных военно-уголовных законах иностранных государств. Санкт-Петербург : Тип. Морс. м-ва, 1886. 80 с.

⁶ Ахметшин Х. М. Квалификация воинских преступлений : учеб. пособие. Москва : Воен. ин-т, 1977. 80 с.

⁷ Ашитов З. О. Уголовная ответственность военнослужащих за нарушение порядка пользования и сбережения военного имущества : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Алма-Ата, 1960. 24 с.

⁸ Горный А. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления. *Советская юстиция*. 1959. №2. С. 29–32.

⁹ Курляндский В. И. О составе воинского преступления. *Труды Военно-юридической академии*. Москва, 1951. Вып. 13. С. 3–31.

¹⁰ Орловский С. Н., Малкіс В. Я. Советское военно-уголовное право. Общая часть. Учение о материальном и процессуальном военно-уголовном праве. Москва ; Ленинград : Госиздат, 1928. 219 с.

¹¹ Смирнов В. Г., Солодкін І. Н. Воинские преступления. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 96 с.

¹² Чуватин А. Н., Нікітченко М. Н., Черкасов С. П. Положение о воинских преступлениях : пост. коммент. Москва : Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1929. 86 с.

¹³ Чхиквадзе В. М. Советское военно-уголовное право : учеб. пособие. Москва : Юрид. изд-во Минюста СССР, 1948. 452 с.

¹⁴ Шупленков В. П. Проблемы уголовно-правовой борьбы с преступлениями против обороны СССР : дис. ... д-ра юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ин-т. Москва, 1986. 432 с.

¹⁵ Абдуллаєв З. М. Теоретические основы криминализации воинских общественно опасных деяний : дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ин-т. Москва, 1991. 208 с.

¹⁶ Зателєпін О. К. Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Моск. гос. лингвист. ун-т. Москва, 2013. 540 с.

¹⁷ Тер-Акопов А. А. Правовые основания ответственности за воинские преступления : дис. д-ра юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ин-т. Москва, 1982. 362 с.

М. О. Шулепов¹. Серед вітчизняних науковців проблематиці військових злочинів приділяли увагу В. М. Білоконев², В. П. Бодаєвський³, П. П. Богущкий⁴, В. В. Бондарев⁵, В. О. Бугаєв⁶, В. К. Грищук⁷, С. Ф. Денисов⁸, С. І. Дячук⁹, М. І. Карпенко¹⁰, А. Р. Мухамеджанова¹¹, В. О. Навроцький¹², М. І. Панов¹³, Є. Б. Пузиревський¹⁴, О. М. Сар-

¹ Шулепов Н. А. Теоретические основы реализации уголовной ответственности военнослужащих : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Моск. гос. лингвист. ун-т. Москва, 2001. 365 с.

² Касинюк В. І., Білоконев В. М. Кримінальна відповідальність військовослужбовців за порушення правил водіння або експлуатації машин. Запоріжжя : Глазунов С. О., 2001. 231 с.

³ Бодаєвський В. П. Кримінальна відповідальність військовослужбовців за корисливі посягання на військово майно (ст. 410 КК України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2010. 16 с.

⁴ Богущкий П. П. Особливості військово-правових відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2006. Вип. 29. С. 67–72.

⁵ Бондарев В. В. Нестатутні взаємовідносини серед військовослужбовців Збройних Сил України: кримінологічний аналіз та попередження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2001. 19 с.

⁶ Бугаєв В. О. Військові злочини і покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2001. 21 с.

⁷ Грищук В. К., Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. 308 с.

⁸ Денисов С. Ф., Бодаєвський В. П. Кримінальна відповідальність військовослужбовців за корисливі посягання на військово майно (ст. 410 КК України) : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2011. 324 с.

⁹ Дячук С. І. Юридична природа виконання наказу: кримінально-правова оцінка діяння особи, що виконала протиправний наказ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 17 с.

¹⁰ Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Київ : Нац. акад. упр., 2018. 420 с.

¹¹ Мухамеджанова А. Р. Кримінально-правова характеристика насильства над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 Кримінального кодексу України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 16 с.

¹² Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ : Т-во «Знання» : КОО, 2000. 772 с.

¹³ Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2011. 184 с.

¹⁴ Пузиревський Є. Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2011. 22 с.

навський¹, М. М. Сенько², М. С. Туркот³, М. І. Хавронюк⁴ та інші науковці.

Досконале вивчення спеціальної літератури дозволяє авторові цього дослідження зробити висновок, що станом на сьогодні недостатньо комплексних досліджень системи злочинів проти порядку несення військової служби, оскільки згадані вчені приділяли увагу окремим складам військових злочинів. Нинішня концепція кримінально-правового регулювання цього інституту кримінального права ґрунтується на наукових здобутках минулого століття без належного урахування сучасних вітчизняних реалій і зарубіжного досвіду.

Існує потреба в систематизації знань за вказаною проблематикою для вдосконалення кримінального законодавства в цій дуже серйозній сфері суспільних відносин, що виникають і існують під час несення військовослужбовцями військової служби, з подальшим опрацюванням ефективних засобів боротьби із військовою злочинністю. Зазначене дозволяє стверджувати, що звернення уваги з точки зору науки на питання кримінально-правової боротьби з військовими злочинами не є випадковим.

У пропонованій читачеві монографії, яка є авторським систематизованим баченням і розумінням злочинів проти встановленого порядку несення військової служби як соціального і правового явища, зроблено спробу висвітлити різноманітні аспекти правової природи досліджуваних злочинів і навести деякі рекомендації, спрямовані на вдосконалення чинного законодавства й підвищення ефективності кримінально-правової боротьби й регулювання відповідальності за такі злочини.

Коло наукових питань, які розглядаються в цій роботі, охоплює: а) генезу вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність за військові злочини; б) оцінку соціальної обумовленості, теоретичних і методологічних засад кримінальної відповідальності за військові злочини; в) положення законодавства зарубіжних країн щодо кримінально-правової боротьби

¹ Сарнавський О. М. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців як вид покарання. *Право України*. 2012. № 3/4. С. 446–451.

² Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2005. 18 с.

³ Туркот М. С. Кримінальна відповідальність за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 20 с.

⁴ Хавронюк М. І. Кримінальна відповідальність за перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 1998. 25 с.

з наведеними злочинами; г) характеристику і взаємодію понять «військовий злочин» і «склад військового злочину»; д) зміст і характеристику об'єктивних і суб'єктивних ознак цих злочинів; е) особливості їх кваліфікації і призначення покарання за такі злочини.

Мета цієї роботи – заповнення прогалин у теоретичних пошуках правової природи військових злочинів, усунення існуючих проблем щодо розуміння їх змісту, що в майбутньому послужить важливим позитивним чинником для правозастосовної практики, розвитку й удосконалення кримінально-правової боротьби з військовими злочинами.

Методологічною підставою дослідження є теорія пізнання військових злочинів через аналіз їх складів та теорію кваліфікації злочинів, а також використання загальнонаукових методів: історичного; порівняльно-правового; соціологічного та статистичного; діалектичного; формально-логічного (догматичного); методу системного аналізу та ін.

Теоретичне значення цього дослідження полягає в наукових доробках і пропозиціях із систематизації й диференціації злочинів проти порядку несення військової служби, а також у застосуванні результатів дослідження в подальшій науково-дослідній роботі, що, у свою чергу, дасть можливість використовувати положення, висновки й рекомендації, сформульовані в монографії, в законотворчій діяльності, правозастосовній практиці та в навчальному процесі.

Автор висловлює щире вдячність колективу кафедри кримінального права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого на чолі з доктором юридичних наук, професором М. І. Пановим за створення сприятливих умов у написанні монографії, рецензентам – доктору юридичних наук, професору Ю. В. Бауліну, доктору юридичних наук, професору В. Б. Харченку та доктору юридичних наук, доценту О. М. Храмцову за допомогу в підготовці до видання цієї монографії.

Розділ 1

ВІДПРАВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПОРЯДКУ НЕСЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

1.1. Теоретичні й методологічні засади кримінальної відповідальності за військові злочини

Будь-яке наукове дослідження ґрунтується на відповідній методології його проведення, під якою слід розуміти сукупність прийомів, засобів і способів пізнання, які, у свою чергу, утворюють єдиний історично сформований комплекс раціональних шляхів, засобів і форм мислення від незнання до знання, від одиничного до загального, і навпаки, від припущення до істини, від явища до сутності¹. Причому це

¹ Див.: Алексеев С. С. Философия права. Москва : Норма, 1999. 336 с.; Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права : підручник. Київ : Ін Юре, 2002. 427 с.; Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посіб. Харків : Право, 2017. 448 с.; Керимов Д. А. Методологія права: предмет, функції, проблеми філософії права. 2-е изд. Москва : Аванта+, 2001. 560 с.; Нерсесянц В. С. Філософія права : учебник. Москва : Норма, 1997. 652 с.; Філософія права : навч. посіб. / за заг. ред.: М. В. Костицький, Б. Ф. Чміль. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

інтегральне явище об'єднує безліч компонентів: світогляд і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, філософські закони й категорії, загально- та приватно-наукові методи. Ось чому методологію неможливо зводити до одного з вищеперелічених компонентів, зокрема до методу або вчення про нього, тому що за їх межами залишаються інші компоненти¹. Погоджуйтесь із точкою зору М. І. Панова, під методологією кримінального права треба розуміти систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання, яка в такій якості являє собою комплекс історично зумовлених раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від конкретного до абстрактного, від явища до сутності, від одиничного до узагальненого². Стрижнем (квінтесенцією) цього поняття є вчення про методи (метод – грец. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя), система яких становить зміст методології як такої. У правознавстві й теорії кримінального права до них відносять загальнонаукові методи, розроблені головним чином у філософії й теорії пізнання (гносеології): діалектичний, метод системно-структурного аналізу, формально-логічний (догматичний), соціологічний, історичний, порівняльний (порівняльно-правовий) та інші³. Оперування методологією, що становить підґрунтя наукового аналізу, надає дослідженню фундаментального характеру, вказує на ті відправні світоглядні, філософські й логіко-гносеологічні засади, які дослідник обирає як засоби наукового пізнання⁴. Концепція дослідження проблем кримінальної відповідальності за військові злочини побудована з урахуванням аналізу головних кримінально-правових вчень під кутом особливості цих злочинів, а саме: вчення про злочин, вчення про склад злочину, вчення про підстави кримінальної відповідальності, вчення про покарання. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби, безперечно, мають свою специфіку, в основі якої лежить родовий об'єкт, що об'єднує ці злочини в інститут військових злочинів. Соціальна сутність і юридичні властивості військового злочину знаходять своє відбиття в понятті «вій-

¹ Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. С. 46.

² Панов М. І. Проблеми методології науки кримінального права : вибр. наук. пр. / передм.: О. В. Петришин, В. І. Борисов. Харків : Право, 2018. С. 77.

³ Там само. С. 69.

⁴ Там само. С. 5.

ськовий злочин»¹. Це легальне (нормативно-правове) поняття, яке має офіційне закріплення й фіксацію в ст. 401 КК України² та містить указівку на ознаки, що притаманні лише цим злочинам, окреслює ту межу вчинків військовослужбовців, що визнаються як військові злочини, відмежовуючи тим самим правомірну поведінку від злочинної, а військові злочини від загальнокримінальної злочинності військовослужбовців. Розглядуване поняття корелюється із загальним поняттям злочину на рівні вид та рід. Структурні елементи, що його утворюють, знаходяться у взаємодії між собою та поняттям «військовий злочин» у цілому. При аналізі військового злочину як явища реальної дійсності як визначальні ознаки перш за все слід виділити його суспільну небезпечність та протиправність. Саме в негативній поведінці військовослужбовця міститься вияв соціальних властивостей злочину та особи, яка його вчинила.

Досліджуючи співвідношення понять «військовий злочин» та «склад військового злочину», потрібно виходити з положення, що основу (ядро) складу злочину як юридичної конструкції і його зміст (елементи та ознаки) становить структурована модель злочину певного виду (типу) як явища (факту) реальної дійсності в його узагальненому вигляді. Ось чому вивчаючи військовий злочин, як і будь-який інший акт вольової поведінки (вчинку) людини, треба виділяти з точки зору системно-структурного аналізу такі його складові й взаємодіючі одиниці (елементи), як об'єкт і суб'єкт злочину, об'єднані актом суспільно небезпечної поведінки (діяння), структуру якої, у свою чергу, становлять об'єктивна та суб'єктивна сторона злочину³.

Мета та завдання дослідження. Мета цього наукового дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні концепції кримінально-правової охорони суспільних відносин, що існують під час проходження військової служби в нових історичних умовах, створення наукового підґрунтя (бази) для вдосконалення чинного кримінального законодавства про відповідальність за злочини проти встановленого порядку несення військової служби, а також підвищення ефективності практи-

¹ Див.: Харитонов С. О. Методологія наукового дослідження проблеми військових злочинів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Т. 2, вип. 4. С. 91–94.

² Кримінальний кодекс України. С. 233.

³ *Правова доктрина України* : у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. С. 156.

ки застосування слідчими органами й судами законодавства, що відповідає сучасним вимогам.

Для досягнення означеної мети були поставлені такі завдання:

- дослідити історичні аспекти кримінальної відповідальності за військові злочини;
- здійснити аналіз соціальної обумовленості кримінально-правової заборони за досліджувані діяння;
- з урахуванням основних положень вчення про об'єкт злочину сформулювати поняття родового об'єкта військових злочинів, їх видових та безпосередніх об'єктів, дослідити механізм спричинення шкоди об'єкту кримінально-правової охорони й визначити суспільну небезпечність цих протиправних діянь;
- проаналізувати й удосконалити положення про об'єктивну та суб'єктивну сторони вказаних злочинів;
- шляхом дослідження обов'язкових (конститутивних) і додаткових (спеціальних) ознак сформулювати поняття суб'єкта злочину проти встановленого порядку несення військової служби;
- після всебічного аналізу ознак військового злочину та його складу запропонувати нове авторське бачення поняття «військовий злочин»;
- визначити місце інституту військових злочинів у системі кримінального законодавства України й удосконалити положення про систему військових злочинів;
- розкрити актуальні теоретичні проблеми кваліфікації військових злочинів і запропонувати їх вирішення;
- розглянути якомога детальніше спеціальні види покарань за військові злочини у світлі сучасних реалій;
- опрацювати й запропонувати сформульовані пропозиції з удосконалення норм, передбачених як у розд. XIX КК України, так і в окремих положеннях Загальної та Особливої частин цього Кодексу.

Ще в середині XX ст. провідний учений В. М. Чхиквадзе наголошував на наявності особливої правової галузі – військово-кримінального права. При цьому її специфічними ознаками він називав лише дві: а) злочини особливого роду (військові злочини) і б) наявність спеціальних видів покарання, які можуть призначатися лише військовослужбовцям¹. Отже, виокремлення такої правової галузі, як військово-кримінальне право, є достатньо спірним і не відповідає загальним положенням

¹ Чхиквадзе В. М. Советское военно-уголовное право. С. 12, 15.

теорії держави і права. Галузь права (англ. *branch of law*) – більш широка категорія, яка об'єднує відносно самостійну сукупність юридичних норм, що регулюють якісно однорідну сферу (рід) суспільних відносин специфічним методом правового регулювання. Галузь права завжди стійка й автономна у своєму регулюванні¹. Військовим злочинам, на думку автора, зовсім не притаманні ознаки галузі права, а тому їх слід розглядати лише як самостійний інститут кримінального права, як систему відносно відокремлених правових норм у межах галузі останнього, яка регулює групу взаємозалежних правовідносин у межах встановленого порядку несення військової служби.

Інститут кримінального права – це насамперед сукупність кримінально-правових норм, що має системний характер і складається з положень, зміст яких об'єднано смисловим зв'язком². У процесі систематизації кримінально-правових інститутів відбувся поділ кримінального права на Загальну й Особливу частини. Як вважають В. Д. Філімонов та О. В. Філімонов, уся Загальна частина, по суті, сформована шляхом, так би мовити, «винесення за дужки» тотожних та однорідних норм Особливої частини, у свою чергу, інститути Особливої частини створені шляхом «винесення за дужки» правових норм та інститутів Загальної частини. При цьому правові положення Загальної частини КК включені в зміст норм та інститутів Особливої частини, які встановлюють кримінальну відповідальність за різноманітні за своїм характером злочини³.

Інституту військових злочинів притаманні певні ознаки, а саме:

– він регулює видові однорідні суспільні відносини, що мають місце в процесі проходження військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження ними зборів)⁴ військової служби, тобто має видову однорідність соціального змісту. Змістовий взаємозв'язок правил поведінки, закріплений у його правових нормах, обумовлений єдністю суспільних відносин і спрямованістю волі законодавця на надання їм відповідного змісту;

¹ Див.: Скакун О. Ф., Бондаренко Д. А. Юридический научно-практический словарь-справочник : основные термины и понятия. Харьков : Эспада, 2007. С. 232.

² Филимонов В. Д., Филимонов О. В. Институт права. Институт уголовного права. Институт уголовно-исполнительного права. Москва : Юриспруденция, 2014. С. 155.

³ Там само. С. 177.

⁴ У подальшому в роботі під терміном «військовослужбовець» слід розуміти як військовослужбовців, так і військовозобов'язаних та резервістів під час проходження ними зборів.

– має відносну нормативну самостійність (у рамках розд. XIX КК України), стійкість та автономність функціонування в межах галузі кримінального права;

– він відокремлений від інших інститутів кримінального права, причому ця відокремленість не штучна, а сформована об'єктивною дійсністю. Норми військових злочинів не можуть бути переміщені в інші розділи Кримінального кодексу, що пояснюється специфічністю об'єкта посягання й наявністю спеціального суб'єкта;

– розд. XIX КК «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» охороняють відносини військової служби й характеризуються специфічними, притаманними лише йому, засобами правового регулювання (призначення як загального, так і спеціального покарання у вигляді позбавлення військового звання, службових обмежень для військовослужбовців, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців) та іншими засобами правового впливу;

– у своєму змісті він втілює особливу юридичну конструкцію в межах складу військового злочину, якій притаманні специфічний об'єкт посягання й суб'єкт злочину (військовослужбовець, резервіст або військовозобов'язаний); водночас він об'єднаний з іншими інститутами Особливої частини КК загальними положеннями і спільними принципами, наголошеними в Загальній частині цього Кодексу;

– сформульовано самостійне загальне поняття військового злочину, яке допомагає забезпечувати безпрогальність відносин, урегульованих розд. XIX КК України¹.

Зазначений окремий інститут кримінального права формулює кримінально-правову заборону у сфері військових відносин, поняття якої є багатоаспектним і інтегральним, що характеризується єдністю різних його рівнів, якостей і сторін².

Науковці по-різному трактують поняття «кримінально-правової заборони». Так, А. Г. Братко розрізняє правову заборону як юридичну норму і як елемент правовідносин, які, на його думку, є взаємопов'язаними але не тотожними феноменами, вони співвідносяться як об'єктивне та суб'єктивне право, тобто право в об'єктивному та суб'єктивному

¹ Див: Скакун О. Ф. Теорія держави та права : підручник. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. С. 307.

² Див.: Маркунцов С. А. О понимании уголовно-правового запрета в современной криминологии. *Российская юстиция*. 2012. № 11. С. 25.

сенсі¹. Поняття «суб'єктивна заборона», з його точки зору, дозволяє глибше дослідити деякі аспекти взаємодії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків². На рівні функціонування права – в межах кримінально-правового регулювання військових відносин – кримінально-правова заборона має прояв у правовому приписі, що міститься у відповідній статті розд. XIX КК України, яка зобов'язує військовослужбовця утримуватися від вчинення певних дій, які у цьому Кодексі вважаються злочинами. Законом закріплюються всі можливі варіанти (моделі) злочинної поведінки військовослужбовців та визнаються як протиправні.

Сутність кримінально-правової заборони полягає в розмежуванні дозволеного й недозволеного, що в подальшому формують протиправність діяння³. Її специфіка, передбачена у правових нормах розд. XIX КК України, полягає в тому, що військовослужбовець вчиняє суспільно небезпечні діяння, заборонені цим розділом КК, а також порушує норми позитивного військового та адміністративного законодавства, що регулюють правила поведінки в тій чи іншій галузі військових суспільних відносин. Ця заборона виражається в посиленні інформаційно-регулюючої ролі кримінального закону, в забезпеченні цілеспрямованості й системності окремих елементів кримінально-правового регулювання, в удосконаленні засобів дії кримінального закону, а також у досягненні повноти й осяжності приписів, що стосуються окремих військових злочинів. Лише кримінально-правові норми й норми військового та подекуди адміністративного законодавства утворюють кримінально-правову заборону. Саме вони, ґрунтуючись на загальному понятті злочину, понятті військового злочину, на змісті інститутів Загальної частини кримінального права утворюють кримінальну заборону, тобто забороняють військовослужбовцям вчиняти обмежений кримінальним законом перелік суспільно небезпечних діянь, реалізуючи тим самим приписи ч. 1 ст. 1 КК України.

Поглиблення проблематики військових злочинів повинно ґрунтуватися на певній системі методів, основними з яких є: історичний, порівняльно-правовий, діалектичний, формально-логічний (догматичний),

¹ Братко А. Г. Правовые запреты и социальное поведение. *Вопросы юридической ответственности и деятельность органов внутренних дел* : материалы науч. конф. Волгоград, 1978. С. 5.

² Його ж. Запреты в советском праве. Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1979. С. 50, 53.

³ Див.: Маркунцов С. А. Базовые положения теории уголовно-правовых запретов : монография. Москва : Юриспруденция, 2013. С. 66.

метод структурного аналізу, соціологічний і статистичний. Кожний із цих методів має свої специфічні риси, вони доповнюють один одного, що, у свою чергу, дозволяє прискіпливо вивчити об'єкт (предмет) дослідження у всьому різноманітті його сторін і структурних зв'язків¹.

Використання *історичного методу* дає авторові можливість розглянути розвиток військово-кримінального законодавства в його історичній ретроспективі, визначити закономірність, періодизацію, генезу, наукові тенденції й перспективи його подальшого розвитку. Взагалі історія зародження, розвитку й еволюції кримінально-правових явищ є традиційним предметом дослідження науки кримінального права². Саме вивчення цього процесу дасть повніші, а отже, більш об'єктивні уявлення і знання щодо справжніх властивостей, особливостей, змісту й динаміки розвитку військових злочинів³. Звичайно, як тим, що існували раніше, так і чинним законам тією чи іншою мірою властива спадкоємність, яка сягає в глиб століть, відчуваючи на собі вплив минулого. Спадкоємність у праві об'єднує в єдиний процес минуле та сучасне, а тим самим і майбутнє⁴.

Розглядуваний метод, у свою чергу, тісно пов'язаний із *порівняльно-правовим* методом, який полягає в зіставленні різних нормативно-правових актів, передбачаючи кримінально-правову відповідальність за військові злочини, що діяли на території сучасної України. Окрім того, використання цього методу допомагає встановити подібність і відмінність предмета нашого дослідження в Україні і в зарубіжних державах. Він дозволяє вийти за межі національної правової системи, проаналізувати питання відповідальності за вказані злочини й почерпнути необхідні знання із законодавства інших країн, урахувати досвід останніх – як позитивний, так і негативний. У межах цього методу можливе достатньо суттєве вдосконалення чинного вітчизняного кримінального законодавства.

Соціологічний і статистичний методи дають змогу проаналізувати правозастосовну практику і точки зору працівників правоохоронних

¹ Див.: Панов Н. И., Гуторова Н. А. О методологии научного исследования проблем Особенной части уголовного права. *Известия вузов. Правоведение*. 2010. № 1. С. 86–97.

² Див.: Гребеньков Г. В., Назимко Є. С. Методологія кримінально-правових досліджень : наук.-практ. посіб. Донецьк : Цифр. тип., 2012. 202 с.

³ Див.: Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень. С. 295.

⁴ Див.: Бажанов М. И. Избранные труды. Харьков : Право, 2012. С. 456.

органів і суддів, дозволяє виявити недоліки і прогалини чинного законодавства, що стане у пригоді при застосуванні норм розд. XIX КК України, та визначити критерії їх ефективності. Застосування цього методу дає можливість розглядати військові злочини з точки зору їх соціальної обумовленості й допомагає глибше пізнати їх соціальну і юридичну сутність, що в подальшому дозволяє усвідомити ефективність правової політики держави у кримінально-правовій боротьбі з ними, у вирішенні питання криміналізації й пеналізації цих діянь, установити недоліки і прогалини чинного кримінального закону.

Діалектичний метод пізнання на підставі загальних законів дійсності дає теоретичне обґрунтування форм, за яких існує рух пізнання до істини. Основними його принципами є: принцип відображення, принцип активності, принцип всебічності, принцип сходження від одиничного до загального й повернення назад (єдність індукції й дедукції), принцип взаємозв'язку кількісних та якісних характеристик, принцип детермінізму, принцип єдності аналізу й синтезу. Оперування цими принципами дає можливість з'ясувати правову природу військових злочинів і забезпечити комплексний підхід для всього дослідження. Сходження мислення від конкретного військового злочину до абстрактного поняття «військовий злочин» із подальшим переходом від абстрактного до конкретного дозволяє встановити істотні, типові й узагальнені ознаки, характерні (необхідні й достатні) для цього виду злочинів, підкреслити їх індивідуальні і специфічні риси, які відрізняють їх від інших діянь (у тому числі від суміжних злочинних діянь і від діянь незлочинних), віддзеркалити соціальну значущість розглядуваних злочинів, їх підвищену суспільну небезпечність¹.

Формально-логічний (догматичний) метод допомагає здійснити аналіз норми військових злочинів з точки зору додержання законодавцем правил законодавчої техніки конструювання диспозицій і санкцій цих норм. Він надає змоги показати відповідність зазначених норм загальним поняттям кримінального права згідно із законами формальної логіки. Побудова будь-якої кримінально-правової норми повинна бути чіткою і сприятливою для її розуміння, а її зміст суворо фіксованим і визначеним, що, у свою чергу, дозволяє правозастосовним органам визначити, чи відповідає явище соціальної дійсності нормі права, й у всіх без ви-

¹ Див.: Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва : Юрид. лит., 1972. С. 111–115.

нятку випадках правильно застосовувати закон. Поняття й терміни, передбачені в розд. XIX КК України, не повинні містити розбіжностей, чітко функціонувати в межах системи, вирізнятися високим рівнем інформативності, бути однозначними й семантично жорсткими і економічними. При цьому мову кримінально-правової норми повинні розуміти не лише особи з юридичною освітою, а й звичайні військовослужбовці¹. Водночас при її побудові неможливо відмовитися від оціночних понять, а вивчення кваліфікуючих ознак військових злочинів дає можливість стверджувати про їх достатню кількість. Розкриття названих понять законодавець, так би мовити, «дає на відкуп» правозастосовним органам, які й визначають їх у процесі оціночно-пізнавальної діяльності залежно від усіх обставин вчиненого діяння². Незважаючи на те, що без оціночних понять часто неможливо побудувати кримінально-правову норму, законодавцеві належить прагнути до їх максимальної мінімізації. Розглядуваний метод дозволяє з'ясувати недоліки і суперечності, сформулювати пропозиції з удосконалення правового регулювання військових злочинів і дослідити загальну тенденцію законодавства щодо охорони суспільних відносин, що існують при проходженні військової служби.

Метод системного аналізу вимагає усебічного розгляду динамічних цілісностей, частини яких (підсистеми цілісних систем) перебувають між собою в органічній єдності і взаємодії, дає змогу структурувати й поділити на групи всі військові злочини залежно від об'єкта кримінально-правової охорони, розглянути військові злочини як складну внутрішньо детерміновану єдність, систему, як цілісне відносно самостійне правове явище³. Системоутворюючим чинником

¹ Див.: Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва : Юрид. лит., 1976. 246 с.; Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники. *Известия вузов. Правоведение*. 1987. № 4. С. 79–82.

² Див.: Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва : Юристъ, 1999. С. 134; Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности: теория и законодательная практика. Москва : Норма, 2000. 400 с.

³ Див.: Афанасьев В. Г. Системность и общество. Москва : Политиздат, 1980. 368 с.; Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. Москва : Наука, 1973. 378 с.; Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ. *Право України*. 2000. № 3. С. 41–44; Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес. *Там само*. № 2. С. 49–51; Кондратьев Р., Гернего О. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин. *Там само*. С. 43–45; Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Москва : Наука, 1978. 391 с.

військових злочинів (як і будь-яких інших) є норма права, яка є цеглинкою, яка в сукупності всіх своїх компонент (гіпотези, диспозиції й санкції) утворює структурно впорядковану цілісну єдність – систему вищого рівня, якій притаманні відносна автономність, самостійність і стійкість функціонування.

Зауважимо, що Кримінальний кодекс України містить поняття «військовий злочин», яке є єдиним видовим поняттям злочину в кримінальному законі, а тому дослідникові необхідно простежити взаємозв'язок між такими поняттями, як «військовий злочин» та «склад військового злочину». Ці два поняття хоча й перетинаються між собою, але не є тотожними. Поняття «військовий злочин» є базовим (ключовим) у розд. XIX КК України. Воно охоплює всі військові злочини і кореспондується з загальним поняттям злочину, передбаченим у ст. 11 цього Кодексу, проте зі своїми специфічними, притаманними лише військовим злочинам, рисами (ознаками).

Взаємозв'язок між поняттями «військовий злочин» і «склад військового злочину» слід спостерігати за такою матеріальною ознакою, як суспільна небезпечність, яка є обов'язковою ознакою будь-якого злочину й, так би мовити, «розтікається» по елементах та ознаках складу військового злочину. На думку В. С. Прохорова, суспільна небезпечність злочину є властивістю сукупності всіх його об'єктивних та суб'єктивних ознак: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони¹. За своїм змістом суспільна небезпечність є об'єктивно-суб'єктивною категорією, що визначається сукупністю всіх обов'язкових елементів складу злочину. Саме в усвідомленій і вольовій поведінці особи, в її конкретних вчинках, спрямованих на заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони, виявляються соціальні властивості (суспільна небезпечність) військового злочину і особи, яка його вчинила.

Грунтовний аналіз системи військових злочинів необхідно здійснювати шляхом сходження від конкретних складів злочину (*конкретних понять*) до наукового розроблення абстрактного поняття військового злочину (*абстрактного поняття*) з подальшим переходом від абстрактного до конкретного². В основі розроблення наукових понять та катего-

¹ Див.: Прохоров В. С. Преступность и ответственность. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. С. 61.

² Денисов Ю. А., Спиридонов Л. И. Абстрактное и конкретное в советском правоведении. Москва : Наука, 1987. С. 78–83.

рій повинні лежати наукові абстракції. Цьому дослідженню належить пройти декілька етапів. На першому будуть проаналізовані конкретні (окремі) склади військових злочинів: невиконання наказу, дезертирство, порушення правил несення прикордонної служби, недбале ставлення до військової служби, мародерство, незаконне використання символіки Червоного Христа, Червоного Півмісяця, Червоного Кристалу та зловживання ними тощо. При цьому потрібно враховувати, що названі конкретні склади злочину становлять достатньо велику множинність учинених людьми суспільно небезпечних діянь того самого виду, які в реальній дійсності відрізняються один від одного необмеженою кількістю притаманних їм індивідуальних ознак, як правило, об'єктивної сторони і які в більшості так чи інакше впливають на ступінь суспільної небезпечності діяння, а тому враховуються законодавцем при конструюванні того чи іншого складу злочину. У процесі вивчення конкретних діянь, застосовуючи методи аналізу й синтезу, узагальнення й абстрагування, від окремих і несуттєвих ознак виходимо на найсуттєвіші кримінально-правові ознаки, притаманні кожному конкретному військовому злочину окремо та всій системі таких злочинів узагалі.

Традиційно дослідження окремих складів злочину та їх систем у межах відповідних розділів КК України чи розташованих у декількох розділах розпочинаємо з аналізу об'єкта злочину. Об'єкт військових злочинів (те, на що посягає військовий злочин) треба вивчати в єдності його структурних елементів – суб'єктів суспільних відносин, їх предмета й соціального зв'язку між суб'єктами стосовно предмета. Обов'язково варто звернути увагу на механізм спричинення шкоди цьому об'єкту. Саме об'єкт дозволяє виявити соціальну сутність діяння, що, у свою чергу, зумовлює ступінь суспільної небезпеки. Вивчаючи його на рівні безпосередніх об'єктів, ми маємо можливість піднятися на наступний рівень і дослідити видові й родовий об'єкт. Родовим об'єктом охоплюється коло тотожних або однорідних суспільних відносин, що існують у межах проходження військової служби, які становлять певну сферу суспільного життя військовослужбовців і за загальним правилом охороняються єдиним комплексом (групою) пов'язаних між собою й доповнюючих одна одну кримінально-правових норм як Загальної частини КК, так і розд. XIX цього Кодексу.

Використовуючи ці знання, ми маємо можливість виявити закономірності побудови системи військових злочинів, критерієм якої є видові об'єкти. Видовий об'єкт умовно розглядається відносно самостійним видом суспільних відносин як структурний елемент більш широких за обсягом суспільних відносин (родовий об'єкт). Він уточнює й конкретизує окрему сферу суспільних відносин військової служби, має свої специфічні риси, що суттєво впливають на особливості суспільно небезпечних діянь і на ознаки кожного з безпосередніх об'єктів, на які посягають конкретні військові злочини. Видовий об'єкт, на нашу думку, є критерієм (чинником) внутрішньої класифікації складів злочинів, передбачених розд. XIX КК України. А тому саме він дає можливість класифікувати розглядувані нами злочини на окремі структурно визначені групи.

Специфіка військових злочинів полягає у дещо вузькому колі суспільних відносин, що існують у межах несення військової служби, яка обмежена суб'єктним колом таких злочинів і механізмом спричинення шкоди їх об'єкту¹. Саме ці обмеження впливають у подальшому на ступінь суспільної небезпечності цих діянь, їх кваліфікацію і призначення за них загальних або спеціальних видів покарань.

Далі, після комплексного дослідження об'єкта військових злочинів необхідне вивчення загальних (універсальних) та особливих (спеціальних) ознак їх об'єктивної сторони, суб'єкта й суб'єктивної сторони, а також кваліфікуючих ознак, притаманних деяким військовим злочинам.

Це дасть можливість узагальнити типові й суттєві об'єктивні та суб'єктивні ознаки, властиві всім військовим злочинам, дослідити закономірності законодавчої побудови конкретних складів останніх, виявити недоліки законотворчої діяльності. Розглядаючи ознаки окремих складів досліджуваних злочинів, варто з'ясувати, які саме істотні ознаки їм притаманні. При цьому будемо керуватися правилом, що будь-яке наукове поняття являє собою результат узагальнення й виділення предметів або явищ того чи іншого класу за більш або менш суттєвими й загальними ознаками².

¹ Див.: Панов М. І., Харитонов С. О. Військові злочини, злочини проти встановленого порядку несення військової служби. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. С. 88–91.

² Див.: Войшвилло Е. К. Понятие. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1967. С. 117.

Виявляючи всі ці закономірності шляхом накопичення емпіричного матеріалу, його аналізу й синтезу, виходимо на формування наукової абстракції середнього рівня – поняття «військовий злочин» (під абстракцією вищого рівня розуміємо поняття злочину). Причому ця наукова абстракція повинна відображати специфічну сутність цих злочинів, містити необхідні й достатні ознаки, що визначають діяння як військовий злочин, і в той же час допомагає відрізнити військові злочини від інших загальнокримінальних злочинів і дисциплінарних проступків. Розуміння абстракції середнього рівня дозволяє проаналізувати під кутом військових правовідносин такі обов'язкові ознаки злочину, як: суспільна небезпечність, протиправність, винність і караність і сформулювати спеціальні для військових злочинів поняття, а саме: «військова суспільна небезпечність», «військова протиправність», «специфіка винності та караності військовослужбовців».

Володіючи знаннями щодо абстракції середнього рівня (поняття «військовий злочин»), на другому етапі дослідження повинно знизитися до наукових абстракцій нижнього рівня, що відображають конкретні склади злочинів, текстуально закріплених у відповідних статтях розд. XIX КК України. Інакше кажучи, від абстракції вищого рівня (поняття злочину), дослідження через абстракцію середнього рівня (поняття військового злочину) розглядає абстракцію нижнього рівня – конкретний військовий злочин. Причому, аналізуючи конкретні склади злочинів, маємо на увазі, що вони не є статичними, а тому повинні віддзеркалювати реальну дійсність в її існуванні й розвитку, внаслідок чого ці поняття і їх законодавче закріплення мають бути в стані діалектичної змінності й розвитку в бік оптимального та адекватного відбиття соціально-правової реальності¹.

Завершуючи пізнавальну діяльність у межах зазначених понять від конкретного до абстрактного, й навпаки, мають бути зроблені конкретні рекомендації щодо практичного застосування відповідних норм кримінального права в процесі боротьби із злочинами проти порядку несення військової служби.

Такий рух, як зазначено у філософії права, дасть можливість показати конкретні правові об'єктивні явища і процеси у всій повноті та єдності їх багатоманіття. При цьому в такому найскладнішому русі

¹ Див.: Алексеев С. С. Философия права. С. 25–30.

(конкретне – абстрактне – конкретне) вирішальна роль надається законам і категоріям діалектики як вузловим пунктам, моментам, сходинкам у процесі пізнання правової дійсності¹. На наше переконання дослідження проблеми кримінальної відповідальності за військові злочини слід здійснювати через призму таких філософських категорій, як явище й сутність, зміст і форма, структура й елементи, загальне й окреме, ціле й частка та ін., причому з використанням усіх закономірностей їх існування й розвитку. Окрему увагу треба приділити доцільності розміщення закону про кримінальну відповідальність за військові злочини саме у структурі КК України, а не в окремому, самостійному законі, як це спостерігається в деяких законодавчих системах зарубіжних країн.

Після з'ясування наукових понять «військовий злочин» та «склад військового злочину», їх відмінностей і взаємодії, систематизації цих злочинів за критерієм видових об'єктів, аналізу суттєвих ознак цієї системи, дослідження об'єктивних і суб'єктивних ознак складів розглядуваних злочинів потрібно приділити увагу проблемам кваліфікації військових злочинів і застосуванню існуючих загальних та спеціальних видів покарання за них, а також питанням їх пеналізації й депеналізації. Шляхом поглибленого розгляду окремих видів покарання за злочини проти встановленого порядку несення військової служби й узагальнення судової практики можна зробити висновки стосовно ефективності спеціальних видів покарань з точки зору ефективності кримінально-правової політики держави й досягнення цілей покарання на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України.

На наступному етапі дослідження варто приділити достатньо уваги окремим питанням кваліфікації військових злочинів, яка має суттєві складнощі, що стосуються насамперед бланкетності побудови диспозицій норм, передбачених у розд. XIX КК України. Саме бланкетність, відсилання до інших, як правило, відомчих нормативно-правових актів, які іноді суперечать один одному, створює безліч проблем на практиці. Чимало труднощів виникає при кваліфікації діянь, вчинених військовослужбовцями у співучасті з цивільними особами, коли заходять у суперечність такі інститути кримінального права, як інститут співучасті, інститут складу злочину, інститут стадій злочину.

¹ Див.: Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. С. 127–157.

Не менш вагомі складнощі мають місце і при конкуренції загальнокримінальних та спеціальних норм військових злочинів. Не без зусиль вирішуються і проблеми кваліфікації їх множинності.

Особлива увага буде приділена співвідношенню і взаємозв'язку, а в деяких випадках і суперечностям кримінально-правових принципів і правових презумпцій під час розгляду психічного ставлення військовослужбовця до свого діяння і його наслідків.

1.2. Історико-порівняльний дискурс кримінальної відповідальності за військові злочини

Серйозний підхід до вивчення історії військово-кримінального права потрібен, щоб, як писав професор М. Д. Сергієвський, «дати ключ для порозуміння й оцінки чинного права в цілому й зокрема»¹. Немає такої речі, яка не була б творінням *ex nihilo*: вона неминуче мала бути продуктом попереднього розвитку². Для розуміння сьогодення та прогнозування майбуття необхідне дослідження минувшини³.

Поняття військового злочину можливо зустріти ще в законодавстві Стародавнього Риму, військово-кримінальне право якого розрізняло такі види злочинів військовослужбовців: 1) військові злочини; 2) військові кваліфіковані злочини; 3) загальні злочини. Під військовими злочинами римські юристи розуміли ті, що можуть бути вчинені лише військовослужбовцями в межах виконання ними своїх військово-службових обов'язків (наприклад, втеча з поля бою, порушення обов'язків підлеглості або обов'язків караульної служби тощо)⁴. За кваліфіковані військові злочини (крадіжка у товаришів, службова розтрата, бійка

¹ Цит. за: Таганцев Н. С. Лекции по русскому уголовному праву. Часть Общая. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1887. Вып. 1. С. 8.

² Див.: Ферри Э. Преступления и преступники в науке и жизни : две лекции. Одесса : Тип. «Труд», 1890. С. 7.

³ Див.: Курс уголовного права : в 5 т. / под ред.: Н. Ф. Кузнецова, И. М. Тяжкова. Москва : Зерцало-М, 2002. Т. 1 : Общая часть. Учение о преступлении. С. 13.

⁴ Див.: Харитонов С. О. Исторично-порівняльний нарис кримінальної відповідальності за військові злочини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 204–207. URL: http://www.pap.in.ua/3_2017/62.pdf (дата звернення: 02.09.2018).

між військовослужбовцями) передбачалися більш суворі покарання для військовослужбовців порівняно з цивільними особами. За вчинення військовослужбовцем загальних злочинів відповідальність наставала на загальних підставах¹.

Сформоване військово-кримінальне законодавства на території сучасної України відображає етапи становлення держави й одного з її основних атрибутів – армії. Діяльність зі зброєю в руках не завжди була державною й визначалася конкретною віхою історичного розвитку.

Спочатку для відбиття військової агресії збирався весь народ, утворювалася рать, служба в якій не була професійним обов'язком, а вважалася необхідною тимчасовою повинністю. По закінченні воєнних кампаній рать розпускаласть. Одним із перших нормативних актів (після Руської Правди², в якій фрагментарно прослідковувалася наявність деяких заборон на посягання проти військового правопорядку в сучасному його розумінні) належить назвати Литовський статут (1529)³, який діяв на території сучасної України. Ним регулювалися питання військової служби, а положення його розділу «Про оборону земську» зобов'язувало кожного підданого, який досяг повноліття, особисто проходити військову службу або зняряджати відповідну потрібну кількість людей, якщо у цьому буде потреба. Військовими злочинами, в сучасному розумінні цього терміна, визнавалися злочини, вчинені шляхтою, яка проходила військову службу, проти мирного населення, а також злочини, пов'язані з правопорушеннями під час зіткнення з ворогом, за яких останній здобував воєнний успіх. За такі військові злочини передбачалася страта.

Наступною пам'яткою військового права при правлінні царів та великих князів Василя Іоановича Шуйського й Михайла Федоровича є «Статут ратних, пушкарських та інших справ, що стосуються до військової науки», укладений у 1607 р. і доповнений у 1621 р.⁴ Він складався з 663 указів і статей. Поряд із такими загальними питаннями військової науки,

¹ Див.: Дангельмайер Д. История военно-уголовного права. С. 15, 16.

² Правда Руська = Русская Правда : тексты на основании 7 списков и 5 ред. / сост. С. В. Юшков. Киев : АН УССР, 1935. 194 с.

³ Статут Великого Княжества Литовского 1529 года / под ред. К. И. Яблонского. Минск : Изд-во АН БССР, 1960. 253 с.

⁴ Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки [1607] : в 2 ч. Санкт-Петербург, 1777–1781. Ч. 1–2. URL: http://militera.lib.ru/regulations/russr/1607_ustav/index.html (дата обращения: 02.09.2018).

як організація й озброєння піхоти, кавалерії та артилерії, дій військ на марші і на війні, відливання і встановлення гармат, осада й оборона фортець у його главі «Про статейні розписи пушкарів» містилися норми військово-кримінального права разом із загальними нормами кримінального права. За більшість злочинів, учинених військовослужбовцями, застосовувалася смертна кара. Інші покарання були невизначені, як-от: «за обставинами справи покарати», «піддати серйозному покаранню» або «великому й жорстокому покаранню», «без пощади».

Більш регламентовані норми військових злочинів з'явилися у «Соборному уложенні» (1649)¹, в якому вже прослідковується відповідна систематизація злочинів, учинених військовослужбовцями (ратними людьми). Умовно їх можна поділити на чотири групи:

1) злочини, що зраджують державі: перехід на бік ворога, здача міст, розголошення ворогу відомостей про свою армію та ін.;

2) злочини, що стосуються ухилення від військової служби: втеча зі служби або втеча з ратного поля;

3) усі інші злочини, що вчиняються військовослужбовцями проти життя, здоров'я, честі й гідності місцевих мешканців під час походів і бойових дій: вбивство, згвалтування, нанесення побоїв, знущання, образи;

4) майнові злочини: крадіжка, розбій, потрава посівів, спустошення дворів та городів.

Покарання військовослужбовців уже набули конкретності: смертна кара, відтин руки, ноги, вуха, побиття батогом, тюремне ув'язнення, конфіскація майна та грошові стягнення. Як вважає В. М. Чхиквадзе, «Соборне уложення» було значним кроком уперед у розвитку військово-кримінального законодавства².

Військова реформа Петра I ознаменувалася появою таких пам'яток військового права: «Уложення або право генералів, середніх та менших чинів та рядових солдат» (1701–1702); «Короткий артикул, вибраний з старовинних християнських військових прав та іншого» (затверджений та виданий Меншиковим у 1706 р.); «Військовий статут» (1715), частина II «Артикул військовий», поширювалася не лише на військовослужбовців, а й на цивільних осіб.

¹ Соборное Уложение 1649 года. *Соборное уложение 1649 года* / М. Н. Тихомиров, П. П. Елифанов. Москва, 1961. С. 67–431.

² Чхиквадзе В. М. Советское военно-уголовное право. С. 57.

За своєю юридичною природою «Артикул військовий» Петра I був значно вищим порівняно з пам'ятками військово-кримінального права західноєвропейських держав того часу. «Артикул військовий» проіснував без значних змін майже 100 років до видання Військово-кримінального статуту 1839¹.

Досліджуваний артикул поділяв усі злочини на дві категорії – загальні та військові, у свою чергу, військові злочини самі по собі вже створювали відповідну систему, що охоплювала:

1. Військові зрадницькі злочини:

- таємне листування й переговори з ворогом;
- повідомлення ворогу пароля чи гасла;
- розголошення відомостей про стан військових справ і фортець;
- втеча на бік ворога;
- втеча з поля бою;
- відмова вступити в бій;
- залишення свого місця в бою;
- здача фортеці.

2. Злочини, що стосуються ухилення від військової служби:

- втеча;
- залишення свого місця в поході;
- несвоєчасне повернення з відпустки;
- симуляція хвороби з метою ухилення від походу;
- самокалічення з метою ухилення від несення військової служби;
- самовільна відлучка.

3. Злочини проти порядку підлеглих, військової честі та інших обов'язків військової служби:

- образа фельдмаршала чи генерала;
- напад на фельдмаршала чи генерала;
- образа штаб-офіцера;
- образа унтер-офіцера;
- образа особи, яка виконує обов'язки караульної служби;
- образа посадових осіб суду, комісарів та провіантських службовців;
- непокоря наказу або неточне його виконання;
- обговорення наказу;
- повстання чи бунт та ін.

¹ Артикул воинский : 26 апр. 1715 г. *Российское законодательство X–XX вв.* : в 9 т. Москва, 1986. Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. С. 327–365.

4. Злочини проти військового майна:

– залишення рушниць, пошкодження, програвання, продаж або застава;

– розтрата мундира;

– приведення коня в непридатний стан з метою ухилення від служби;

– крадіжка майна з казенних сховищ;

– розтрата казенних грошей чи недонесення про це.

5. Злочини, пов'язані зі зловживанням по службі:

– показ більшої кількості солдат своєї частини проти дійсної з корисливих мотивів;

– з'явлення на інспекторський огляд з чужою рушницею;

– відмова від надання своєї частини для огляду.

6. Злочини начальників проти своїх підлеглих:

– погане поводження з підлеглими;

– невірне використання солдат на свою користь на важких роботах;

– утримання підлеглим платні, речей та провіанту.

7. Злочини проти місцевих мешканців:

– спричинення збитків, образи, нанесення побоїв та ран з боку постояльца господарю квартири або членам його родини;

– грабіж та знищення під час взяття міст церков та інших духовних домів;

– спричинення образи священикам, дітям, жінкам чи літнім людям;

– знищення дворів, парканів, потрава на полі хліба, заподіяння насильства та ін.

Окрім військових злочинів, Артикул військовий містив у собі так звані загальнокримінальні злочини. Саме в цей час з'являються інститути Загальної частини кримінального права, як-от: стадії вчинення злочину, обставини, що виключають кримінальну відповідальність, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини та ін.

Обставинами, що виключають кримінальну відповідальність, вважалися: неповноліття, божевілля, необхідна оборона, крайня необхідність, виконання наказу.

Пом'якшуючими обставинами визнавалися: вчинення злочину з необережності, незнання закону.

До обтяжуючих обставин належали: стан сп'яніння, повторність злочину, вчинення злочину у воєнний час чи на виду у ворога, участь начальника або старшого по чину в злочинах підлеглих чи молодших.

Поряд з Військовим артикулом з 1812 р. почало діяти «Полеове кримінальне уложення»¹. Цей нормативний акт був виданий перед війною 1812 р. і певним чином обмежував дію Військового артикула стосовно злочинів, вчинених у воєнний час. У 1839 р. на підставі «Артикула військового», «Полеового кримінального уложення» і «Зведення законів» (1832) побачив світ кодифікований нормативний акт військово-кримінального права – «Військово-кримінальний статут». Він поділявся на дві частини: перша містила військово-кримінальні закони, друга – військово-судові. Також він містив загальне поняття злочину, поняття вини у формі умислу чи необережності, поняття замаху та закінченого діяння, правила призначення покарання та ін.²

Після набуття чинності «Уложенням про кримінальні та виправні покарання» (1845)³ виявилися суттєві розбіжності з нормами «Військово-кримінального статуту» з питань злочинності й караності суспільно небезпечних діянь, що викликало перегляд усього чинного на той час військово-кримінального законодавства.

Таким чином, у результаті проведення реформи виник «Військовий статут про покарання», що ввійшов у книгу 22 «Зводу військових постанов» (1869) та проіснував зі змінами аж до 1913 р.⁴

Згідно з «Військовим статутом про покарання» військовослужбовці, які були суб'єктами військових злочинів, не виключалися повністю із загальної кримінально-правової юрисдикції. Статут містив указівку на те, що до осіб, які підпадали під дію військово-кримінальних законів, застосовуються «Загальні постанови, що діють за цивільним відомством кримінальних законів», крім «винятків та особливих правил, встановлених цим статутом».

«Військовий статут про покарання» складався з 5-ти розділів:

1. «Про злочини, проступки й покарання взагалі».
2. «Про військові та інші злочини по службі військовій».

¹ Полевое уголовное уложение для Большой действующей армии : от 27 янв. 1812 г. № 24975. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Санкт-Петербург, 1830. Т. 32 : 1812–1815. С. 80–84.

² Свод военных постановлений. Санкт-Петербург : Тип. 2-го отд-ния собств. е. и. в. канцелярии, 1859. Ч. 5 : Устав военно-уголовный; кн. 1 : О преступлениях и наказаниях. 160 с.; Там само. Кн. 2 : О военном суде. 231 с.

³ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург : Тип. 2 отд-ния собств. е. и. в. канцелярии, 1845. IV, 898, XVII с.

⁴ Свод военных постановлений, 1869 года. 4-е изд. (по 1 янв. 1913 г.). Санкт-Петербург : Гос. тип., 1913. Кн. 22 : Воинский устав о наказаниях. 88 с.

3. «Про порушення обов'язків служби під час воєнних дій і про злочини і проступки, вчинені в місцевостях, де оголошено воєнний стан».

4. «Про злочини і проступки, загальних військовослужбовців з особами цивільних чинів, незалежно від служби».

5. «Про покарання утримуваних в дисциплінарних частинах».

За ст. 242 «Військового статуту про покарання» за злочини і проступки по службі, які могли вчинятися як військовослужбовцями, так і чинами цивільного відомства, винні підлягали покаранню, що встановлено «Уложенням про кримінальні та виправні покарання» (1845).

Виходячи із цього, можна зробити висновок, що «Військовий статут про покарання» не був самостійним нормативним актом кримінального законодавства, призначеним для регулювання всіх питань кримінальної відповідальності військовослужбовців, незалежно від характеру вчинених ними злочинів.

Водночас відзначимо низку особливостей, притаманних «Військовому статуту про покарання», які надавали йому відносно самостійність і винятковість порівняно з раніше чинним військово-кримінальним законодавством.

«Військовий статут про покарання» поширював свою дію на осіб військового відомства: військовослужбовців і його цивільних чинів. Отже, під юрисдикцією цього нормативного акта знаходився не лише порядок несення військової служби, а й порядок військової діяльності в цілому, тобто як військова служба військовослужбовців, так і служба цивільних осіб на відповідних посадах у військовому відомстві.

«Військовим статутом про покарання» також було передбачено, що під його дію підпадають усі діяння, які послаблюють безпеку й боєздатність армії, що протидіє ворогу. До них були віднесені злочини, які вчиняють цивільні особи у воєнний час. Тому коло осіб, які підпадали під дію цього Статуту, значно розширювалося в місцевостях, де було оголошено воєнний стан.

Злочини проти порядку несення військової служби містилися в 13-ти главах:

1) «Про порушення військового чиношанування й підлеглості» (статті 96–112);

2) «Про образу й насильницькі дії проти караулу й посадових осіб військового звання» (статті 113–123);

3) «Про ухилення від служби» (статті 124–127¹);

4) «Про втечу, самовільне відлучення чи неявку в строк на службу» (статті 128–140);

5) «Про перевищення влади й протизаконну бездіяльність» (статті 141–152);

6) «Про порушення обов'язків служби в караулі й під час чергування» (статті 153–161¹);

7) «Про протизаконне відчуження і псування нижніми чинами казенної зброї чи майна» (статті 162–168¹);

8) «Про порушення військовослужбовцем порядку, встановленого у відправленні посад та справ» (статті 169–172);

9) «Про слабкий нагляд за підлеглими і зловживання владою в зношинах начальника з підлеглим» (статті 173–189);

10) «Про порушення військового благочиння й огороджувальних це постанов» (статті 190–196);

11) «Про протизаконні вчинки посадових осіб за деякими особливими родами служби» (статті 197–215);

12) «Про злочини і проступки по керуванню майном, яке ввірено по службі та по його зберіганню» (статті 216–241);

13) «Про злочини і проступки загальних військовослужбовців з чинами цивільного відомства» (ст. 242).

Окрім цього у двох главах були передбачені злочини, що вчиняються в місцевостях, де було оголошено воєнний стан або які були підлеглі командувачам арміями чи командирам окремих корпусів.

За часів СРСР військово-кримінальне законодавство ввійшло до загальної системи кримінального законодавства. У Кримінальному кодексі УСРР 1922 р.¹ військові злочини були зосереджені у гл. VII (статті 200–214). Визначалося поняття «військовий злочин» та наводився перелік окремих військових злочинів, а саме: образа підлеглим свого начальника; невиконання наказу; опір виконанню наказу; дезертирство; самовільна відлучка; ухилення від несення військової служби; марнотратство; порушення статутних правил караульної служби; перевищення начальником своєї влади; самовільне відступлення начальника від даної йому диспозиції; самовільне залишення поля бою; зношення військовослужбовця з ворогом; військовий шпіонаж; мародерство.

¹ Уголовный кодекс УССР : утв. ВУЦИК 23 авг. 1922 г. Изд. 2-е, офиц. Харьков : Наркомюст УССР, 1922. 100 с.

Військовий злочин тлумачився як діяння військовослужбовця Червоної Армії й Червоного Флоту, спрямовані проти встановленого законом порядку несення військової служби й виконання Збройними Силами Республіки свого призначення, причому такі, які за своїм характером і значенням не можуть бути вчинені громадянами, що не перебувають на військовій або морській службі. Отже, законом було обмежено як об'єкт, так і суб'єктів військових злочинів.

У зв'язку з прийняттям 31 жовтня 1924 р. «Основних засад кримінального законодавства СРСР та союзних республік»¹ і Положення про військові злочини² 8 червня 1927 р. набрав чинності новий Кримінальний кодекс УСРР³, який залишив без змін главу про військові злочини.

А 27 липня того ж року було прийнято нове Положення про військові злочини⁴, яке уточняло деякі склади військових злочинів і містило низку нових складів, до яких належать:

- примушування до порушення обов'язків по військовій службі (ст. 4);
- образа одним військовослужбовцем іншого, якщо вони перебувають у відносинах підлеглості або старшинства (ст. 6);
- порушення статутних правил внутрішньої (вахтової) служби (ст. 16);
- залишення гинучого військового корабля (ст. 23);
- розголошення військових відомостей (ст. 25);
- погане поводження з військовополоненими (ст. 29);
- протиправне носіння або зловживання у воєнний час знаками і прапорами Червоного Христа та Червоного Півмісяця (статті 30–31).

Було розширено склад військово-посадового злочину, причому кримінальна відповідальність наставала не лише за перевищення влади, зловживання й бездіяльність, а й за халатність (ст. 17), за використання начальником військовослужбовців для надання послуг собі, членам своєї родини чи стороннім особам (ст. 19).

¹ Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : утв. постановлением Президиума ЦИК СССР от 31 окт. 1924 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР*. 1924. №24. Ст. 205.

² Положение о воинских преступлениях : утв. постановлением ЦИК СССР от 31 окт. 1924 г. *Там само*. Ст. 207.

³ Кримінальний кодекс УСРР : від 8 черв. 1927 р. Харків : Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1927. 151 с.

⁴ Положение о воинских преступлениях : утв. постановлением ЦИК и СНК СССР от 27 июля 1927 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР*. 1927. №50. Ст. 505.

Передбачалася відповідальність за невжиття начальником належних заходів для знищення або приведення в непридатність засобів ведення війни, коли загрожує безпосередня небезпека їх захоплення ворогом і вже використані всі засоби їх збереження (ст. 20), а також за перехід на бік ворога (ст. 22). Було значно звужено «поняття мародерство» (ст. 27). Окрім того, вперше з'явилося положення, яке дозволяло притягувати до кримінальної відповідальності за військовий злочин цивільних осіб з посиланням на співучасть з військовослужбовцями.

Цей нормативний акт зі змінами й доповненнями (1934–1935, 1940, 1952, 1953, 1957) проіснував до 1958 р.¹ Зміни, внесені до Положення, стосувалися в основному розширення кола суб'єктів військових злочинів. До військовослужбовців прирівняли особовий склад, як-от: воєнізовану охорону, пожежну воєнізовану охорону, міліцію. Окрім того, до них належали: особовий склад виправно-трудоустанов, озброєного резерву Наркомату шляхів сполучення, експедицій підводних робіт, а також особи начальницького складу цивільного повітряного флоту, учні льотних шкіл цивільного флоту, склад тилового ополчення та трудових частин². Закон СРСР «Про загальний військовий обов'язок» від 1 вересня 1939 р.³ визнав суб'єктом військових злочинів військовозобов'язаних під час проходження ними навчальних зборів (ст. 57). У подальшому коло суб'єктів військових злочинів було суттєво звужено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1940 р.⁴ До військовослужбовців прирівнювались особи стройового й адміністративно-господарського складу міліції, оперативний склад органів управління державної безпеки НКВС.

У 1943–1944 рр. знову було розширено коло суб'єктів військових злочинів. До військовослужбовців прирівняли: працівників залізнич-

¹ Див.: Горный А. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления.

² Об изменении ст. 1 положения о воинских преступлениях : постановление ЦИК и СНК СССР от 16 февр. 1930 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР*. 1930. № 15. Ст. 159. 159; Об изменении Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик и отмене постановления ЦИК и СНК Союза ССР от 5 мая 1930 г. об организации наблюдательных комиссий в военно-исправительных частях Рабоче-Крестьянской Красной Армии : постановление ЦИК и СНК СССР от 27 мая 1934 г. *Там само*. 1934. № 29. Ст. 223.

³ Закон о всеобщей воинской обязанности : принят Верхов. Советом СССР на 4-й сес. 01.09.1939. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1939. 23 сент. (№32).

⁴ Об изменении подсудности военных трибуналов : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 13.12.1940. *Там само*. 1940. 21 дек. (№ 51).

ного транспорту, морського й річкового флоту, особовий склад воєнізованої охорони підприємств і воєнізованої пожежної охорони¹. Також було криміналізовано декілька нових діянь: протизаконне нагородження орденами, медалями й нагрудними знаками, втрата Червоного прапора з легкодухості².

Другою сесією Верховної Ради СРСР п'ятого скликання 25 грудня 1958 р. було прийнято Закон «Про кримінальну відповідальність за військові злочини»³, який згодом текстуально було відтворено в кримінальних кодексах союзних республік, у тому числі й в КК України 1960 р.⁴

На відміну від попередніх джерел військово-кримінального права статті цього Закону вже мали назву, що значною мірою полегшувало їх застосування. Інакше було сформульовано поняття «суб'єкт військових злочинів»: це військовослужбовці, які знаходяться на дійсній військовій службі, військовозобов'язані під час проходження ними навчальних зборів, особи офіцерського, сержантського й рядового складу органів державної безпеки, особи, щодо яких є спеціальна вказівка в законодавстві СРСР. Водночас норми Закону «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» мали бланкетний та невизначений характер і могли постійно змінюватись. У цілому ж розглядуваний Закон мав 33 статті, в яких простежувалася відповід-

¹ О введении военного положения на всех железных дорогах : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 15.04.1943. *Там само.* 1943. 18 апр. (№ 15). С. 1; О введении военного положения на морском и речном транспорте : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 09.05.1943. *Там само.* 1943. 12 мая (№ 18). С. 1; Об ответственности начальствующего и рядового состава военизированной охраны предприятий и военизированной пожарной охраны НКВД СССР за преступления по службе : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 27.01.1944. *Там само.* 1944. 3 февр. (№ 6).

² Об ответственности за незаконное награждение орденами и медалями СССР и нагрудными знаками, за присвоение орденов, медалей и нагрудных знаков и передачу их награжденными лицами другим лицам : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 02.05.1943. *Там само.* 1943. 12 мая (№ 18). С. 2; Об утверждении нового образца Красного знамени, Гвардейского Красного знамени и положения о Красном знамени войсковых частей и соединений Военно-Морского Флота : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 05.02.1944. *Там само.* 1944. 17 февр. (№ 10). С. 1.

³ Об уголовной ответственности за воинские преступления : Закон СССР от 25.12.1958. *Ведомости Верховного Совета СССР.* 1959. № 1. Ст. 10; Васильев Н. В., Кудрявцев В. Н. О Законе об уголовной ответственности за воинские преступления. *Советское государство и право.* 1959. № 2. С. 88–95.

⁴ Кримінальний кодекс Української РСР : від 28.12.1960. : офіц. текст. Київ : Політвидав України, 1961. 131 с.

на структурування військових злочинів залежно від об'єкта посягань і які встановлювали відповідальність за:

- порушення порядку підлеглості й дотримання військової честі (непокора, невиконання наказу, погроза начальнику, образа підлеглим начальником і начальником підлеглого) (статті 2–8);
- порушення порядку проходження військової служби (самовільне залишення частини або місця служби, дезертирство, самовільне залишення частини в бойовій обстановці) (статті 9–13);
- порушення порядку користування військовим майном, зброєю й бойовою технікою (промотання або втрата військового майна; умисне знищення або пошкодження військового майна) (статті 14, 15);
- порушення порядку несення окремих видів військової служби (порушення правил польотів або підготовки до них; порушення статутних правил караульної служби; порушення правил несення прикордонної служби; порушення статутних правил внутрішньої служби) (статті 16–22);
- порушення порядку охорони державної й військової таємниці (стаття 23);
- військові посадові злочини (зловживання владою, перевищення влади й халатне ставлення до служби; здача або залишення ворогові засобів ведення війни; залишення гинучого військового корабля) (статті 24–26);
- порушення порядку служби на полі бою й у районі воєнних і бойових дій, а також у період перебування в полоні у противника (добровільна здача в полон, мародерство, насилля над населенням у районі військових дій) (статті 27–33).

На сьогодні відповідальність за злочини проти встановленого порядку несення військової служби передбачена у 35-ти статтях розд. XIX КК України, який набрав чинності 1 вересня 2001 р.

Військові злочини в законодавстві зарубіжних країн.

Аналіз права зарубіжних країн відкриває перед юристами нові горизонти, дозволяє їм краще пізнати право своєї держави. Адже специфічні риси останнього мають особливо чіткий прояв порівняно з іншими правовими системами, озброюють їх ідеями й аргументами, які неможливо отримати навіть при дуже доброму знанні вітчизняного права¹. Для встановлення основних напрямів розвитку в галузі кримі-

¹ Див.: Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права. Москва : Прогресс, 1981. С. 38.

нальної відповідальності за військові злочини треба насамперед розглянути її правову регламентацію в деяких країнах англосаксонської й романо-германської правових систем.

При вивченні англосаксонської правової системи перш за все звернемося до кримінального законодавства Великобританії, у якому відповідальність за військові злочини передбачена в нормативних актах, призначених для вирішення питань військової дисципліни в сухопутних військах, військово-повітряних та військово-морських силах.

До 2006 р. основними джерелами військово-кримінального законодавства цієї країни були закони «Про Армію» (1955), «Про Військово-Повітряні Сили» (1955) і «Про дисципліну у Військово-Морському Флоті» (1957)¹. Усі вони належать до статутного права. Чималу роль у формуванні системи військово-кримінального законодавства Великобританії мають нормативні акти Парламенту країни, що доповнюють ці закони поправками та пролонгують їх дію. Наприклад, коментар (роз'яснювальна примітка) до Закону «Про дисципліну в Збройних Силах» (2000) у вступі наголошує, що цей правовий акт «підготовлений Міністерством оборони з метою надання допомоги правозастосовним органам у розумінні цього Закону та його сприяння у правильному використанні. Слід зазначити, що він не є частиною «Про дисципліну в Збройних Силах» та не затверджений Парламентом»².

У 2006 р. набрав чинності Закон «Про Збройні Сили» (*Armed Forces Act*)³, який замінив собою попередні закони «Про Армію» (1955), «Про Військово-Повітряні Сили» (1955) і «Про дисципліну у Військово-Морському Флоті» (1957).

Розгляд справ про військові злочини віднесено до компетенції військових судів Великобританії, що комплектуються військовим командуванням, яким підпорядковані ці суди, й у подальшому військове командування затверджує їх вироки⁴. Військово-кримінальне законодавство містить посилання на правомочність Міністра Оборони, Ради Оборони,

¹ Army Act 1955; Air Fors Act 1955; Naval Discipline Act 1957. *Chronological table of the statutes*. London, 1987. Pt. 2 : 1950 – 31 December 1985. P. 1002–1017, 1042–1047.

² Explanatory Notes to Armed Forces Discipline Act 2000. Chapter 4 UK Legislation. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/4/notes/data.xhtml?wrap=true> (last accessed: 02.09.2018).

³ Armed Forces Act 2006. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/52/contents> (last accessed: 02.09.2018).

⁴ Див.: Карев Д. С. Военно-уголовный процесс в армиях буржуазных государств. Москва : ВЮА, 1949. 150 с.

інших органів управління й посадових осіб, щодо можливості прийняття ними особистих нормативних актів з питань кримінальної відповідальності й покарання військовослужбовців. Ці нормативно-правові акти, які йменуються наказами, настановами, інструкціями тощо, згідно з офіційною доктриною покликані доповнювати законодавчі положення, наповнювати їх новим змістом з метою мобільного кримінально-правового реагування на можливі прояви злочинності серед військовослужбовців. Нормативні акти військового командування не потребують затвердження Парламентом, а найбільш важливі серед них затверджуються главою держави. При цьому не є перешкодою для цього контроль, який здійснює Парламент при прийнятті, затвердженні й набранні чинності актами підлеглого законодавства¹.

Стаття 42 Закону «Про Збройні Сили» закріплює поняття «відповідний злочин», який карається законом: це кримінально каране діяння, передбачене цим Законом, або те, що є йому еквівалентним². Інакше кажучи, на відміну від КК України, кримінальне право Великобританії дає можливість її правоохоронним органам застосовувати кримінальний закон за аналогією у випадку вчинення злочину військовослужбовцем. Також зазначимо, що на відміну від українського кримінального законодавства, яке не містить поняття «воєнний злочин», законодавство цієї держави розмежовує військові злочини (*military crimes or offences*) від воєнних злочинів (*war crimes*). У законодавстві Великобританії воєнними злочинами визнаються злочини, що заборонені міжнародним гуманітарним правом разом із злочинами проти миру й безпеки людства і які були вчинені під час війни, збройного конфлікту або під час воєнної окупації³. При цьому воєнні злочини припускають серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права. Термін «серйозність» відсилає до статей 50, 51 Женевської конвенції «Про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії зі складу збройних сил на морі» (1949)⁴. До серйозних належать порушення, пов'язані з однією з наведених нижче дій у тому

¹ Див.: Лавочкин В. О. Источники военно-уголовного законодательства Великобритании. *Сборник статей* / Воен. ин-т. Москва, 1990. №26. С. 24.

² URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/52/contents> (last accessed: 02.09.2018).

³ Rogers A. P. V. War Crimes Trials under the Royal Warrant: British Practice 1945–1949. *International and Comparative Law Quarterly*. 1990. Vol. 39, №. 4. P. 780–800.

⁴ Офіційний вісник України. 2010. №62. Ст. 2181.

випадку, коли ці дії спрямовані проти майна або осіб, які користуються заступництвом цієї Конвенції, а саме: навмисне вбивство, тортури й нелюдське поводження, що включають біологічні експерименти, навмисне спричинення тяжких страждань або серйозного каліцтва, нанесення шкоди здоров'ю, незаконне, довільне й те, що проводиться у великому масштабі, руйнування, заволодіння майном, що не викликано воєнною необхідністю.

Військово-кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки було побудовано здебільшого на військово-кримінальному законодавстві Великобританії. Воно пройшло три етапи становлення. Перший пов'язаний з нормами англійських військових статей ще до об'єднання тринадцяти британських колоній у Сполучені Штати Америки в 1776 р. Другий етап становлення військово-кримінального законодавства США, що охоплює період з 1776 по 1950 р. та характеризується внесенням до запозичених англійських законів, у тому числі й до військово-кримінальних, суттєвих доповнень і поправок. Третій етап ознаменувався прийняттям 5 травня 1950 р. Єдиного кодексу військової юстиції США¹. Особливу увагу цей кодифікований нормативно-правовий акт приділяв питанням використання правових засобів під час війни, в різноманітних озброєних конфліктах, у тому числі при розв'язанні національних і міжнародних суперечностей.

Стаття 36 Єдиного кодексу військової юстиції США закріплює, що для військових судів правила, якими керуються загальні суди у кримінальних справах, повинен установлювати Президент, «наскільки він вважає це реальним» і якщо його рішення «не суперечить положенням Єдиного кодексу військової юстиції»².

У США військове командування наділено правом затвердження тих чи інших військових судів, правом контролю за їх діяльністю й затвердженням їх рішень, а також призначенням усіх посадових осіб в органах військової юстиції.

Згідно з поправкою V до Конституції США: «ніхто не повинен притягуватися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою або за обвинуваченням, яке було вине-

¹ Schlueter D. A. The Court – Martial: A Historical Survey. *Military Law Review*. 1980. Vol. 87. P. 129–166.

² 10 U. S. Code Chapter 47 – Uniform Code of Military Justice. *Legal Information Institute*. URL: <http://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/subtitle-A/part-II/chapter-47> (last accessed: 02.09.2018).

сене присяжними Великого журі, за винятком випадків порушення справ, що стосуються складу сухопутних і морських сил»¹.

Якщо правомочний командир визнає, що зібрано достатньо матеріалів для розгляду справи у військовому суді, він дає вказівку офіцеру, що проводить розслідування, скласти обвинувальний акт і подати його до військового суду. Він же своїм наказом призначає, який (спеціальний чи загальний) військовий суд потрібно скликати для розгляду цієї справи, хто буде головуючим у справі, хто членами військового журі, хто обвинувачем, хто захисником, а також визначити час та місце розгляду справи. Вирок суду набуває чинності після його розгляду цим командиром, який скликав суд, з подальшим затвердженням його рішення вищестоящим воєначальником².

Хоча Єдиний кодекс військової юстиції і не містить поняття «військовий злочин», вже у ст. 77 наводиться визначення поняття «суб'єкт військового злочину»: це особа, яка, по-перше, вчинила злочин, передбачений у гл. 10 цього Кодексу, або сприяла, підбурювала, надавала пораду, віддавала команду, забезпечувала його вчинення, а по-друге – сприяла вчиненню діяння, якщо воно головним чином вчинено ним³. З огляду на наведене, робимо висновок, що суб'єктом військового злочину виступає не лише виконавець, а й різного роду співучасники – організатор, пособник, підбурювач. Військово-кримінальне законодавство США також припускає застосування закону за аналогією. Так, у ст. 134 встановлюється кримінальна відповідальність особи, якщо вона сприяє заворушенням, нехтує дисципліною, компрометує Збройні Сили діями, не передбаченими цим нормативним актом. Судова практика військових судів США має справи, пов'язані із застосуванням кримінальної відповідальності військовослужбовця за вживання наркотиків, носіння одягу особи іншої статі, непристойну телефонну розмову та ін.⁴

¹ Див.: Уголовное право Соединенных Штатов Америки : сб. нормат. актов / сост., отв. ред. и авт. вступ. ст. И. Д. Козочкин. Москва : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1986. С. 20.

² Див.: Гребенников С. С. Уголовный процесс буржуазных государств, его реакционная сущность : учеб. пособие. Москва : Воен. ин-т, 1978. С. 59–69.

³ URL: <http://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/subtitle-A/part-II/chapter-47> (last accessed: 02.09.2018).

⁴ Criminal law deskbook. Charlottesville, Virginia : The Judge Advocate General's School, US Army, 2010. Vol. 2 : Crimes and defence. 320 p. URL: https://www.loc.gov/frd/frd/Military_Law/pdf/Crim-Law-Deskbook_V-2.pdf (last accessed: 02.09.2018).

Як бачимо, у Великобританії і США взаємодія кримінального й військово-кримінального права знаходить вияв у тому, що військова судова практика використовує прецеденти, утворені як військовими судами, так і судами загальної юрисдикції, і навпаки. Обидві галузі взаємно доповнюються стосовно вирішення того чи іншого питання. Вияв специфічності, автономності військово-кримінального права полягає в тому, що воно має свої джерела, повністю відокремлені від загального кримінального права.

На відміну від Великобританії та США, військово-кримінальне право Федеративної Республіки Німеччина вирізняється нормативною впорядкованістю і структурованістю джерел, стійким дотриманням загальноправових принципів, забезпеченням суворої юридичної техніки. Єдиним джерелом військово-кримінального права ФРН є «Військово-кримінальний закон» (*Wehrstrafgesetz*), який регулює питання кримінальної відповідальності військовослужбовців¹. Закон має чітку і зрозумілу структуру, охоплює всі кримінально карані діяння, пов'язані з порушенням військового обов'язку, містить норми як Загальної, так і Особливої частини.

Цей Закон, як свідчить коментар до параграфу 3, не є закритим, незалежним законом, а становить своєрідне доповнення до КК ФРН і застосовується до військовослужбовців, якщо Військово-кримінальний закон безсилий. До спеціальних джерел військово-кримінального права Німеччини також належать закони: «Про військовий обов'язок»², «Про статус військовослужбовця»³ та ін.

Відповідно до параграфу 2 «Військово-кримінального закону» ФРН військовими злочинами визнаються діяння, заборонені цим нормативно-правовим актом.

Основним джерелом військово-кримінального права Франції є Кодекс військової юстиції (далі – КВЮ), який уперше було прийнято в 1857 р.⁴ Цей кодифікований нормативний акт складався з 4-х книг:

¹ Wehrstrafgesetz (WStG) : vom 24 Mai 1974. *Bundesgesetzblatt*. 1974. Nr. 133. S. 1213–1220.

² Wehrpflichtgesetz : vom 8. Desember 1972. *Ebd.* 1972. Nr. 56. S. 2277–2293.

³ Gesetzes über die Rechtsstellung der Soldaten (Soldatengesetz) : vom 19 August 1975. *Ebd.* 1975. Nr. 101. S. 2273–2288.

⁴ Див.: Французский военно-уголовный кодекс о преступлениях и наказаниях / пер. с доп. и пояснениями Н. Максимова. *Журнал Министерства юстиции*. 1865. № 12. С. 1–52.

1) Судоустрій; 2) Компетенція військових судів; 3) Судочинство; 4) Прозлочини та покарання. В основу IV книги лягли військово-кримінальні закони Наполеона I, які проіснували понад 60 років. Перелік злочинів і донині майже не змінився, але покарання за їх вчинення були суттєво знижені.

У 1928 р. було прийнято КВЮ для сухопутних військ, у 1938 р. – КВЮ для військово-повітряних та для військово-морських сил, норми яких практично не відрізнялися від норм КВЮ для сухопутних військ (1928)¹ і проіснували до набрання чинності КВЮ 1965 р., який з доповненнями і змінами діяв до 2006 р.²

Нині у Франції діє Кодекс військової юстиції 2006 р., який за традицією теж складається з 4-х книг: 1) Організація й компетенція військових судів; 2) Військово-кримінальне судочинство; 3) Покарання, що застосовуються судами Збройних Сил, і за порушення військового порядку; 4) Військова жандармерія та військово-поліцейські суди. Як видно, КВЮ містить у собі норми не лише кримінального права, а й ті, що регламентують утворення й компетенцію військових судів, процедуру розгляду кримінальних справ та ін.³

Він визначає, що військові суди призначають покарання, передбачені у кримінальному законі, відповідно до загальних принципів і правил кримінального права. У тих випадках, якщо до військово-службовців неможливо застосувати ту чи іншу норму КК або якщо існують особливості її реалізації в умовах Збройних Сил, безпосередньо у статті КК робиться посилання на відповідну статтю КВЮ.

У ст. 311¹ КВЮ передбачено, що злочинні діяння військовослужбовців (незалежно від закріплення у КК Французької Республіки) караються цим Кодексом, якщо вони посягають на встановлені міжнародним правом закони і звичаї війни або на військовий правопорядок.

¹ Code de justice militaire pour l'armee de mer : (loi du 13 janvier 1938). Paris : Dalloz, 1960.

² Code de procedure penale : Code de justice militaire. Paris : Dalloz-Sirey, 2002. 1884 p.; Loi no 99-929 du 10 novembre 1999 portant reforme du Code de justice militaire et du Code de procedure penal. *Journal officiel de la Republicue Francais*. 1999. 11 nov. № 262. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEX0000000580549> (date d'accès: 02.09.2018).

³ Code de justice militaire (nouveau). *Légifrance*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006071360&dateTexte=20080505> (dernier accès: 02.09.2018).

Кримінальний кодекс Республіки Польща¹ поруч із Загальною та Особливою частинами містить Військову частину, в якій згруповані (окрім загальних положень, які стосуються лише військовослужбовців) конкретні склади злочинів. Система військових злочинів поділяється на 6 глав, що охоплюють злочини:

- проти обов'язку несення військової служби;
- проти засад військової дисципліни;
- проти правил поведінки з підлеглими;
- проти засад поводження зі зброєю й військовою технікою;
- проти засад несення служби та злочини проти військового майна.

Глава 13 Кримінального кодексу Республіки Болгарія² присвячена військовим злочинам, які системно поділені на 7 розділів, що містять 35 статей. І хоча законодавець не наводить дефініції поняття «військовий злочин», на початку цієї глави виділено суб'єктний склад осіб, які можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за такі злочини: «За злочини, передбачені цією главою, підлягають відповідальності:

- а) військовослужбовці;
- б) особи рядового, сержантського й офіцерського складу підрозділів Міністерства внутрішніх справ;
- в) особи, які знаходяться в запасі під час навчальних, перевірочних і практичних зборів;
- г) не вказані в цій статті особи, винні в співучасті у військових злочинах».

Сім розділів розглядуваної глави охоплюють такі види військових злочинів:

- злочини проти порядку підлеглості й військової честі;
- ухилення від військової служби;
- посадові злочини;
- злочини проти караульної, постової, внутрішньої і прикордонної служби;
- інші військові злочини (розголошення відомостей військового характеру та марнотратство);

¹ Кримінальний кодекс Республіки Польща / за ред. В. Л. Менчинського ; пер. на укр. мову В. С. Станіч. Київ : ОВК, 2016. 138 с.

² Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред. и предисл. А. И. Лукашова ; вступ. ст. Й. И. Айдарова ; пер. с болг.: Д. В. Милушев, А. И. Лукашов. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 298 с.

- військові злочини, вчинені у воєнний час або в бойовій обстановці;
- злочини, вчинені у зв'язку з воєнними діями.

Кримінальний кодекс Литовської Республіки¹ об'єднує однією главою злочини і кримінальні проступки проти служби охорони краю. Закон виокремлює два види суб'єктів – воїн і призовник. Воїном визнається громадянин Литовської Республіки, який несе обов'язкову (рядову чи в активному резерві), професійну або добровільну військову службу; призовник – військовозобов'язаний у порядку та способами, передбаченими Законом «Про обов'язкову військову службу», який до встановленого законодавством віку не відбував обов'язкової рядової чи альтернативної служби та не має підстав для звільнення від неї. Призовник може бути суб'єктом 3-х складів злочинів: ухилення від призиву на обов'язкову військову службу; ухилення від призиву на військову службу в воєнний час та ухилення від виконання обов'язків військової служби. Військові злочини, суб'єктом яких виступає воїн, не систематизовані в межах глави й передбачені в 13-ти статтях.

Кримінальний кодекс Латвійської Республіки² у главі «Злочинні діяння на військовій службі» в ст. 331 визначає конструкцію злочинного діяння на військовій службі та його суб'єкта: «злочинними діяннями на військовій службі визнаються передбачені цим законом, спрямовані проти встановленого порядку несення військової служби злочинні діяння, вчинені військовослужбовцями, тобто особами, що знаходяться на дійсній військовій службі та особами рядового складу Національних збройних сил, а також особами, які зобов'язані проходити обов'язкову військову службу під час знаходження їх на військових вченнях та особами, стосовно яких передбачені спеціальні положення». Глава складається з 26 статей, норми яких багато в чому схожі з нормами КК України.

Глава 13 «Злочини проти військової служби» Кримінального кодексу Естонської Республіки³ у ст. 245 хоча й не наводить трактування

¹ Уголовный кодекс Литовской Республики / науч. ред. В. Павилонис ; предисл. Н. И. Мацнев ; вступ. ст.: В. Павилонис, А. Абрамовичюс, А. Дракшене ; пер. с лит. В. П. Казанскене. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 470 с.

² Уголовный кодекс Латвийской Республики / науч. ред. и вступ. ст.: А. И. Лукашов, Э. А. Саркисова ; пер. с лат. А. И. Лукашов. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 313 с.

³ Уголовный кодекс Эстонской Республики / науч. ред. и пер. с эст. В. В. Запевалова ; предисл. Я. И. Мацнева. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 262 с.

поняття «військовий злочин», але визначає суб'єктний склад військових злочинів: «1. За вчинення злочинів проти військової служби відповідальність несуть особи, які знаходяться на дійсній військовій службі в оборонних військах, прикордонній охороні, частинах внутрішньої охорони та Департаменту рятувальної служби чи в інших організаціях, на які поширюються чинні в оборонних військах статuti, а також резервісти, які перебувають на навчальних зборах.

2. Особа вважається такою, що знаходиться на дійсній службі, з встановленого наказом дня, в який вона була зарахована до складу військової частини, установи або організації, вказаної в частині першій цієї статті.

3. Особи, перелічені в частині першій цієї статті, несуть відповідальність за злочини, вказані в інших главах Особливої частини цього Кодексу, на загальних підставах». Військові злочини передбачені у вісімнадцяти статтях КК цієї Республіки.

Отже, хоча у багатьох зарубіжних державах відповідальність за військові злочини передбачена в самостійному законі, та деякі науковці наполягають на прийнятті окремого закону. Як видається, для вітчизняної системи кримінального законодавства прийняття такого закону буде недоречним, оскільки він повинен або дублювати положення Загальної частини КК України, без яких кваліфікація військових злочинів і призначення за них покарання неможливі, або ж при застосуванні норм такого закону потрібно буде використовувати норми чинного КК України, що нівелюватиме сенс прийняття окремого законодавчого акта.

1.3. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за військові злочини

Наявність у КК України розд. XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» ставить перед дослідником завдання розглянути питання щодо необхідності кримінально-правової заборони цих діянь та їх соціальної обумовленості. Соціальна обумовленість кримінально-правової норми – досить складне й багатоаспектне соціально-правове явище.

Термін «соціальна обумовленість» складається з двох слів «соціальна» (від лат. *socialis* – суспільний) – пов’язаність із суспільством і «обумовленість» – залежність від певних умов, обставин¹. Отже, соціальна обумовленість означає залежність від умов суспільного життя, а тому, якщо йдеться про соціальну обумовленість кримінально-правової норми, вона буде обумовленою лише у випадках її відповідності умовам суспільного життя².

Під соціальною обумовленістю права розуміють відповідність, адекватність права регульованим суспільним відносинам, його здатність відображати об’єктивні потреби суспільного життя. Як визначає В. К. Гришук, соціальна обумовленість кримінально-правової норми – це наявність внутрішніх і зовнішніх чинників, що створюють можливості й вимагають відповідного розроблення і прийняття конкретної кримінально-правової норми³. Соціальна обумовленість правової норми, на думку Г. А. Злобіна, виявляється в її відповідності основоположним принципам системи права, тобто принципам законності не лише на формальному, а й на більш змістовному рівні. Проблема соціальної обумовленості правових норм полягає в тому, якою мірою вони відображають вимоги життя, як відповідають належному стану речей і чи закріплюють саме ті суспільні відносини, що мають бути закріплені⁴.

Соціальна обумовленість норми – це її відповідність об’єктивним тенденціям розвитку певної соціально-економічної формації, її вимогам соціальної справедливості. Науковці виділяють три стадії цього соціального явища: а) виникнення потреби в юридичному регулюванні відповідних відносин; б) відбиття у правовій, моральній і політичній свідомості суспільства потреб та інтересів, формування громадської думки; в) діяльність держави в особі її компетентних органів з прийняття правових норм, тобто правотворчість⁵. Кримінальне законодав-

¹ Український тлумачний словник (тезаурус) : 250000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2016. С. 772.

² Див.: Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. С. 146.

³ Гришук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології. Львів : Світ, 1992. С. 100.

⁴ Цит. за: Кудрявцев В. Н. Право и социальная действительность. *Проблемы социологии права*. Вильнюс, 1970. Вып. 1. С. 9.

⁵ Соціологія : підручник / за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2010. С. 208, 209.

ство, як слушно зазначає О. І. Коробеев, можна визнати науково обґрунтованим, якщо воно, по-перше, повністю охоплює коло діянь, кримінально-правова боротьба з якими є доцільною, і, по-друге, своєчасно виключає кримінальну відповідальність за діяння, підстави для криміналізації яких уже відпали¹.

Питання соціальної обумовленості кримінально-правової заборони діянь, передбачених розд. XIX КК України, тісно пов'язано з обумовленістю злочинної поведінки військовослужбовця (військовозобов'язаного, резервіста) під час несення ним військової служби і, по суті, нею й визначається. Як неможливо розглядати злочинність у відриві від кримінального права, так і не можна розглядати кримінальне право окремо від злочинності. Кримінальне право і злочин – два взаємопов'язаних моменти одного й того самого соціального процесу: без кримінально-правової заборони немає і злочину. Тому обумовленість кримінально-правової заборони полягає у протиріччі злочинної поведінки і правової політики держави, основним напрямом якої є розкриття і вивчення чинників, що впливають на створення правових норм кримінального законодавства та їх ефективність; межі ж соціальної обумовленості визначаються межами суспільної небезпечності діяння².

Питання криміналізації й декриміналізації діянь являє собою специфічну ланку в системі функцій кримінально-правової політики як складного механізму, що включає низку послідовно прийнятих рішень і наступних за ними дій, які врешті-решт призводять до виникнення підстав для застосування до осіб, винних у вчиненні певних діянь, кримінальної відповідальності, або ж скасування останньої³.

Кримінально-правова заборона є законодавчою юридичною конструкцією, що закріплює моделі (варіанти) суспільно небезпечної поведінки індивіда, яка кримінальним законодавством визнається

¹ Коробеев А. И. Криминализация и пенализация деяний как основное содержание советской уголовно-правовой политики. *Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования*. Свердловск, 1988. С. 12.

² Див.: Харитонов С. О. Соціальна зумовленість військових злочинів. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 3, vol. 2. С. 180–185.

³ Див.: Савінова Н. А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Київ : Видво ДКС, 2011. С. 141.

протиправною в конкретний історичний період. Варто погодитися з думкою А. Е. Жалінського, що протиправність своїм змістом визнає, які саме ознаки діяння мають бути встановлені кримінальним законом, щоб кримінально-правова заборона була конституційною, а кримінально-правова оцінка відповідно належного була б повною¹. У цьому сенсі можна стверджувати, що розглядувана заборона є частиною механізму кримінально-правового впливу, спрямованого на захист найбільш важливих суспільних відносин завдяки передбаченій у КК України інформації про обов'язок осіб утримуватися від вчинення діянь, визнаних протиправними.

Отже, кримінальне право регулює суспільні відносини, встановлює межі дозволеної поведінки їх учасників. Головна його мета – витіснення явищ, сторонніх, чужих для соціуму, яких він бажає позбавитись.

У розд. XIX КК України соціальна обумовленість знаходить своє відображення: а) у загальних принципах кримінального права; б) у визначенні поняття злочинного діяння і як похідного від нього поняття «військовий злочин»; в) у змісті конкретних заборон, передбачених законом; г) у виді та мірі покарання, встановлених законодавцем. Як слушно зазначає М. Й. Коржанський, «соціальна обумовленість кримінально-правової заборони визначається в основному соціальною цінністю суспільних відносин, економічними чинниками і ефективністю правової охорони»².

З огляду на специфіку дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби питання соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за ці злочини доцільно розглянути під кутом аналізу соціальних, кримінологічних, нормативних та історичних показників. Узагалі дотепер серед правників-науковців немає одностайної точки зору щодо назви цих показників: їх іменують – підставами кримінально-правової заборони³, факто-

¹ Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Проспект, 2009. С. 344, 349.

² Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1980. С. 28.

³ Див.: Лашук С. В. Про підстави встановлення кримінальної відповідальності за суспільно небезпечне діяння. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. Харків, 2013. С. 209.

рами¹, чинниками², критеріями³, передумовами⁴, принципами⁵, умовами⁶.

Як видається, найбільш ємним формулюванням серед вищезазначених є поняття «підстави кримінально-правової заборони», яке корелюється з поняттям «підстави кримінальної відповідальності», зазначеним у ст. 2 КК України.

Соціальні підстави обумовленості кримінально-правової заборони за військові злочини.

Кримінальне право реагує лише на ту суспільно небезпечну поведінку індивідів, що має вияв у деякій закономірності, в загальних тенденціях, тобто не є випадковою. Сьогодні Україна перебуває в досить складному становищі, яке пов'язане з воєнними діями на території Донбасу. Саме останні послужили причиною різкого зростання кількості злочинів серед військовослужбовців, питому вагу яких становлять саме злочини проти встановленого порядку несення військової служби. Як зазначив на міжнародній конференції «Реформування системи військової юстиції України: сучасний стан та перспективи» Головний військовий прокурор України Анатолій Матіос, починаючи з 2014 р. різко зріс і залишається стабільно високим рівень злочинності серед військовослужбовців. Загальна кількість проваджень, що розслідуються слідчими військової прокуратури упродовж 2015–2018 рр., перевищила 20 тис., які вчинили понад 43 тис. військовослужбовців. За його словами, військові слідчі за 5 місяців 2018 р. розслідували 5,2 тис. військових злочинів, а за 4 місяці попе-

¹ Див.: Гальцова В. В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) : монографія. Харків : Право, 2015. С. 27.

² Див.: Катеренчук К. В. Чинники соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за злочини проти здоров'я. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 12.

³ Див.: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 253.

⁴ Див.: Летягина Е. А. Уголовная ответственность за неисполнение приговора суда, решения суда или иного судебного акта : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / МВД Рос. Федерации, Сиб. юрид. ин-т. Красноярск, 2009. С. 44; Турлова Ю. А. Соціально-психологічні передумови криміналізації екологічних злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 34, т. 3. С. 62–66.

⁵ Див.: Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. С. 71.

⁶ Див.: Кенни К. Основы уголовного права. Москва : Иностр. лит., 1947. С. 27–29.

реднього року таких злочинів було майже 7,5 тис. Найбільш поширеними є самовільне залишення військової частини або місця служби (13 тис. 470 проваджень), дезертирство (8 тис. 418 проваджень). Крім того, були розпочаті кримінальні провадження за фактами заволодіння військовим майном (747 проваджень), непокори (683 провадження), недбале ставлення до військової служби (435 проваджень), втрати військового майна (338 проваджень), порушення статутних взаємовідносин (290 проваджень), порушення правил поведження зі зброєю (269 проваджень), ухилення від військової служби в інший спосіб (240 проваджень), перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (203 провадження)¹. Причому не йдеться про одиничні правопорушення; в наявності достатньо вагомий пласт девіантної поведінки військовослужбовців, який руйнує чи ставить під загрозу руйнування обороноздатності держави, що є одним зі складників національної безпеки останньої.

Як можна стверджувати, все це свідчить про актуальність дослідження проблематики кримінальної відповідальності за військові злочини.

Кримінологічні підстави обумовленості кримінально-правової заборони за військові злочини.

Ефективність кримінального закону багато в чому залежить від установлених у ньому заборон на вчинення таких чи інших діянь. Одним із проявів такої обумовленості є невід’ємна ознака кожного злочину – його суспільна небезпечність.

Суспільну небезпечність злочинів проти порядку несення військової служби важко переоцінити. Вона пов’язана зі зниженням рівня бойової готовності відповідних державних структур, створених для захисту важливіших інтересів особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Це, у свою чергу, здатне спричинити насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, підлив суверенітету держави, її недоторканності й територіальної цілісності, дезорганізацію функціонування органів державної влади, важливих державних і військових об’єктів та інформаційної інфраструктури України.

¹ Матіос розповів про найпопулярніші злочини українських військових. *Сьогодні*. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/matios-rasskazal-pro-samye-populyarnye-prestuplenie-ukrainskih-voennyh-1142343.html> (дата звернення: 05.07.2018).

Безпека соціуму в найзагальнішому вигляді полягає в належному стані захищеності особи, суспільства, держави й людства від впливу чинників, що загрожують завдати шкоди конкретному суспільству. У сфері воєнної безпеки України порушення порядку несення військової служби має підвищений ступінь суспільної небезпеки. Соціальна сутність шкоди при цьому складається з порушення конституційних прав та свобод, зниження якості й рівня життя громадян, з посягання на суверенітет, територіальну цілісність і сталий розвиток держави. Визначаючи соціальну обумовленість кримінальної відповідальності за військові злочини, законодавець ураховує насамперед специфічні форми відображення суспільно небезпечної поведінки військовослужбовця в кримінально-правових нормах, а також ті властивості військової злочинності, які мають вагоме значення для загальної державної стратегії застосування покарання у сфері боротьби із цими явищами.

Виокремлення кримінальної відповідальності за військові злочини із загальної маси кримінально-правових інститутів має об'єктивні соціально-правові передумови. Важливість такого виокремлення зумовлена самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, особливим характером військової служби і специфікою її суб'єктів. Кримінальне право в цьому випадку використовується як засіб примушення до дотримання військовослужбовцями встановленого порядку несення військової служби й вирішення (по можливості) спеціальних військових завдань виправлення тих із них, які вчинили злочин, а також попередження нових суспільно небезпечних діянь.

Науковий аналіз соціально-правових чинників, що обумовлюють функціонування в державі того чи іншого виду кримінальної відповідальності, має на меті виявлення в об'єктивній реальності підстав, які викликають не тільки необхідність, а й доцільність установаження в кримінальному законі покарання за відповідне суспільно небезпечне діяння.

Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності військовослужбовців тісно пов'язана з підставами законодавчого закріплення останньої (підставами криміналізації діянь), які можливо умовно поділити на матеріальні й правові: а) підстави визнання діяння, що завдає шкоди порядку несення військової служби, злочином, і б) підстави визнання меж кримінально-правового впливу на військовослужбовця за ці злочини.

Перші підстави визначають чинники об'єктивної дійсності, які зумовлюють потребу визнання військових правопорушень злочинами; другі – тісно пов'язані з диференціацією меж впливу на військово-службовця – дисциплінарного або кримінально-правового.

Установлюючи діяння військовослужбовця в межах його військової служби злочинним, законодавець спирається на три критерії, два з яких є матеріальними, третій – правовим: по-перше, це суттєва небезпечність посягань на встановлений порядок несення військової служби, здатна спричинити істотну шкоду охоронюваним законом суспільним відносинам; по-друге, це поширеність зазначених діянь у військовому середовищі; по-третє, неможливість вести боротьбу із цими діяннями іншими, окрім кримінально-правових, засобами.

Характеризуючи суспільну небезпечність військових злочинів і межі впливу кримінального права на військові відносини, підкреслимо, що характер цього впливу визначається суспільною необхідністю й обмежується об'єктивною можливістю останнього адекватно реагувати на девіантну поведінку військовослужбовців. Адже лише те діяння повинно бути криміналізоване, суспільна небезпечність якого для соціуму є достатньо високою з точки зору законодавця. Чіткі критерії ступеня суспільної небезпечності діяння, звісно, не завжди можливо встановити, інколи вона може бути недостатньою для криміналізації діяння, а тому така протиправна поведінка військовослужбовця має розглядатися як дисциплінарний проступок, але вона ніколи не може бути занадто великою.

Соціальна обумовленість військових злочинів відповідає перш за все потребам суспільства щодо кримінально-правового впливу на них з метою попередження, витіснення й ліквідації. Ці потреби породжуються об'єктивною потребою захистити від злочинних посягань суспільні відносини, що існують у військовому середовищі під час несення військовослужбовцями військової служби і спрямовані на забезпечення воєнної безпеки держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Саме забезпеченням безпеки держави можна пояснити існування деякого пріоритету військової служби перед іншими видами державної служби й діяльністю органів державної влади.

Не слід також забувати, що при певній специфіці завдань, які виконують військовослужбовці, їх служба пов'язана здебільшого з використанням речовин і предметів, що становлять підвищену небезпеку

для оточення. Це покладає на цих осіб особливий обов'язок бути гранично уважними при виконанні покладених на них завдань, а державі, у свою чергу, належить охороняти, в тому числі і кримінально-правовими заходами, права й законні інтереси військовослужбовців, інших осіб та суспільства в цілому. Тому законодавець і присвятив охороні вищезазначених прав й інтересів цілий самостійний розділ КК України, в якому закріплені норми, що встановлюють кримінальну відповідальність за неналежне виконання військовослужбовцями своїх обов'язків з військової служби.

Матеріальні й правові підстави встановлення кримінальної відповідальності за військові злочини існують у єдності і взаємозв'язку, закріплюючи яку, законодавець урахував як матеріальні чинники, що зумовлюють криміналізацію діянь, так і правові норми, що регулюють відносини, які складаються у військовому середовищі й підлягають кримінально-правовій охороні.

Кримінальна відповідальність військовослужбовців за вчинення військових злочинів визначається з урахуванням двох аспектів: а) загального характерного для криміналізації будь-якого суспільно небезпечного діяння, і б) спеціального, що відображає специфіку (особливості) військово-службових відносин і правового статусу їх учасників. Виходячи з того, що військова служба є особливим видом державної служби, яка пов'язана із забезпеченням безпеки держави, зі стародавніх часів і в багатьох країнах діяли правові норми, які спеціально регламентували питання кримінальної відповідальності військовослужбовців.

Проаналізувавши ступінь злочинності серед військовослужбовців, В. Є. Ємінов та І. М. Мацкевич роблять висновок, що вона (злочинність) прямо пропорційно залежить від рівня стабільності суспільства: чим він менш стабільний, тим вищим є рівень злочинності у військах, і навпаки¹. Вважаємо, що такий висновок можна зробити не лише про поширеність військових злочинів, а й про рівень злочинності в цілому. Саме поширеність і підвищений ступінь суспільної небезпеки військових злочинів виступає матеріальною підставою криміналізації останніх. Правовою підставою встановлення кримінальної відповідальності є норми різних галузей права, що регулюють суспільні відносини у військовому середовищі.

¹ Єминов В. Е., Мацкевич И. М. Преступность военнослужащих (исторический, криминологический, социально-правовой анализ). Москва : Пенаты, 1999. С. 28.

Нормативні підстави обумовленості кримінально-правової заборони за військові злочини.

Коли йдеться про нормативні підстави соціальної обумовленості кримінально-правової заборони, насамперед слід звернути увагу на приписи Основного Закону держави – Конституції України, ст. 65 якої проголошує: «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону»¹. Для забезпечення виконання цієї конституційної норми державою встановлено кримінальну відповідальність за ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу, а також за посягання на встановлений порядок несення військової служби.

Як і в Конституції України, підвалини організаційно-правового механізму діяльності військовослужбовців закріплені в низці законів України, таких як: «Про Збройні Сили України»²; «Про Службу безпеки України»³; «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»⁴; «Про Державну прикордонну службу України»⁵; «Про Національну гвардію України»⁶; «Про Державну спеціальну службу транспорту»⁷; «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України»⁸; «Про оборону»⁹; «Про державну таємницю»¹⁰, «Про національну безпеку України»¹¹, а також у Військових статутах Збройних Сил України¹² та інших нормативно-правових актах. Уся діяльність органів державної влади в сфері від-

¹ Конституція України. С. 24.

² Відомості Верховної Ради України. 2000. №48. Ст. 410.

³ Там само. 1992. №27. Ст. 382.

⁴ Там само. 2005. №16. Ст. 255.

⁵ Там само. 2003. №27. Ст. 208.

⁶ Там само. 2014. №17. Ст. 594.

⁷ Там само. 2004. №19. Ст. 269.

⁸ Там само. 2014. №25. Ст. 890.

⁹ Там само. 2000. №49. Ст. 420.

¹⁰ Там само. 1999. №49. Ст. 428.

Останні редакції нормативних актів України див.: Законодавство України : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws> (дата звернення: 02.09.2018).

¹¹ URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/swor/2469-19> (дата звернення: 02.09.2018).

¹² Статути Збройних Сил України : зб. законів (зі змін. на 2018 р.) : офіц. текст. 2018. 424 с.

носин військової служби¹ чітко регламентована не лише законами, а й великою кількістю підзаконних нормативних актів, що регулюють окремі сфери військових відносин.

Історичні підстави обумовленості кримінально-правової заборони за військові злочини.

Конкретні історичні періоди впливають на характер і зміст кримінально-правових заборон за вчинення військових злочинів та на кримінально-правову політику держави в цілому, що дозволило законодавцям як виокремлювати склади цих злочинів у самостійний закон, так і розглядати їх у рамках єдиного кодифікованого акта. Перші згадки про посягання на порядок несення військової служби (в сучасному розумінні цього поняття) сягають ще часів Руської Правди, де було передбачено відповідальність княжих дружинників за неправомірні діяння. У подальшому, після розпаду Київської Русі на окремі князівства, розвиток законодавства у військовій сфері на території сучасної України був тісно пов'язаний із Московським і Литовським князівствами й Польським королівством. Утім окремо існувало законодавство Запорозької Січі, так зване «звичаєве право», яке встановлювало відповідальність козацтва у тому числі й за злочини. Перші військово-кримінальні правові акти з'явилися з початком існування постійних військ у державі. До них слід віднести: «Статут ратних, пушкарських та інших справ, що стосуються до військової науки» (1607–1621) та «Соборне уложення» (1649). Подальший історичний розвиток держави сприяв появі «Військових Артикулів» Петра Великого (1716), робота над якими тривала багато років. На думку В. М. Чхиквадзе, вона знаменувала народження самобутнього закону, позбавленого запозичень із законодавства інших держав, який проіснував майже століття та втратив чинність після появи «Польового кримінального уложення» (1812), яке у свою чергу, стало предтечею «Військово-кримінального статуту» (1839)². У 1868 р. набрав чинності «Військовий статут про покарання», який проіснував практично до жовтневого перевороту. У період української державності (1917–1921) на теренах України діяло законодавство Російської імперії. У першій половині ХХ ст. кримінальна відповідальність за

¹ Мова йде про Збройні Сили України та інші військові формування, створені відповідно до законів України з метою забезпечення національної безпеки держави, її недоторканності та територіальної цілісності.

² Чхиквадзе В. М. Советское военно-уголовное право. С. 61–68.

військові злочини була передбачена у відповідних статтях КК УСРР (1922), а потім КК УСРР (1927), який, у свою чергу, втратив чинність у зв'язку з прийняттям у 1960 р. КК УРСР. З розпадом СРСР і у зв'язку із внесенням численних змін і доповнень до чинного на той час Кримінального кодексу виникла потреба у виданні принципово нового КК України, який набрав чинності 1 вересня 2001 р. і діє до сьогодні з відповідними змінами. Як показує огляд законодавства, яке діяло на території України майже десять сторіч, історичні підстави соціальної обумовленості кримінально-правової заборони посягань на військові відносини пройшли випробування часом.

З огляду на викладене вище слід зробити висновок, що соціальна обумовленість (необхідність) встановлення кримінально-правової відповідальності за військові злочини визначається багатьма підставами, основними з яких є такі:

1) підвищений ступінь суспільної небезпечності злочинів проти встановленого порядку несення військової служби, що створює загрозу боєздатності військових частин і підрозділів;

2) поширеність цих злочинів у військовому середовищі;

3) особливий характер військової служби, що спрямована на забезпечення воєнної безпеки держави від зовнішніх і внутрішніх загроз з використанням зброї, яка пов'язана з небезпекою для життя і яка має пріоритет перед іншими видами державної служби та іншою діяльністю;

4) особливий правовий статус військовослужбовців, пов'язаний зі специфікою завдань, які вони виконують;

5) виокремлення у кримінальному законодавстві питання захисту інтересів військової служби в самостійний розділ.

Висновки до розділу 1

1. Військові злочини є самостійним інститутом кримінального права, що становить систему відносно відокремлених правових норм у межах галузі кримінального права, яка регулює групу взаємозалежних правовідносин у рамках встановленого порядку несення військової служби. Цей окремих інститут формулює кримінально-правову заборону порушення правопорядку у сфері військових відносин.

2. Специфіка кримінально-правової заборони, передбаченої у правових нормах розд. XIX КК України, полягає в тому, що військово-службовець, вчиняючи суспільно небезпечне діяння, закріплене у цьому розділі, порушує цим норми позитивного військового й адміністративного законодавства, що регулюють правила поведінки в тій чи іншій галузі військових суспільних відносин.

3. Вивчення проблематики військових злочинів повинно ґрунтуватися на відповідній системі методів, основними з яких є діалектичний, формально-логічний (догматичний), метод структурного аналізу, соціологічний, статистичний, історичний та порівняльно-правовий.

4. Аналіз законодавства свідчить, що першу згадку про військові злочини можна зустріти ще в епоху Великої Римської імперії. На теренах сучасної України відповідальність за військові злочини (в нинішньому їх розумінні) з'явилася в приписах Руської Правди, які в подальшому розвивались у вітчизняному законодавстві аж до прийняття чинного Кримінального кодексу України.

5. Проаналізувавши кримінальне законодавство деяких зарубіжних країн, можемо зробити висновок, що в багатьох із них, на відміну від України, кримінальна відповідальність за військові злочини передбачена в окремих нормативно-правових актах, що, з точки зору автора, є не досить зручним та й не відповідає загальним принципам побудови кримінального законодавства нашої держави.

6. Підставами, що викликають необхідність існування кримінально-правової заборони за посягання на суспільні відносини у сфері встановленого порядку несення військової служби, є соціальними, кримінологічними, нормативними та історичними.

7. До соціальних підстав криміналізації військових злочинів належить високий рівень злочинності серед військовослужбовців, який суттєво зріс від початку воєнних дій на території Донбасу.

8. Кримінологічною підставою криміналізації злочинів проти встановленого порядку несення військової служби є підвищений рівень суспільної небезпечності цих діянь, що як безпосередньо, так і опосередковано впливають на стан національної безпеки України, на захист найважливіших інтересів особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

9. Науковий аналіз конституційних положень і норм інших галузей позитивного права дозволяє підсумувати, що захист суспільних відносин у сфері встановленого порядку несення військової служби є нормативною підставою криміналізації діянь, передбачених у розд. XIX КК України.

10. Історичною підставою кримінально-правової заборони за посягання на відносини у сфері військової служби є поглиблене вивчення вітчизняного законодавства ще з часів існування Київської Русі.

Розділ 2

ПОНЯТТЯ І СКЛАД ВІЙСЬКОВОГО ЗЛОЧИНУ ЯК ПІДСТАВА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Загальні підходи до визначення поняття «військовий злочин» та його складу

Чинне кримінальне законодавство України знає два поняття злочину. Перше (загальне) міститься у ст. 11 КК України: «Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину»; друге (родове), розташоване у ст. 401 КК України, стосується злочинів проти встановленого порядку несення військової служби: «Військовими злочинами визнаються передбачені цим розділом злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними й резервістами під час проходження зборів».

Науковці вважають доречним передбаченість законом поняття військового злочину, в якому вказано сферу суспільних відносин і благ, проти яких вони спрямовані, ознаки, що характеризують їх суб'єктів і підстави відповідальності інших осіб за співучасть у цих злочинах¹.

¹ Лысов М. Д. Ответственность должностных лиц по советскому уголовному праву. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. С. 56.

Взагалі ж хибним є протиставлення понять «злочин» і «склад злочину», оскільки обидві категорії поєднують у собі одне й те саме кримінально-правове явище – злочин, хоча й з різним функціональним значенням.

Якщо злочин – це реальність, що відбувається в соціальному житті суспільства й містить відбиток волі законодавця, який визнає останню як злочин, то склад злочину – це юридична (законодавча) конструкція, що виконує функції наукової категорії, яка поряд із поняттям «злочин» (яке теж є певною категорією) має фундаментальне значення для теорії і практики кримінального права. На відміну від поняття «злочин», яке здебільшого базується на формально-логічному визначенні, поняття «склад злочину» ґрунтується перш за все на системно-структурному аналізі явищ реальної дійсності, які заборонені законом.

Для того щоб розглянути поняття «військовий злочин», потрібно зробити усебічний аналіз складу військового злочину, ознаки й елементи якого знайшли свій відбиток у понятті «військовий злочин» і, навпаки, ознаки військового злочину впливають на характеристику та зміст ознак й елементів складу військового злочину. Ці правові категорії знаходяться в нерозривному взаємозв'язку, доповнюючи одна одну. Ознаки, притаманні складу будь-якого військового злочину, рівною мірою властиві поняттю «військовий злочин», але якщо в складі злочину ознаки чітко згруповані в межах відповідного елемента, то для поняття «військовий злочин» це не є характерним. Такі ознаки останнього, як суспільна небезпечність, винність і протиправність в особливій (специфічній) формі передбачені в ознаках складу злочину, а тому методологічно правильним є розгляд цих категорій у рамках одного розділу дослідження. Підвищений рівень суспільної небезпечності тих чи інших діянь, учинених військовослужбовцем під час проходження ним військової служби, зобов'язує суспільство й державу в певній формі, шляхом створення кримінально-правової заборони, реагувати на таку поведінку за допомогою кримінально-правової норми, що містить склад відповідного військового злочину, який, у свою чергу, іманентний такій ознаці злочину, як протиправність. На противагу суспільній небезпечності як ознаки злочину, кримінально-правовій забороні притаманна ознака суспільної корисливості. Завдяки нормативно-правовим засобам законодавець робить спробу уникнути проявів суспільно небезпечної поведінки, відображуючи тим самим суспільну небезпечність у протиправності.

Наявність законодавчого визначення поняття «військовий злочин» і доктринального поняття «склад військового злочину» дає можливість правильно вирішувати низку практичних питань кваліфікації злочинів, таких, як розмежування, конкуренція, сукупність, співучасть тощо. Безперечно, як поняття нижчого рівня, поняття військового злочину ґрунтується на загальному понятті злочину і є похідним від нього, значить, володіючи загальними ознаками злочину, злочини військові мають свої специфічні ознаки, які відокремлюють їх від інших, так би мовити, «невійськових» злочинів. Згідно зі ст. 401 КК України такими ознаками є: а) так звана військова суспільна небезпечність, яка впливає зі специфічного об'єкта кримінально-правової охорони, і б) військова протиправність, що передбачено у відповідній статті розд. XIX КК України. Для наявності військового злочину поряд з обов'язковими ознаками злочину взагалі необхідна сукупність обох вказаних вище ознак. Вчинення військовослужбовцем якого-небудь злочину ще не дає достатніх підстав для визнання останнього військовим. Та навпаки, не є достатнім наявність лише другої ознаки – спрямованості діяння проти встановленого порядку несення (проходження) військової служби, щоб це діяння розглядалося як військовий злочин. Специфіка розглядуваних злочинів полягає як в особливому їх суб'єкті (військовослужбовець, військовозобов'язаний і резервіст), так і в особливому об'єкті (встановлений порядок несення (проходження) військової служби). Лише спираючись на особливості суб'єкта й об'єкта військового злочину, можна встановити межу між військовими та іншими злочинами¹.

У науці кримінального права традиційно виокремлюють чотири обов'язкові ознаки, притаманні будь-якому злочину: суспільну небезпечність, протиправність, винність і караність². Розглянемо всі якомога детальніше.

Суспільна небезпечність діяння за своєю природою є об'єктивною властивістю злочину, яка не залежить від правової оцінки останнього, хоча стає його ознакою лише після такого законодавчого оцінювання³.

¹ Див.: Чхиквадзе В. М. Советское военно-уголовное право. С. 149.

² Див.: Дурманов Н. Д. Понятие преступления. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1948. 315 с.; Герцензон А. А. Понятие преступления в советском уголовном праве. Москва : Госюриздат, 1955. 53 с.; Ковалев М. И. Понятие преступления в советском уголовном праве. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1987. 203 с., та ін.

³ Див.: Харитонов С. О. Суспільна небезпечність військових злочинів. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. Харків : Право, 2016. С. 401–405.

Тому не можна погодитися з твердженнями, що питання визнання діяння суспільно небезпечним залежить від погляду законодавця¹, що лише у процесі законотворчої діяльності виявляється самостійність законодавця у визнанні суспільної небезпечності конкретного діяння². Законодавець, формулюючи суспільну небезпечність будь-якого діяння, як правило, користується трьома способами: а) вказівкою на об'єкти посягання, яким діяння спричиняє шкоду; б) на шкідливість діяння і в) на поєднання того та іншого³. У відомому трактаті «Про злочин та покарання» (1746) Ч. Беккарія писав, що «істинним мірилом злочинів є шкода, яку вони спричиняють суспільству. Це одна з тих очевидних істин, для відкриття яких не потрібно ані квадрантів, ані телескопів та які доступні будь-якому середньому розуму»⁴.

Поняттям «суспільна небезпечність» охоплюються всі правопорушення. Це ознака, яка притаманна всім діянням, що отримали негативну оцінку з боку суспільства й зазнали суспільного осуду⁵. Вона не є якоюсь там абстракцією, а знаходить свій матеріальний вираз як сукупний результат учинення певною кількістю осіб однотипних вчинків. Суспільна небезпечність військових злочинів, як і будь-яких інших, відображає їх сутність і свідчить про спричинення шкоди або створення загрози спричинення шкоди охоронюваним кримінальним законом цінностям⁶. Це є об'єктивним критерієм суспільної небезпечності. Деякі вчені доводять, що вона характеризує ступінь прояву негативно-го ставлення особи, яка вчинила злочин, до найбільш важливих цінностей суспільства у формі умислу або необережності⁷. Втім не можна

¹ Див.: Гальперин И. М., Курляндский В. И. Предмет уголовной политики и основные направления ее изучения. *Основные направления борьбы с преступностью*. Москва, 1975. С. 17.

² Див.: Тимейко Г. В. Понятие и критерии общественной опасности преступного действия и бездействия. *Актуальные проблемы государства и права. Уголовное право, уголовный процесс, криминалистика*. Краснодар, 1976. Кн. 1. С. 175.

³ Энциклопедия уголовного права / под ред. В. Б. Малягина. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малягина, 2005. Т. 3 : Понятие преступления. С. 47.

⁴ Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. С. 226.

⁵ Див.: Шуберт Л. Об общественной опасности преступного деяния. Москва : Госюриздат, 1960. С. 23.

⁶ Див.: Марцев А. И. Диалектика и вопросы теории уголовного права. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1990. С. 30.

⁷ Див.: Тоболкин П. С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм. Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд-во, 1983. С. 76–78.

погодитися з П. А. Фефеловим, який стверджує, що поняття «суспільна небезпечність» поширюється на випадки, коли йдеться про винні дії людей; поняття ж «небезпека» стосується головним чином дій яких-небудь сил природи, випадкових (невинних) дій людей, а також дій неосудних¹.

Як і будь-якому явищу, суспільній небезпечності властиві як якісна, так кількісна риса. Характер і ступінь суспільної небезпеки притаманні всім злочинам, ось чому автор не погоджується з тими науковцями, які вважають, що характер суспільної небезпечності визначає шкідливість груп злочинів, а ступінь – небезпечність злочину індивідуально². Усі елементи складу злочину мають своїм змістом характер суспільної небезпеки, а в сукупності вони утворюють зміст (характер) суспільної небезпечності конкретного злочину в цілому. Об'єктивність суспільної небезпечності не суперечить включенню до її змісту суб'єктивних ознак, оскільки вони самі по собі є об'єктивними категоріями, реально існуючими в об'єктивній дійсності незалежно від їх відображення й усвідомлення³. І хоча суспільна небезпечність визначається усіма ознаками складу злочину, провідними та й визначальними є об'єктивні ознаки діяння, а серед них – об'єкт і наслідки злочину.

Суспільна небезпечність злочину знаходиться у прямій залежності від соціальної цінності тих суспільних відносин, на які вони реально посягають. Ця залежність знаходить вираження в чіткій формулі: «За інших рівних умов суспільна небезпечність злочину тим вища, що важливіші й значиміші суспільні відносини, які він порушив»⁴. Деякі

¹ Фефелов П. А. *Общественная опасность преступного деяния. Советское государство и право.* 1977. № 5. С. 136.

² Див.: Брайнин Я. М. *Принципы применения наказания по советскому уголовному праву. Научные записки /* Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1953. Т. 12, вип. 1. С. 65–69; Його ж. *Уголовный закон и его применение.* Москва : Юрид. лит., 1967. С. 129; Соловьев А. Д. *Вопросы применения наказания по советскому уголовному праву (законодательство и судебная практика).* Москва : Госюриздат, 1958. С. 85–88; Кудрявцев В. Н. *Объективная сторона преступления.* Москва : Госюриздат, 1960. С. 110–117; Мендельсон Г. А. *Передача на поруки лиц, совершивших преступление, не представляющее большой общественной опасности.* Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1963. С. 9; Курляндский В. И. *Вопросы основания уголовной ответственности. Вопросы уголовного права.* Москва, 1966. С. 8.

³ Кривоченко Л. Н. *О содержании общественной опасности как признака преступления. Проблемы правоведения.* Киев, 1979. Вып. 40. С. 94–102.

⁴ Ляпунов Ю. И. *Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права : учеб. пособие.* Москва : ВЮЗШ МВД СССР, 1989. С. 71.

вчені надають об'єкту кримінально-правової охорони ще більшого значення у формуванні характеру суспільної небезпеки, вважаючи його чи не єдиним чинником у цьому процесі. Так, П. С. Тоболкін пише: «Спрямованість діяння на суспільні відносини безвідносно до яких-небудь інших обставин дає нам якісну характеристику суспільної небезпеки (її характер)»¹. Суспільній небезпечності військових злочинів властиві категорії високого порядку – воєнна безпека держави: а) стан боєздатності Збройних Сил України, інших військових формувань; б) здатність виконувати завдання, що ставить перед ними держава; в) захищеність країни від можливої воєнної агресії². Будь-який військовий злочин підриває боєздатність військових підрозділів, що в підсумку завдає їй істотної шкоди і, врешті-решт, воєнній безпеці держави.

Боєздатність держави складається з наведених нижче компонентів, як-от:

1) бойова готовність Збройних Сил України та інших військових формувань, яка в цілому розуміється як стан, що визначає ступінь готовності військ до виконання покладених на них завдань. Її основними показниками є: а) стан особового складу, озброєння й військової техніки; б) укомплектованість підрозділів особовим складом, зброєю й військовою технікою; в) утримання у справному стані й у готовності до застосування зброї та військової техніки; г) високий рівень бойової підготовки військ, жорстка військова дисципліна;

2) готовність органів державного й військового управління, яка виявляється в належному їх функціонуванні (діяльності), що забезпечує їх здатність здійснювати збройний захист України;

3) військово-економічна готовність держави, що являє собою підтримання можливостей її військово-економічного й військово-технічного потенціалу на рівні, необхідному для реалізації воєнної політики в мирний час і в період війни;

4) мобілізаційна готовність України, тобто здатність до мобілізаційного розгортання Збройних Сил України та інших військових формувань.

Усі ці компоненти спрямовані на вирішення проблеми безпеки держави та всіх її складових. Узагалі термін «безпека» науковцями

¹ Тоболкін П. С. Методологические предпосылки исследования категории «общественная опасность». *Вопросы эффективности уголовно-правовых норм*. Свердловск, 1978. Вып. 66. С. 19.

² Див.: Харитонов С. О. Суспільна небезпечність як ознака військових злочинів. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2016. №3. С. 37–41.

розглядається як захищеність кого-небудь або чого-небудь від усіляких загроз. Поняття «захищеність» включає в себе як реальний стан відсутності зовнішніх і внутрішніх загроз, так і механізм реагування на них, що викликає розуміння стану безпеки й відсутності загроз. Серед науковців немає одностайної точки зору щодо поняття «безпека». Її вважають інтегральною формою вираження життєздатності й життєвої витривалості різних аспектів біосфери й ноосфери в духовній і культурній сферах, у зовнішній і внутрішній політиці, фізичному й моральному здоров'ї, в інформатиці й технології¹. Деякі дослідники під безпекою розуміють систему умов і чинників, за яких країна функціонує й розвивається за своїми внутрішніми законами, делегуючи управлінню право стимулювати позитивні тенденції і зрушення, а також коригувати негативні відхилення, захищаючи країну від загроз зовнішнього оточення², або використання притаманних людині, суспільству й державі засобів і заходів самозбереження³. Відносно новою є точка зору, в якій під терміном «безпека» мають на увазі стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави в різних сферах життєдіяльності від зовнішніх і внутрішніх загроз, коли під такими інтересами необхідно розуміти сукупність потреб, задоволення яких забезпечує належне існування й розвиток останніх⁴.

У національному законодавстві наведено поняття «воєнна безпека»: «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз» (ст. 1 Закону «Про національну безпеку України»). У Законі України «Про основи національної безпеки України»⁵ вживався термін «національна безпека», що означав захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства й держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання й нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією,

¹ Див.: Овчаренко В. А. Механизм государственного управления национальной безопасностью : дис. ... д-ра наук по гос. упр. : 25.00.02 / Донец. гос. ун-т упр. Донецк, 2012. 402 с.

² Гражданская защита : энцикл. слов. / под общ. ред. С. К. Шойгу. Москва : ДЭКС-ПРЕСС, 2005. С. 321.

³ Див.: Пастернак-Таранушенко Г. А. Безпека: система, підсистема, оцінки, нова зброя. *Економіка України*. 2000. № 12. С. 55–59.

⁴ Див.: Сокурєнко В. В. Сфера оборони України: адміністративно-правове регулювання : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 25.

⁵ Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.

прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти й науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових і банківських послуг, захисту прав власності, фондових ринків та обігу цінних паперів, податково-бюджетної й митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної й валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості й сільського господарства, транспорту і зв'язку, інформаційних технологій, енергетики й енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних і водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології й навколишнього природного середовища та інших сфер державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам.

Безперечно, воєнна безпека є важливим складником національної безпеки держави, яка досягається шляхом організації її оборони й виконання різноманітних заходів у політичній, економічній та інших сферах суспільного життя¹. Поняття «воєнна безпека» є протилежним поняттю «воєнна небезпека», хоча між ними можна знайти чимало спільного. По-перше, вони обидва цілеспрямовано виникають в однакових сферах людської діяльності – в політиці, економіці, ідеології, військовому будівництві тощо. По-друге, вони створюються тими самими суб'єктами – державами, націями, соціальними верствами, військово-політичними лідерами та ін. По-третє, воєнна безпека й воєнна небезпека можуть створюватися тими самими засобами, серед яких військова сила посідає чи не найважливіше місце. По-четверте (і це головне), вони спрямовані на однакові об'єкти – на держави, території, населення, ресурси та ін.²

Деякі науковці під воєнною безпекою розуміють постійну готовність держави до збройного захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави а також збройний їх захист від зовнішніх і внутрішніх загроз, пов'язаних із застосуванням військової сили або із загрозою її застосування³. Як видається, ця думка є не зовсім слуш-

¹ Див.: Селіванов В. М. Національна безпека – гарант існування незалежної України. *Військо України*. 1993. № 7. С. 19–28.

² Див.: Шкідченко В. П., Кохно В. Д. Воєнна безпека як категорія воєнної науки та складова національної безпеки України. *Наука і оборона*. 2000. № 2. С. 3–7.

³ Див.: Зателєпин О. К. Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации.

ною, оскільки не відображає всі складові такого наукоємного поняття, як «безпека». Безпека – це не готовність чого- (кого-)-небудь, а перш за все найважливіша цінність, що забезпечує існування особи, суспільства й держави. Вона становить стан захищеності перелічених вище цінностей. А воєнна безпека, відповідно, це стан захищеності держави й усіх її складників саме від воєнних зовнішніх (передусім), а іноді і внутрішніх загроз. Воєнна безпека є підставою (основою) обороноздатності й територіальної цілісності держави.

Таким чином, суспільна небезпечність злочинів проти встановленого порядку несення (проходження) військової служби знаходить своє вираження у завданні або у створенні загрози завдання істотної шкоди інтересам воєнної безпеки держави у сфері її обороноздатності, тому ці злочини характеризуються підвищеним ступенем суспільної небезпечності¹. Слід зазначити, що суспільна небезпечність військових злочинів також полягає в спричиненні шкоди цінностям нижчого рівня – життю, здоров'ю, недоторканності, власності тощо.

Протиправність як ознака злочину – це юридична (на відміну від соціальної – суспільної небезпечності) властивість діяння; вона означає заборону й загрозу покарання. Саме на ознаці протиправності ґрунтується, мабуть, найважливіший принцип кримінального права – «*nullum crimen sine lege*» (не має злочину без указівки на те в законі), що, у свою чергу, пов'язано із заборонаю застосовування кримінального закону за аналогією. Отже, за межами кримінальної протиправності немає ані злочину, ані покарання (ч. 4 ст. 3 КК України). Статті Особливої частини КК України в сукупності з базовими положеннями, зосередженими у статтях його Загальної частини, якраз і визнають, які діяння людей є злочинними, і встановлюють за них відповідне покарання.

Варто погодитися з думкою А. Е. Жалінського, що модель протиправності є юридичною конструкцією, яка перш за все ідентифікує діяння і яка своїм змістом визначає, які саме його ознаки повинні бути встановлені кримінальним законом, щоб відповідна кримінально-правова заборона була конституційною, а кримінально-правова оцінка – повною. Це означає, що доктринальне тлумачення складу діяння, забороненого кримінальним законом, визначається розумін-

¹ Див.: Харитонов С. О. Визначення окремих ознак військових злочинів. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2018. №1 (53). С. 75–78.

ням протиправності¹. Інакше кажучи, кримінальні закони мають предметом виклад злочинів і покарань за ці них. Вони наказують, які діяння необхідно вважати злочинами і які покарання застосовувати за їх вчинення².

Лише кримінальний закон, використовуючи кримінально-правові норми, чітко окреслює коло вчинків особи, які є кримінально протиправними і як наслідок – караними, а які – правомірними й/або соціально допустимими, визначаючи тим самим обсяг криміналізації і сферу дії кримінального права. Відповідно до цього зміст і сутність кримінальної протиправності потрібно встановлювати на підставах аналізу змісту диспозиції статей Особливої частини КК України з урахуванням положень статей Загальної частини, а саме ознак, що становлять зміст складу злочину, юридичної конструкції, яка є системою (сукупністю) об'єктивних і суб'єктивних ознак, за допомогою яких суспільно небезпечні діяння визнаються законом злочинами.

Отже, кримінальна протиправність означає, що суб'єкт злочину вчиняє суспільно небезпечне діяння, яке порушує кримінально-правову заборону, передбачену у відповідній статті Особливої частини КК України, і при цьому його поведінка відповідає всім ознакам складу злочину. Кримінальна протиправність, як вважає Н. Ф. Кузнецова, юридично виражає у кримінальному законі суспільну небезпечність і винність діяння, є похідною від останніх як оцінно-нормативна ознака злочину. Лише суспільно небезпечне й винне діяння визнається кримінально протиправним³. У науці кримінального права наводились погляди представників нормативістської школи кримінального права (Е. Беллінга, К. Біндінга, А. Цу Дона), які стверджували, що кримінальний закон не формулює своїх заборон, а встановлює лише санкцію за порушення норм, передбачених в інших нормативних актах⁴. У по-

¹ Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. С. 344, 349.

² Див.: Нейман И. Начальные основания уголовного права. Санкт-Петербург : Тип. И. Иоаннесова, 1814. С. 3–4.

³ Див.: Энциклопедия уголовного права. Т. 3: Понятие преступления. С. 74.

⁴ Див.: Binding K. Die Normen und ihre Übertretung : Eine Untersuchung über die rechtmässige Handlung und die Arten des Delikts. Ersten Band. Leipzig : Verlag von Felix Meiner, 1922. S. 160–162; Dohna A. zu Die Rechtswidrigkeit als allgemeingultiges Merkmal im Tatbestande strafbarer Handlungen : Ein Beitrag zur allgemeinen Strafrechtslehre. Halle a. S. : Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1905. S. 52–59; Belling E. L. Die Lehre Vom Verbrechen. Tübingen : J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1906. S. 32–37.

дальшому цю точку зору поділяли й інші науковці¹. Але ж із цими висловленнями погоджуватися немає сенсу, тому що вони перетворюють кримінальне право із самостійної галузі права на додаткову (субсидіарну), якій притаманна лише каральна функція, що докорінно неправильно.

Специфіка злочинів проти встановленого порядку несення військової служби полягає передовсім у спеціальній протиправності (назвемо її *військово-кримінальна*)². Сутність військово-кримінальної протиправності полягає в тому, що діяннями порушуються не лише кримінально-правові приписи (заборони), утворюючи зміст кримінально-правової норми, а одночасно визнаються протиправними й норми інших галузей права, перш за все військового й адміністративного права, чиї норми регулюють функціонування військ і порядок несення військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених згідно із законом. Інакше кажучи, при спеціальній протиправності порушувана норма міститься не лише у кримінальному законі, а й в інших (некримінальних) законах чи підзаконних нормативно-правових актах. Останні ж регулюють певні аспекти (сторони) військової служби. Військовослужбовець, вчиняючи злочин, порушує щонайменше дві заборони: одна міститься у відповідній статті розд. XIX КК України, друга або «загальновійськова», яка міститься у військових статутах чи у відповідних законах, що мають загальний характер (Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу», Закон України «Про Службу безпеки України» та ін.), або «спеціальна», яка передбачена в підзаконних актах (Положення про повітряні перевезення авіацією Збройних Сил України та ін.), і яка регулює окремі, спеціальні відносини

¹ Див.: Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. С. 14, 19–21; Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права: предмет, задачи и способы уголовного правового регулирования. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. С. 27–42; Томашевский Н. П. О структуре правовой нормы и классификации ее элементов. *Вопросы общей теории советского права*. Москва, 1960. С. 218; Гуторова Н. О. Охоронна функція кримінального права. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-прак. конф., 9–10 жовт. 2014 р. Харків, 2014. С. 33; Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 117–124.

² Див.: Харитонов С. О. Кримінальна протиправність як ознака військового злочину. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі конституційної реформи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 10 черв. 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 38–40.

військової служби (наприклад, порядок проведення польотів і правила експлуатації літальних апаратів тощо). Специфіка військової служби як виду державної служби особливого характеру, поряд з іншим виражається в тому, що всі її компоненти мають чітку правову регламентацію у спеціальних нормативно-правових актах. Кримінально-правова норма – заборона військових злочинів є системою (сукупністю), що включає в себе як власні кримінально-правові приписи, так і нормативні приписи інших галузей права¹.

У науці кримінального права таку протиправність поділяють на пряму і змішану². При прямій протиправності кримінально-правові норми містяться безпосередньо у кримінальному законі, утворюючи його зміст, а при змішаній їх можна зустріти як у кримінальному, так і в інших (некримінальних) законах чи підзаконних нормативних актах. Цей підхід із деякими уточненнями підтримали багато науковців³. Так, М. І. Панов вважає, що протиправність слід поділяти не на пряму та змішану, а на загальну і спеціальну⁴. Загальна (або пряма) протиправність має місце у випадках коли суспільно небезпечне діяння порушує лише заборону (припис) кримінально-правової норми, причому порушень норм інших галузей права немає або ж вони несуттєві. При спеціальній протиправності, навпаки, порушення норм інших галузей права (в нашому випадку військового й адміністративного права) є необхідною умовою кримінальної відповідальності. Ось чому специфіка протиправності військових злочинів знаходить свій вияв саме у спеціальній протиправності, а тому лише порушення відповідних правил поведінки у військовому середовищі, які закріплені в законах та підзаконних актах та регулюють окремі сфери військової діяльності, поряд із наявністю обов'язкових ознак складу військового злочину, може бути підставою для притягнення до кримінальної відповідаль-

¹ Див.: Пикуров Н. И. Уголовное право в системе межотраслевых связей. Волгоград : ВЮИ МВД России, 1998. С. 152.

² Див.: Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. С. 115–125.

³ Див.: Ковалев М. И. Понятие преступления в советском уголовном праве. С. 76–78; Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория практика. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Центр ЮрИнфоР, 2003. С. 90–92; Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1977. С. 175–210; Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. С. 343–352.

⁴ Панов М. Кримінальна протиправність як ознака злочину. *Право України*. 2011. №9. С. 62–76.

ності за злочини проти встановленого порядку проходження військової служби.

Унаслідок того, що усім військовим злочинам притаманна спеціальна протиправність, вони посягають на різноманітні аспекти (сторони) встановленого порядку несення військової служби, закріплені у спеціальному законодавстві, диспозиції їх кримінально-правових норм, передбачених у розд. XIX КК України, мають бланкетний характер.

Чинний Кримінальний кодекс, на відміну від проекту КК України, підготовленого за дорученням Комісії Верховної Ради України 12-го скликання з питань правопорядку й боротьби зі злочинністю колективом авторів і внесеного на розгляд парламенту, не містить положення про визнання джерелом кримінального законодавства України інших нормативних актів, які безпосередньо не згадуються в КК, але враховуються в нормах із бланкетною диспозицією (ст. 6 проекту КК)¹.

Особливістю бланкетних норм є те, що зміст і обсяг складів злочинів визначаються як кримінально-правовою нормою, так і нормами чи їх елементами інших галузей права. Причому останні не розширюють і не збільшують обсягу, змісту й меж складу злочину, а лише уточнюють і конкретизують відповідні ознаки останнього, викладені в законі, як правило, загальним чином². Свого часу М. Д. Сергієвський відзначав, що викладений у бланкетний спосіб кримінальний закон у своїй диспозиції лише загалом указує на те джерело права, в якому мають бути встановлені певні норми, за порушення яких настає покарання³. Специфіка бланкетного способу викладення диспозицій норм КК у науковій юридичній літературі справедливо вбачається в описанні елементів складу злочину за допомогою узагальнюючих ознак та ознак-понять, які, так би мовити, є «закодованими» (їх зміст логічно не впливає з диспозиції кримінально-правової норми), а тому їх з'ясування потребує звернення до пов'язаних із кримінальним інших галузей законодавства⁴.

¹ Див.: Злочини проти довілля: кримінально-правова характеристика : практ. посіб. / О. О. Дудоров та ін. Луганськ : ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 27.

² Див.: Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2016. С. 21.

³ Сергієвський Н. Д. Русское уголовное право. Часть Общая : пособие к лекциям. Изд. 7-е. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. С. 48.

⁴ Див.: Шишко И. В. Экономические правонарушения: вопросы юридической оценки и ответственности. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 54–63.

У Рішенні від 19 квітня 2000 р. за №6-рп/2000 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень ст. 58 Конституції України, статей 6 і 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі)¹ Конституційний Суд України вказав, що бланкетна диспозиція кримінально-правової норми лише називає або описує злочин, а для повного визначення його ознак відсилає до інших галузей права.

Бланкетна диспозиція кримінально-правової норми має загальний і конкретизований зміст. Загальний зміст бланкетної диспозиції передається словесно-документарною формою відповідної статті Особливої частини КК України, а конкретизований передбачає деталізацію певних положень інших нормативно-правових актів, що наповнює кримінально-правову норму більш конкретним змістом. Дослідження показують, що бланкетна ознака може відсилати до будь-якого нормативно-правового акта тієї чи іншої галузі законодавства². Як видається, деякі вчені безпідставно розширюють сферу правових приписів, вважаючи, що зміст бланкетної диспозиції кримінально-правової норми може бути встановлений не лише шляхом звернення до відповідного нормативно-правового акта, а й навіть до правового звичаю³. У підґрунті ознаки бланкетності лежить реальний зв'язок між приписами кримінального закону й нормами інших правових галузей, який виникає незалежно від позицій правозастосовних органів, оскільки бланкетність є лише відображенням об'єктивно існуючих міжгалузевих зв'язків⁴. І саме бланкетний зміст ознак злочинного діяння впливає на межі кримінальної протиправності⁵ військових злочинів. Таким чином, при бланкетній конструкції кримінального закону кримінально-правова норма втілюється у кримінальному законі лише частково, а її бланкетна частина виражається в інших нормативно-правових актах. Нор-

¹ Вісник Конституційного Суду України. 2000. №2. С. 29–37.

² Див.: Пикуров Н. И. Материально-правовое содержание и процессуальная форма квалификации преступлений с бланкетными признаками состава. *Уголовный процесс*. 2008. №2. С. 3–11.

³ Див.: Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львів. ун-т внутр. справ. Львів, 2010. С. 4.

⁴ Див.: Квалификация преступлений : учеб. пособие / под ред.: К. В. Ображиев, Н. И. Пикуров. Москва : Юрлитинформ, 2016. С. 33.

⁵ Див.: Марчук В. В. Методологические основы квалификации преступления : монография. Москва : Юрлитинформ, 2016. С. 346.

ми, що конкретизують зміст відповідних диспозицій, можуть бути видані до набрання чинності законом про кримінальну відповідальність, який містить бланкетну диспозицію, одночасно з ним або після його видання: ці норми можуть змінюватись, але норма закону про кримінальну відповідальність, яка має бланкетну диспозицію, при цьому залишається без змін¹.

Бланкетна диспозиція (від фр. *blanc* – білий, чистий лист із частково виконаним текстом, в іншій частині якого він потребує додаткового заповнення) – це частина кримінально-правової норми, зміст якої визначається не тільки законом про кримінальну відповідальність, а й нормами інших законів, що не належать до кримінально-правових, або певними підзаконними нормативно-правовими актами: інструкціями, статутами, стандартами тощо².

Природа бланкетних диспозицій кримінально-правових норм в юридичній доктрині трактується по-різному. Деякі правники (з точкою зору яких, до речі, автор не погоджується) вважають, що нормативно-правові акти інших галузей права можуть служити джерелом кримінального права³. Більшість же правознавців наполягають на тому, що бланкетність кримінально-правових норм не розширює коло джерел кримінального права⁴, а зв'язок нормативно-правових актів з кримінальним законом є лише інформаційним: вони тлумачать терміни й поняття, що містяться у кримінальному законі⁵.

Науковці визначають такі ознаки бланкетних кримінально-правових норм: а) ця норма міститься в тексті Кримінального кодексу; б) вона може мати відсилку до нормативно-правового акта, який має кримі-

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право 2010. С. 44.

² Див.: Панов М. І., Квасневська Н. Д. Кваліфікація злочинів при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність. *Право України*. 2010. №9. С. 49.

³ Див.: Ображиев К. В. Формальные (юридические) источники уголовного права при бланкетной форме конструирования уголовного закона. *Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию* : материалы VI Рос. конгр. уголов. права (г. Москва, 26–27 мая 2011 г.). Москва, 2011. С. 69–72; Идрисов Н. Т. Правила квалификации преступления: понятие, виды, проблемы правового регулирования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Самар. гос. ун-т. Самара, 2009. С. 16.

⁴ Див.: Михайлов И. А. Бланкетные нормы в уголовном законе и их применение органами внутренних дел : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Акад. экон. безопасности МВД России. Москва, 2009. С. 7.

⁵ Див.: Соколов В. В. Принцип «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» и бланкетные диспозиции уголовного закона. *Советское государство и право*. 1980. №12. С. 99.

нально-правовий характер або не має його; в) за порушення цих норм передбачено кримінальну відповідальність; г) ця норма в більшості випадків пов'язана з порушенням тих чи інших правил, до яких вона відсилає¹. Установлення ознак злочинного діяння за допомогою конкретних правил, з одного боку, є більш легким завданням, аніж уточнення деяких оціночних понять або інших ознак, що містить у собі проста диспозиція, а з другого боку, суперечність і незрозумілість деяких адміністративно-правових актів викликає значні труднощі при застосуванні кримінального закону².

Норми військових злочинів, по суті, не встановлюють повного змісту кримінально-правової заборони, їх диспозиція не окреслює ознаки складу злочину або ж окреслює, але не всі. Її зміст визначається не лише законом про кримінальну відповідальність, а й нормами військового й адміністративного законодавства. Іншими словами, сутність бланкетних ознак конкретного військового злочину залежить від іншої норми, в більшості випадків підзаконної, що належить до іншої галузі права. Сама назва розд. XIX КК України («Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)») дозволяє стверджувати, що всі норми цього розділу є бланкетними.

Порядок – це правила, згідно з якими здійснюється що-небудь, тобто існуючий устрій, режим³. Специфічні прийоми нормотворчої техніки, яку використовував законодавець, формулюючи в законі про кримінальну відповідальність норми, що стосуються військових злочинів, дає можливість виділити два види бланкетних диспозицій – пряму (явну) та непряму (неявну)⁴.

Прямою є бланкетна диспозиція, в якій безпосередньо міститься вказівка на порушення відповідного порядку несення (проходження) військової служби, що становлять більшість у розд. XIX КК України

¹ Див.: Боровиков Н. С. Бланкетные нормы в уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Акад. экон. безопасности МВД России. Москва, 2009. С. 14.

² Див.: Пикуров Н. И. Квалификация преступления при бланкетной форме диспозиции уголовного закона (с конкретизацией запрета в административном праве) : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Моск. высш. шк. милиции МВД СССР. Москва, 1982. С. 12.

³ Див.: Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеолог. выражений. 4-е изд., доп. Москва : Азбуковник, 1997. С. 566.

⁴ Див.: Панов М. І., Квасневська Н. Д. Кваліфікація злочинів при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність. С. 49.

(це порушення правил поведження зі зброєю, а також з речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення; порушення правил польотів або підготовки до них; порушення правил несення прикордонної служби; недбале ставлення до військової служби тощо). У непрямій бланкетній диспозиції у статтях кримінального закону немає прямої вказівки на порушення певних правових норм, які містилися б у нормативно-правових актах тієї чи іншої галузі права або законодавства. Проте в них указуються ознаки складу злочину, які містяться не тільки в диспозиції кримінального закону, а й у нормах інших нормативно-правових актів. Цими ознаками є начальник, військова частина, місце служби, зброя, бойові припаси, вибухові або інші бойові речовини, засоби пересування, військова і спеціальна техніка, військове майно, предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення, радіоактивні матеріали, відомості військового характеру, що становлять державну таємницю, документи чи предмети, які містять відомості військового характеру, що становлять державну таємницю, засоби ведення війни, військовий корабель, військовополонений, особливий період, воєнний стан, бойова обстановка.

Як видається, бланкетність як ознаку диспозицій військових злочинів потрібно розглядати у двох площинах у широкому і вузькому розумінні. У широкому – всіма військовими злочинами порушуються відповідні правила (порядок) несення військової служби, а будь-яка норма, передбачена в розд. XIX КК України, повинна розглядатися під кутом порушення приписів, на яких міститься військова служба. У вузькому – коли для правильної кваліфікації військового злочину треба чітко встановити, який саме пункт відповідних правил (спеціальних приписів) порушив військовослужбовець, що, у свою чергу, є константою в побудові об'єктивної сторони складу військового злочину. Саме бланкетність диспозицій військових злочинів у вузькому розумінні вказує на наявність нормативних актів інших правових галузей, приписи яких беруть участь у формулюванні змісту кримінально-правової заборони.

Поглиблене вивчення заборон, передбачених розд. XIX Особливої частини КК України, допомагає стверджувати, що бланкетність диспозицій військових злочинів виявляється передусім при встановленні як ознак їх об'єктивної сторони – місця, часу, обстановки, зброя,

засобів, способу вчинення злочинного діяння та його наслідків, так і при встановленні спеціального суб'єкта досліджуваних злочинів. У своїй дисертації Г. З. Яремко здійснила ґрунтовний аналіз проблеми бланкетності у кримінальному праві й дійшла висновку, що кількісно найбільш поширеними є бланкетні диспозиції, які характеризують такі ознаки елементів складу злочину, як суспільно небезпечне діяння, предмет, ознаки спеціальних суб'єктів¹. Повною мірою це стосується й диспозицій військових злочинів.

Діяльність військовослужбовців під час несення військової служби чітко впорядкована, проте це, у свою чергу, зумовлює певні складнощі при кваліфікації вчинюваних ними злочинів, тому що для цього потрібен системний аналіз правил їх поведінки, які знаходяться за межами правового регулювання кримінального закону. Нормативними джерелами правомірної діяльності військовослужбовців у процесі несення ними військової служби є: Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу»²; Закон України «Про оборону України»³; Закон України «Про національну безпеку України»⁴; Закон України «Про Збройні Сили України»⁵; Закон України «Про Службу безпеки України»⁶; Закон України «Про Державну прикордонну службу України»⁷; Закон України «Про Національну гвардію України»⁸; Закон України «Про Державну спеціальну службу транспорту»⁹; Закон України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України»¹⁰; Статут внутрішньої служби Збройних Сил України; Дисциплінарний статут Збройних Сил України; Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України; Стройовий статут Збройних Сил України¹¹; Положення про прохо-

¹ Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львів. ун-т внутр. справ. Львів, 2010. С. 193.

² Відомості Верховної Ради України. 2006. №38. Ст. 324.

³ Там само. 2000. №49. Ст. 420.

⁴ URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 02.09.2018).

⁵ Відомості Верховної Ради України. 2000. №48. Ст. 410.

⁶ Там само. 1992. №27. Ст. 382.

⁷ Там само. 2003. №27. Ст. 208.

⁸ Там само. 2014. №17. Ст. 594.

⁹ Там само. 2004. №19. Ст. 269.

¹⁰ Там само. 2014. №25. Ст. 890.

¹¹ Статути Збройних Сил України.

дження громадянами України військової служби у Збройних Силах України¹; Положення про проходження військової служби (навчання) військовослужбовцями Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України;² Положення про проходження військової служби відповідними категоріями військовослужбовців;³ Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України⁴; Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України⁵.

Поряд із переліченими вище нормативними актами існує значна кількість положень, інструкцій, настанов, які регламентують відповідні сторони життя й діяльності військовослужбовців (військовозобов'язаних). Тому при встановленні ознак складу злочину, передбаченого тією чи іншою статтею розд. XIX КК України, треба обов'язково застосовувати також відповідні норми інших нормативно-правових актів, які регулюють порядок несення (проходження) військової служби, і з'ясувати, які саме законодавчі приписи були порушені при вчиненні військового злочину. Застосування на практиці кримінально-правових норм розд. XIX КК України припускає дотримання відповідних вимог, які суттєво ускладнюють процеси кваліфікації розглядуваних злочинів. По-перше, необхідно визначитися, норми якого нормативно-правового (некримінального) акта були порушені військовослужбовцем при вчиненні військового злочину; по-друге, упевнитися, що цей нормативно-правовий акт був чинним під час вчинення суспільно небезпечного діяння; по-третє, установити зміст порушення відповідних правил (порядку) несення (проходження) військової служби; по-четверте, визначити конкретну статтю, пункт чи іншу структурну одиницю нормативно-правового акта, що дозволяє ідентифікувати відповідне правопорушення.

Недотримання зазначеної послідовності при кваліфікації військових злочинів може призвести до порушення принципу законності відповідними правоохоронними органами. Серед фахівців-правознавців існує думка, що при застосуванні кримінально-правової норми з бланкетною диспозицією є неминучими два етапи кваліфікації: а) проміж-

¹ Офіційний вісник України. 2008. №95. Ст. 1417.

² Там само. 2015. №62. Ст. 2015.

³ Там само. 2001. №46. Ст. 2039.

⁴ Там само. 2007. №99. Ст. 3581; 2015. №63. Ст. 2091.

⁵ Там само. 2009. №101. Ст. 3513.

не оцінювання на базі додаткових підстав і б) остаточне оцінювання на базі юридичної норми, що передбачає юридичні наслідки і кладеться в основу рішення по справі¹. При кваліфікації військових злочинів з бланкетною диспозицією мають бути задіяні два види оцінювання: а) установлення юридичного змісту бланкетних ознак, передбачених іншими галузями права, за допомогою яких сконструйована відповідна стаття військового злочину, і б) загальний висновок про відповідність усієї сукупності ознак (бланкетних та небланкетних) ознакам складу злочину.

Винність як ознака військового злочину полягає у психічному ставленні особи до вчиненої дії чи бездіяльності (передбаченої КК України як військовий злочин) та їх наслідків у формі умислу чи необережності. У змісті вини вона має свою особливість. Залежно від форми вини особа певним чином ставиться не лише до суспільно небезпечного діяння та його наслідків, а й до порушення порядку несення (проходження) військової служби.

Караність злочинів проти встановленого порядку несення військової служби характеризується тим, що за всі військові злочини передбачено конкретні види й розміри покарань. При цьому деякі з них застосовуються лише до військовослужбовців (наприклад, тримання в дисциплінарному батальйоні – ст. 62 КК, службові обмеження для військовослужбовців – ст. 58 КК).

У низці статей (у їх частинах) розд. XIX КК України закріплені такі види покарань, що застосовуються за вчинення військових злочинів:

- 1) штраф – 4 випадки;
- 2) службові обмеження для військовослужбовців – 8 випадків;
- 3) арешт – 2 випадки;
- 4) обмеження волі – 4 випадки;
- 5) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – 14 випадків;
- 6) позбавлення волі на певний строк – 93 випадки;
- 7) довічне позбавлення волі – 1 випадок.

Слід також зазначити, що до військовослужбовця можливе застосування як додаткове покарання за тяжкий чи особливо тяжкий злочин позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або квалі-

¹ Див.: Стоякин М. Г. Дополнительные основания юридической квалификации правонарушений. *Известия вузов. Правоведение*. 1993. № 1. С. 90–94.

фікаційного класу. Це єдине покарання в КК України, яке передбачено лише в Загальній частині КК.

У 20-ти випадках санкції статей та частин статей, в яких передбачено покарання за військові злочини, містять альтернативні види покарань, у 74 випадках у відносно визначеній санкції передбачено один вид покарання.

Наявність усіх розглянутих вище ознак утворює зміст поняття «військовий злочин», нормативно закріпленого у ст. 401 КК України. Водночас відсутність хоча б однієї з них виключає можливість визнання того чи іншого діяння як злочину проти встановленого порядку несення військової служби (військового злочину).

Поняття «склад військового злочину» й загальне поняттям «складу злочину» (яке є науковою логічно-юридичною абстракцією) співвідносяться як частина і ціле і тому мають спільні елементи – об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону. До речі, якщо поняття злочину – міжгалузеве і служить для відокремлення злочинної поведінки від незлочинної, то основними функціями складу злочину є те, що він є єдиною підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності. У свою чергу, відсутність у діянні особи усіх ознак складу злочину гарантовано виключає можливість притягнення її до кримінальної відповідальності. Крім того, складу злочину притаманні кваліфікаційна й розмежувальна функції, а в рамках кримінального процесу – процесуальна як предмета доказування. Це наукове нормативно-правове утворення, безумовно, має досить складну конструкцію, яку науковці штучно поділили на відповідні елементи, а в рамках останніх – на ознаки. За влучним визначенням М. І. Панова, «основу (ядро) складу злочину як юридичної конструкції, його зміст (елементи та ознаки) становлять не довільні судження вчених-правознавців і законодавця, а структурована модель злочину певного виду (типу) як явища (факту) реальної дійсності в його узагальненому вигляді»¹.

Оцінюючи функціональне значення складу злочину як юридичної конструкції так званої «ідеальної уявної моделі» і його пристосування до конкретних життєвих ситуацій, можемо сформулювати його як інструмент кваліфікації злочину та його юридичної моделі. Склад конкретного злочину становить його каркас, законодавчий фундамент та інструмент роботи із законодавством. У цьому сенсі він є набором

¹ Панов М. І. Проблеми методології науки кримінального права. С. 380.

необхідних та достатніх ознак злочину, потрібних для його кваліфікації, при якій встановлюється тотожність між юридично значущими ознаками поведінки конкретної особи й ознаками кримінально-правової заборони, структурованої у складі цього злочину. Таким чином, юридична конструкція складу злочину є законодавчою конструкцією кримінально-правової заборони на вчинення відповідного діяння (злочину).

Різне функціональне значення категорій «злочин» і «склад злочину», як уже зазначалося, дає право стверджувати, що елементи й ознаки складу будь-якого військового злочину є похідними від поняття «військовий злочин», закріпленого у ст. 401 КК України, а тому методологічно доречним буде розглядати ознаки військового злочину після усебічного аналізу елементів й ознак складу військового злочину.

2.2. Об'єкт військових злочинів

Учення про об'єкт злочину було й залишається донині одним із найскладніших і дискусійних розділів кримінально-правової науки. Об'єкт – необхідний елемент будь-якого злочину: немає й не може бути, так би мовити, «безоб'єктних» злочинів¹. Давно вже було відмічено, що без визначення об'єкта кримінально-правової охорони і, відповідно, об'єкта злочину неможливо встановити сутність злочинного діяння, яке посягає на нього. Це стосується не лише конкретних злочинів, а й більшою мірою їх груп, у тому числі об'єднаних у рамках усього розділу Кримінального кодексу. У цьому випадку йдеться про пошук суттєвості більш високого рівня².

І хоча фундаментальна правова наука вже декілька століть прискіпливо і критично вивчає питання об'єкта злочину, його характеристику, зміст і класифікацію, одностайності з приводу цього наріжного каменя науки кримінального права не існує. Учені знову повертаються до тих понять, які були висвітлені ще в XIX ст. Очевидно, це ви-

¹ Див.: Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 60–61.

² Див.: Лобанова Л. В. Порядок управления как объект уголовно-правовой охраны и классификация преступлений, на него посягающих. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5, Юриспруденция*. 2012. №1. С. 100–107.

кликано тим, що вчення про об'єкт злочину є одним із найбільш складних і суперечливих інститутів кримінального права. І в нинішніх умовах не втрачає актуальності точка зору М. Й. Коржанського, виголошена ним ще в 1973 р.: «Важко назвати іншу проблему науки кримінального права, в якій так багато незрозумілого й суперечливого»¹.

Ґрунтовний аналіз сучасної наукової й навчальної юридичної літератури показує, що вчення про об'єкт злочину з часом стало ще складнішим. Щоб належним чином вивчити об'єкт військових злочинів, потрібно володіти чітким визначенням та розумінням самого поняття «об'єкт злочину». Усталеною є така думка: той, хто береться за вирішення конкретного питання без попереднього вирішення загальних, неминуче буде на кожному кроці, не усвідомлюючи цього для самого себе, натикатися на останні.

Об'єкт злочину – один із найважливіших показників його суспільної небезпечності, його якісна характеристика². Це те, на що посягає суб'єкт злочину або чому він спричиняє чи реально загрожує спричиненням матеріальної або нематеріальної шкоди. Мають рацію вчені, які стверджують, що об'єкт злочину в переліку елементів його складу стоїть на першому місці³. Представники науки кримінального права не розробляли самостійної категорії «об'єкт», а використали вже існуючу ґносеологічну теорію. Об'єкт як філософська категорія означає річ, явище або процес, на які спрямована науково-практична й пізнавальна діяльність суб'єкта (спостерігача). Об'єкт – це не вся об'єктивна реальність, а лише певна її сфера, яка вступила у взаємодію із суб'єктом, це завжди складне, неоднорідне, неоднорічне явище. Формою прояву буття конкретного об'єкта реальності є стан, під яким розуміється домінуючий спосіб реалізації його буття в певний момент часу й у відповідному просторі⁴. Інакше кажучи, будь-яка злочинна діяльність суб'єкта завжди впливає на певний зовнішній чинник, на феномен

¹ Коржанский Н. И. Развитие учения об объекте преступления в науке советского уголовного права. *Становление и развитие советского уголовного законодательства* : материалы межвуз. науч. конф., посвящ. 50-летию первого совет. Угол. кодекса. Волгоград, 1973. С. 32.

² Див.: Панов М. І., Панов М. М. Об'єкт і система злочинів у сфері господарської діяльності. *Юридична Україна*. 2010. № 5. С. 13–20.

³ Див.: Пинаев А. А. Курс лекцій по Общей части уголовного права. Харьков : Юрид. Харьков, 2001. Кн. 1 : О преступлении. С. 71.

⁴ Див.: Зателепин О. К. Объект преступления против военной службы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Воен. ун-т. Москва, 1999. 104 с.

дійсності, на який посягає злочин, тобто останній завжди на щось спрямований, якимось чином визначається у предметі зовнішнього світу.

Не претендуючи на вичерпність дослідження всіх учень, рекомендуємо всі підходи кримінально-правової науки щодо об'єкта злочину об'єднати в шість самостійних груп, а саме:

- 1) об'єкт злочину – це суспільні відносини (правовідносини);
- 2) об'єкт злочину – це соціальні цінності;
- 3) об'єкт злочину – це правові блага (інтереси);
- 4) об'єкт злочину – це суб'єктивні права;
- 5) об'єкт злочину – це норми права;
- 6) об'єкт злочину – це людина¹.

Концепція об'єкта злочину як людини (фізичної особи) або юридичних осіб у різних інтерпретаціях була сформульована ще в дореволюційних роботах учених-криміналістів². Безпосереднім об'єктом злочинної діяльності вважалися держава, суспільство, окрема особа³ або потерпілий – жертва злочину⁴. У сучасній правовій науці ця думка по-новому трактується Г. П. Новоселовим: злочин спричиняє або створює загрозу спричинення шкоди не чомусь (благам, нормам права, відносинам, об'єкту злочину та ін.), а комусь, отже, об'єктом злочину потрібно розглядати не що, а кого. Об'єкт злочину – це той, проти кого він вчиняється, тобто окремі індивіди або якась множинність осіб. Матеріальні або нематеріальні цінності, які поставлені під кримінально-правову охорону і підлягають злочинному впливу, внаслідок чого

¹ Див.: Харитонов С. О. Визначення родового об'єкта військових злочинів. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2016. №3. С. 65–76.

² Див.: Будзинский С. Начала уголовного права. Варшава : Гл. склад кн. магазина Кожанчикова, 1870. С. 123; Калмыков П. Д. Учебник уголовного права. Часть Общая и Особенная. Санкт-Петербург : Тип. Т-ва «Обществ. польза», 1866. С. 49; Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть Общая. 3-е изд. Киев : Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнарв, 1891. С. 280; Чебышев-Дмитриев А. П. О преступном действии по русскому допетровскому праву. С. 173.

³ Див.: Есипов В. В. Очерк русского уголовного права. Часть Общая : Преступления и преступники. Наказания и наказуемые. Москва : Изд-во кн. магазина «Правоведение», 1904. С. 256.

⁴ Див.: Лохвицкий А. В. Курс русского уголовного права. 2-е испр. и доп. изд., сведен. с кассац. решениями. Санкт-Петербург : Скоропечатня Ю. О. Шрейера, 1871. С. 199.

цим особам і спричиняється шкода або створюється загроза її спричинення¹. Ця позиція була підтримана деякими вченими². В людині, як в об'єкті злочину сконцентровані три утворюючих начала: а) біологічне (антропологічне) – життя, здоров'я, честь, гідність; б) біосоціальне – права та свободи індивіда, пов'язані з його власністю, і сама власність; в) соціальне – зв'язки людей у соціумі. Охорона перелічених начал (благ) людини і є завданням кримінального права³. Зазначена концепція не знайшла широкої підтримки в науковому середовищі, тому що з погляду багатьох учених, вона не охоплює всі сфери такого багатогранного поняття, як «об'єкт злочину».

Засновником нормативної теорії, яка визнає об'єктом злочину норми права, слід назвати К. Біндинга. У подальшому цю теорію підтримували М. С. Таганцев, В. М. Хвостов. Охоронювані кримінальним законом суб'єктивні права як об'єкт злочину визнавав А. Фейербах⁴, думку якого поділяв В. Д. Спасович⁵. Специфіка цього підходу виходила з прав особи, причому набутих при народженні, а тому природних, недоторканих, невід'ємних від людини і тим самим якби об'єктивних⁶. У сучасній науці кримінального права цей підхід набув свого розвитку стосовно злочинів проти особи⁷. Суб'єктивні права становлять, по суті, лише юридичну форму різних благ особи, суспільства, держави⁸ й не можуть розглядатися як об'єкт злочину, тому що шкода, яку спричиняє злочинна діяльність, не завжди спрямована на невід'ємні (природні) права індивіда, вчинення комп'ютерних злочинів (розд. XVI КК України) навряд чи завдає їм шкоди.

¹ Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления: методологические аспекты. Москва : НОРМА, 2001. С.43–46.

² Див.: Загородников Н. И. Объект преступления: от идеологизации содержания к естественному понятию. *Проблемы уголовной политики и уголовного права*. Москва, 1994. С. 19–22; Семченков И. П. Объект преступления: социально-философские и методологические аспекты уголовно-правовой проблемы. Калининград : Калинингр. юрид. ин-т, 2002. С. 30–88.

³ Див.: Загородников Н. И. Объект преступления: от идеологизации содержания к естественному понятию. С. 17.

⁴ Фейербах П. А. Уголовное право. Санкт-Петербург : Мед. тип., 1810. Кн. 1 : Философская или всеобщая часть уголовного права. С. 21.

⁵ Спасович В. Д. Учебник уголовного права. С. 24.

⁶ Див.: Каиржанов Е. Интересы трудящихся и уголовный закон: проблемы объекта преступления. Алма-Ата : Казахстан, 1973. С. 122–123.

⁷ Див.: Красиков А. М. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России. Саратов : Полиграфист, 1996. С. 6–7, 151.

⁸ Див.: Протасов В. Н. Правоотношения как система. Москва : Юрид. лит., 1991. С. 5.

Теорія об'єкта злочину як правового блага (інтересу) вперше була запропонована Ф. Листом¹ у межах його соціологічного вчення про злочин і знайшла відчутну підтримку серед дореволюційних учених². Серед сучасних представників науки кримінального права цю точку зору поділяє А. В. Наумов, який об'єктом злочину вважає блага (інтереси), на які посягає злочинне діяння і які охороняються кримінальним законом³. Оскільки правове благо завжди зазнає злочинного впливу, тому йому завдається шкода, яка може бути встановлена завдяки насамперед розумінню його як цінності⁴. Саме від цінності цього блага як об'єкта злочину залежать характер, зміст і розмір наслідків злочинного на нього посягання. Наслідки злочину і є оцінкою ступеня враження охоронюваного правового блага і викликаних цим змін у дійсності, що мають свій вияв у конкретній кількісно-якісній категорії⁵. Наведений підхід науковця знайшов підтримку й деяких інших учених пострадянського простору⁶.

Представниками кримінально-правової науки більшості європейських країн – Австрії, Данії, Швейцарії, Фінляндії, Федеративної

¹ Лист Ф. Учебник уголовного права. Общая часть. Москва : Т-во Тип. А. И. Мамонтова, 1903. С. 145.

² Див.: Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая : лекции : в 2 т. Тула : Автограф, 2001. Т. 1. С. 395; Белогриц-Котляревский Л. С. Учебник русского уголовного права. Общая и Особенная части. Киев : Юж.-рус. кн-во Ф. А. Иогансона, 1903. С. 161; Владимиров Л. Е. Учебник русского уголовного права. Общая часть. Харьков : Тип. Каплана и Бирюкова, 1889. С. 62; Вульфферт А. К. Лекции по Особенной части русского уголовного права. С. 4; Колоколов Г. Е. Уголовное право. Общая часть : курс лекций, чит. в 1892/93 акад. г. Москва : Литогр. Александровской, 1893. С. 113; Немировский Э. Я. Основные начала уголовного права. Одесса : Тип. «Техник», 1917. С. 155; Сергиевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть Общая : пособие к лекциям. Изд. 4-е. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. С. 266.

³ Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций. Москва : БЕК, 1996. С. 147; Российское уголовное право. Общая часть : учебник / под ред. : В. Н. Кудрявцев, А. В. Наумов. Москва : Спарк, 1997. С. 92.

⁴ Див.: Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды: проблемы теории и развития законодательства. Харьков : Основа, 1994. С. 25–66.

⁵ Його ж. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2002. С. 19–65.

⁶ Уголовное право : учебник : в 3 т. / под общ. ред. А. Э. Жалинского. Москва : Городец, 2011. Т. 1 : Общая часть. С. 370–378; Курс уголовного права. Т. 1. Общая часть. Учение о преступлении. С. 204–212.

Республіки Німеччина та ін. як об'єкт злочину розглядається правове (або правоохоронюване) благо¹. Критикуючи їх позицію, деякі дослідники слушно зауважують, що злочин порушує не норму, яка регулює відносини, не благо, з приводу користування яким або реалізації якого ці відносини складаються і підносяться до рівня регулювання. Правова норма, що регулює відносини, не порушується, вона міститься в законодавстві й її порушити практично неможливо; порушується ж можливість особи реалізувати своє право, отримати, досягти того блага, тієї цінності, заради яких вона є суб'єктом відносин².

Як соціальну цінність запропонував розглядати об'єкт злочину Ю. А. Демидов. Пізнання об'єкта кримінально-правової охорони в ціннісному аспекті дає можливість «підняти» його й поставити на те місце, яке відповідає його значенню у кримінальному праві, і, що не менш важливо, виявити нові сторони і грані його класової природи³. На формування такого погляду на об'єкт злочину вплинули праці учених Західної Європи. Цінності – не реальні утворення, незмінні реальні утворення по той бік реального буття. Проте вони реалізуються у відносинах між людьми, у процесах і речах реального світу, завдяки чому реальне стає ціннісним. Саме цінності роблять предмети благами⁴. Наведену точку зору підтримують деякі сучасні українські науковці, які об'єктом злочину визначають цінності, охоронювані кримінальним законом, проти яких спрямовано злочинне діяння і яким воно може заподіяти або заподіює істотну шкоду. При цьому їх структурну основу становлять потерпілі особи, їх інтереси і права, соціальні зв'язки і блага, що їм належать. На думку прихильників цієї позиції, суспільні відносини не можуть бути об'єктом злочину, оскільки вони є лише

¹ Див.: Современное зарубежное уголовное право / ред. А. А. Пионтковский. Москва : Изд-во иностр. лит., 1957. Т. 1 : Аргентина, Дания, Япония, Югославия. С. 125; Там само. 1959. Т. 2 : Финляндия, Швейцария. С. 43, 324; Там само. Т. 3 : Чили, Англия, Греция, Австрия. С. 604; Серебренникова А. В. Система Особенной части Уголовного кодекса ФРГ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1996. С. 13.

² Див.: Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (Розділ V Особливої частини КК України) : монографія. Київ : Київ. ун-т, 2006. С. 31.

³ Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. Москва : Юрид. лит., 1975. С. 32.

⁴ Див.: Hartman N. Ehtik. Berlin ; Leipzig : Walter de Gruyter, 1935. S. 112.

певною формою наукової абстракції, а тому самі по собі не існують і їм не може бути завдано шкоди¹.

Разом із цим для з'ясування змісту об'єкта кримінально-правової охорони (злочину) деякі дослідники ці поняття розмежовують такою характеристикою, як «соціальна цінність». І хоча вона достатньо важлива, все ж таки її недостатньо, бо потрібно більш конкретно встановити, що вона являє собою.

Із філософської точки зору цінність – це те, що знаходиться над усім і до чого можна прагнути. Вона служить не властивістю певної речі, а виступає її сутністю й одночасно умовою повноцінного буття об'єкта. За змістом розрізняють речові цінності, логічні, етичні й естетичні. Формально їх поділяють на позитивні й негативні, на відносні й абсолютні, на суб'єктивні й об'єктивні². Будь-які цінності – це не речі, що існують самостійно як окремі частини світу, а якості цих речей³, тому ж ними може бути будь-що⁴. Цінність детермінована обома сторонами ціннісного ставлення до явищ соціальної дійсності й залежить від властивостей як суб'єкта, так і об'єкта; це функція з двома змінними⁵. Коли мова йде про цінності, представники юридичної науки найчастіше розуміють їх як певні речі матеріального світу, що мають значущі властивості для суб'єкта. Структура цінності має такий вигляд: а) суб'єкт (володар) цінності – індивід (особа), клас (група), суспільство, держава; б) явища соціальної дійсності (речові або неречові утворення матеріального та духовного світу), *тобто предмет цінності* (курсив наш. – С. Х.); в) взаємодія між суб'єктами і предметом цінності (ціннісне ставлення суб'єкта до явищ соціальної дійсності)⁶. Наведена структура багато

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред.: П. С. Матишевський, П. П. Андрушко, С. Д. Шапченко. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 127; Миколаєнко С. Об'єкт злочину повинен бути чітко окресленим. *Закон і Бізнес*. 1999. 7 серп. (№32). С. 14; Кривуля О. М., Куц В. М., Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? *Вісник Університету внутрішніх справ*. Харків, 1997. Вип. 2. С. 70–75; Фесенко Є. Цінності – як об'єкт злочину. *Право України*. 1999. №6. С. 75–78; Його ж. Об'єкт злочину з погляду реалій. *Юридичний вісник України*. 1997. 14–20 серп. (№33). С. 7.

² Див.: *Філософський енциклопедический словарь / ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко*. Москва : ИНФРА-М, 1998. С. 507.

³ Див.: Герасимов В. М. Благо и зло (антиблаго) как социальные качества : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Иваново, 1985. С. 5.

⁴ Див.: Селиванов Ф. А. Благо. Томск : Изд-во. Том. ун-та, 1967. С. 7.

⁵ Див.: Василенко В. А. Ценность и ценностные отношения. *Проблема ценности в философии*. Москва ; Ленинград, 1966. С. 45.

⁶ Див.: Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. С. 12–13.

в чому схожа зі структурою суспільних відносин як об'єкта злочину. В юридичній аксіології цінності поділяються на два види: цінності-цілі й цінності-засоби¹. При цьому вважається, що перші домінують над другими. Право, як соціальний регулятор поведінки, не є цінністю-самоціллю; це вторинна цінність, оскільки вона як засіб підпорядковується охоронюваним цінностям особи, суспільства, держави, людства. У цьому сенсі право (норми права, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, правовідносини та інші правові явища) вважається інструментальною цінністю, тому що воно цінно тією мірою, в якій допомагає реалізації визнаних у суспільстві цінностей вищого порядку².

Основною ж, найпопулярнішою й найбільш розвиненою концепцією об'єкта злочину вважається концепція суспільних відносин. Останні не є правовою категорією, це юристи її запозичили у філософів. Уперше вона була використана Л. А. Цветаєвим ще в 1825 р.³ Тому хибним є твердження, що суспільні відносини – це знахідка радянських учених-криміналістів: адже вони лише поставили цю теорію на класові рейки. В. Д. Спасович писав, що злочинне діяння повинно містити в собі посягання на суспільні відносини (маючи на увазі відносини між людьми в соціумі)⁴. З погляду М. С. Таганцева, злочин являє собою розірвання нормальних відносин між членами суспільства⁵. Відповідно поняття злочину зникає, коли особа не зазіхає на суспільні відносини, а вчиняє дію, спрямовану на їх підтримку⁶. Про суспільні відносини при розкритті соціальної сутності злочину та його об'єкта також писали О. Ф. Кістяковський, А. А. Піонтковський, П. П. Пусторослев, І. Я. Фойницький⁷. У радянську добу вагомий внесок у розбудову роз-

¹ Див.: Неновски Н. Право и ценности. Москва : Прогресс, 1987. С. 187.

² Див.: Черданцев А. Ф. Социальная ценность социалистического права. *Советское государство и право*. 1978. №7. С. 21–28.

³ Цветаев Л. Начертание теории уголовных законов. Москва : Унив. тип., 1825. С. 35.

⁴ Спасович В. Д. Учебник уголовного права. С. 84.

⁵ Таганцев Н. С. О повторении преступлений : исследование. Санкт-Петербург : Журнал М-ва юстиции, 1867. С. 5–7.

⁶ Див.: Неклюдов Н. А. Общая часть уголовного права : (конспект). Санкт-Петербург : Рус. кн. торговля, 1875. С. 14.

⁷ Див.: Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. С. 236; Пионтковский А. А. Уголовное право. Часть Общая : пособие к лекциям. Казань : Типо-литогр. Императ. ун-та, 1916. Вып. 2. С. 177; Пусторослев П. П. Русское уголовное право. Общая часть. 2-е испр. изд. Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. Вып. 1 : Введение. Источники уголовного права. Преступление. С. 256; Фойницький И. Я. Курс уголовного права. Часть Особенная: посягательства личные и имущественные. 6-е изд. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1912. С. 4, 5.

глядуваної категорії як об'єкта злочину зробили Б. С. Никифоров, М. М. Перфільєв, В. К. Глистин, Ю. І. Гревцов, В. Я. Тацій та ін.¹

Остання точка зору, яка була розвинута М. С. Таганцевим та ін., вбачається найбільш вдалою, оскільки вона в повному обсязі висвітлює проблеми об'єкта, розкриває його структуру, показує його взаємозалежність з іншими предметами і явищами соціальної дійсності, суспільні відносини, різноманітні зв'язки, що виникають між соціальними групами, класами, націями, а також усередині них у процесі їх економічного, соціального, політичного й культурного їх життя й діяльності. Окремі люди виступають у суспільних відносинах як члени (представники) тих чи інших соціальних спільностей і груп².

Структура суспільних відносин взагалі й безпосередньо як об'єкта злочину містить у собі три обов'язкові елементи: а) суб'єкти (носії) певних інтересів – учасники відносин; б) предмет (благо, інтерес або інші явища), з приводу якого або завдяки якому виникають, функціонують і змінюються ці відносини; в) соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як зміст останніх. Третій елемент в основному може виражатись у формі: а) відповідної діяльності учасників відносин (динамічний зв'язок) і б) певного стану цих учасників (тобто збереження їх більш-менш постійної (стабільної) позиції стосовно один одного), який є результатом попередньої діяльності (статичний зв'язок). Перша форма зв'язку виявляється й реалізовується в активній поведінці зазначених учасників; друга – у підтримці відповідного стану, збереженні можливості діяти відповідним чином і (або) перебувати в певному стані, містить той соціальний інтерес, який становить сутність, ядро і зміст суспільних відносин³.

¹ Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. Москва : Госюриздат, 1960. 229 с.; Перфильев М. Н. Общественные отношения: методологические и социологические проблемы. Ленинград : Наука, 1974. 235 с.; Глистин В. К. Проблемы уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. 127 с.; Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. 128 с.; Тацкий В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища шк., изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1988. 198 с.

² Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев и др. Москва : Совет. энцикл., 1983. С. 450.

³ Див.: Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. С. 64–85; Тацкий В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. С. 66–78.

Як будь-яке складне явище, об'єкт злочину прийнято класифікувати, тобто поділяти на взаємопов'язані класи відповідно до найбільш суттєвих ознак, притаманних цим предметам, щоб відрізнити їх від інших об'єктів цього виду¹. Науково обґрунтована класифікація об'єктів злочину не лише сприяє їх вивченню, а й дозволяє повніше показати їх роль і значення. Вона допомагає визначити місце конкретного об'єкта в системі суспільних відносин, показати його важливість, цінність і суспільну небезпечність посягань на нього². Залежно від ступеня узагальнення суспільних відносин у науці кримінального права було запропоновано тричленну класифікацію об'єктів злочину (загальний, родовий, безпосередній)³. У подальшому ця класифікація зазнала критики. Так, Б. С. Никифоров слушно вказав на плутанину, що допускається деякими науковцями при визначенні родового й безпосереднього об'єктів, і дійшов висновку, що тричленна класифікація об'єктів не є нею у повному розумінні цього поняття, хоча і є універсальною. По суті, ця система фактично представлена головним чином винятками з правила, тому що стосовно багатьох складів злочинів достатньо двох об'єктів – загального й родового (спеціального) або загального й безпосереднього⁴. Є. А. Фролов теж переконував, що така тричленна класифікація не може бути визнана універсальною, бо в одних випадках можна виділити два об'єкти посягань, а в інших – чотири⁵.

Що стосується військових злочинів, то більш вдалою є чотиричленна класифікація об'єктів: об'єкт загальний, родовий, видовий і безпосередній. Загальним об'єктом будь-якого злочину є комплекс фундаментальних і важливих (ціннісних) суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом за ст. 1 КК України. Поняттям «родовий (груповий) об'єкт» злочину охоплюється коло тотожних або однорідних суспільних відносин, які (за загальним правилом) станов-

¹ Див.: Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. Москва : Наука, 1975. С. 247.

² Энциклопедия уголовного права. Т. 4 : Состав преступления. С. 141.

³ Меньшагин В. Д., Вышинская В. А. Советское уголовное право : учебник. Москва : Госюриздат, 1950. С. 96–99; Курс советского уголовного права / отв. ред.: Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. Т. 1 : (Часть Общая). С. 289.

⁴ Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. С. 108–112.

⁵ Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления. *Сборник ученых трудов / Свердл. юрид. ин-т.* 1969. Вып. 10. С. 199.

лять певну сферу суспільного життя й охороняються єдиним комплексом (групою) пов'язаних між собою і доповнюючих одна одну кримінально-правових норм. Однорідність суспільних відносин визначається на підставі реально існуючих об'єктивних критеріїв, серед яких: а) тожність або схожість учасників відносин і б) збіг або схожість тих соціальних інтересів і благ, які становлять зміст суспільних відносин¹. Саме ці критерії у своїй єдності вказують на системоутворюючі зв'язки між відповідними суспільними відносинами, що й дає підстави визнавати їх однорідними, що належать до одного й того ж родового об'єкта².

Із приводу визначення родового об'єкта злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів) зауважимо, що в історії й теорії кримінального права це поняття трактувалося по-різному залежно від того, яку концепцію об'єкта злочину поділяв автор: а) об'єкт – це військово-службові обов'язки (В. Д. Кузьмін-Караваєв, О. О. Мушніков, Я. А. Неелов)³; б) об'єкт – це військово-правова норма в її реальному бутті (С. О. Друцької)⁴; в) військовий правопорядок або порядок несення (проходження) військової служби – найбільш поширена концепція об'єкта військових злочинів (Х. М. Ахметшин, Ф. С. Бражник, В. К. Гришук, М. І. Хавронюк та ін.)⁵; г) відносно нова позиція щодо досліджуваного поняття об'єкта військових злочинів – це воєнна безпека держави (А. А. Тер-Акопов, О. К. Зателєпін)⁶.

І хоча порядок несення (проходження) військової служби (військовий правопорядок) є домінуючою позицією в характеристиці об'єкта

¹ Див.: Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления. *Сборник ученых трудов / Свердл. юрид. ин-т.* 1969. Вып. 10. С. 200–201.

² Див.: Панов М. І., Панов М. М. Об'єкт і система злочинів у сфері господарської діяльності.

³ Кузьмін-Караваєв В. Д. Военно-уголовное право; Мушников А. А. Руководство военно-уголовных законов в связи с законами общеуголовными; Неелов Я. А. Курс военного уголовного права.

⁴ Друцькой С. А. Причины невменения в военно-уголовном праве.

⁵ Ахметшин Х. М. Советское военно-уголовное законодательство : учеб. пособие. Москва : Воен. ин-т, 1972. 95 с.; Бражник Ф. С. Преступления против военной службы : учеб. пособие. Москва : Воен. ун-т, 1999. 120 с.; Гришук В. К., Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби; Хавронюк М. І., Дячук С. І., Мельник М. І. Військові злочини : комент. законодавства. Київ : А. С. К., 2003. 272 с.

⁶ Тер-Акопов А. А. Безопасность человека: теоретические основы социально-правовой концепции. Москва : Изд-во МНЭПУ, 1998. 196 с.; Зателєпін О. К. Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации.

військових злочинів, але й тут існують деякі розбіжності між точками зору науковців, які під об'єктом розглядуваних злочинів розуміють:

– порядок несення і проходження військової служби, визначений низкою законів України, військовою присягою, військовими статутами, положеннями про проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, наказами відповідних начальників та іншими актами¹;

– суспільні відносини з установленого порядку проходження військової служби (військовий правопорядок)²;

– суспільні відносини з установленого законодавством України порядку несення або проходження військової служби³;

– суспільні відносини з установленого чинними законами та іншими нормативно-правовими актами України порядку несення військової служби⁴.

Окремо від інших деякі дослідники об'єктом військового злочину вважали діяння (вчинок особи) – дію або бездіяльність, що спрямовані проти встановленого порядку несення військової служби⁵. Але підкреслимо, що ця точка зору не знайшла в подальшому підтримки в науковому середовищі.

Поділяючи концепцію, за якою об'єктом злочину виступають суспільні відносини, детальніше проаналізуємо ті з них (з точки зору їх

¹ Див.: Дячук С. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини). *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України* : у 3 кн. / за заг. ред.: В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко. Київ, 2005. Кн. 3 : Особлива частина (статті 255–447). С. 444.

² Див.: Сызранцев В. Г. Воинские преступления : коммент. к гл. 33 УК РФ. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 8; Криволапов Г. Г. Преступления против военной службы. *Уголовное право. Особенная часть* : учебник / под ред.: Н. И. Ветров, Ю. И. Ляпунов. Москва, 1998. С. 709–710; Тер-Акопов А. А. Понятие преступления против военной службы. *Преступления против военной службы* : учебник / под ред. Н. А. Петухова. Москва, 2002. С. 7.

³ Див.: Хавронюк М. І., Дячук С. І., Мельник М. І. Військові злочини. С. 80; Коржанський М. Й. Кримінальне право України. Частина Особлива : курс лекцій. Київ : Генеза, 1998. С. 537.

⁴ Див.: Андрусів Г. В. Військові злочини. *Кримінальне право України. Особлива частина* : підручник / за ред.: П. С. Матишевський, П. П. Андрушко, С. Д. Шапченко. Київ, 1999. С. 845; Клименко В. А., Чангулі Г. І. Військові злочини. *Кримінальний кодекс України* : наук.-практ. комент. Київ, 1998. С. 1013.

⁵ Див.: Филин Н. А. Воинские преступления. Харьков : Юрид. изд. Наркомюста УССР, 1929. С. 11–12; Чуватин А. Н., Никитченко М. Н., Черкасов С. П. Положение о воинских преступлениях. С. 7.

змісту), що виникають у процесі військової служби, а вже з урахуванням їх внутрішньої структури зробимо висновок щодо об'єкта військових злочинів. Автор поділяє позицію вчених-криміналістів стосовно класифікації об'єктів злочину на загальний, родовий, видовий і безпосередній, тому мова йде про родовий об'єкт військових злочинів, передбачених розд. XIX КК України. Уже сама назва останнього – «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» припускає, що суспільні відносини (точніше, правовідносини) складаються у процесі несення (проходження) військової служби – державної служби особливого характеру, яка полягає у пов'язаній із захистом Вітчизни професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України¹. На військову службу до Збройних Сил України за контрактом на посади рядового, сержантського і старшинського складу можуть бути прийняті також іноземці й особи без громадянства².

Для розуміння відносин військової служби потрібно з'ясувати питання про місце військової служби в системі суспільних відносин, про значення й роль останньої в механізмі державного життя. Кожна держава має свої інтереси й цілі, детерміновані її сутністю, що визнається тим, чийм інтересам вона (держава) служить³. Головний же інтерес держави полягає в тому, щоб зберегти цілісність суспільства й забезпечити його функціонування. Якщо під державним інтересом розуміти сукупний результат інтересів нації, суспільства, його верств, а також індивідуальних інтересів, у такому ж значенні поняття «інтерес державний» і «інтерес національний» є тотожними⁴. Для досягнення своїх цілей держава здійснює певні функції, які становлять стійко сформовані основні напрями її діяльності. Кожен народ дорожить своєю національністю як здобутком свого історичного розвитку. Захист її недоторканності є одним із найважливіших благ. Таким чином, у числі інших цілей держави є й мета самозахисту. Але народ, який стоїть

¹ Див.: Харитонов С. О. Об'єкт і система військових злочинів. *Вісник Національної академії правових наук України*. Харків, 2016. № 3. С. 243–254.

² Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-ХІІ.

³ Див.: Кудашкин А. В. Военная служба в Российской Федерации: теория и практика правового регулирования. Санкт-Петербург : Юрид. центр-Пресс, 2003. С. 13.

⁴ Див.: Шумилов В. М. Категория «государственный интерес» в политике и праве (системно-теоретические и международно-правовые аспекты). *Право и политика*. 2000. № 3. С. 4–5.

на певному щаблі культури й цивілізації, не лише намагається зберегти свою типовість, а й поширити її ззовні, він прагне до розвитку не тільки прогресивного, а й до нового простору. Звідси випливає можливість зіткнення інтересів і боротьби із сусідами, отже, і право захисту від зовнішніх посягань¹.

Згідно зі ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом². Стратегія національної безпеки України ґрунтується на повазі до норм і принципів міжнародного права. Захист своїх фундаментальних цінностей, визначених Конституцією й законами України (незалежність, територіальна цілісність і суверенітет, гідність, демократія, людина, її права і свободи, добробут, верховенство права, мир та безпека), забезпечують ефективні Збройні Сили України, інші військові формування, утворені відповідно до її законів, розвідувальні, контррозвідувальні і правоохоронні органи держави³. Цей захист покладено на воєнну організацію держави, що являє собою сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства й безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх і внутрішніх загроз⁴.

Військові ж злочини спричиняють шкоду нормальній діяльності воєнної організації держави, серцевину якої становлять Збройні Сили України. Ще в середині ХІХ ст. відомий німецький фельдмаршал граф

¹ Штейн фон Л. Учение о воинском быте как часть науки о государстве / пер. и предисл. А. Эртеля. Санкт-Петербург : Тип. и лит. А. Е. Ландау, 1875. С. 12.

² Конституція України. С. 10.

³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015. № 287/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 13. Ст. 1353.

⁴ Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV.

Гельмут фон Мольтке стверджував, що армія є найважливішою організацією кожної країни, оскільки лише вона уможливило існування всіх цивільних інститутів¹.

Основним завданням воєнної організації держави є забезпечення її воєнної (оборонної) безпеки, під якою слід розуміти такий стан міждержавних відносин та обороноздатності держави, за якого ймовірність війни зводиться до мінімуму, оскільки жодна зі сторін не має спонукальних мотивів до розв'язування бойових дій проти іншої й не ставиться в умови, які потребують значного розвитку програм озброєння з метою запобігання невігідному для себе становищу². Тому для вирішення воєнною організацією завдань воєнної безпеки специфічними військовими засобами передбачається особливий порядок функціонування державних органів та організацій, що входять до її структури й виконання посадових обов'язків об'єднаних нею людей шляхом проходження військової служби. Отже, держава визнає необхідність військової служби в тих чи інших своїх установах, виходячи із цілей воєнної безпеки й потреби застосування військових засобів для її досягнення³. Державна безпека є результатом не тільки оборони держави, а й наслідком належного виконання різноманітних заходів у політичній, економічній та інших сферах суспільного життя. Тому оборона є лише важливим складником воєнної безпеки країни⁴.

Воєнна організація – це частина державного апарату, сукупність його органів, як наголошує О. Ф. Скакун, орган держави, що має юридично визначену державно-владну компетенцію для виконання завдань і функцій держави. Кожен державний орган створюється для здійснення певного виду діяльності, тобто має свій предмет відання, завдання й функції. Будь-який державний орган:

- 1) формується державою або безпосередньо народом (наприклад, парламент) відповідно до закону й функціонує на його основі;
- 2) виконує передбачені Конституцією або іншими законами України спеціальні функції, які здійснює від імені держави;

¹ Энциклопедия военной мысли / под ред. П. Тоураса. Москва : Эксмо, 2002. 736 с.

² Див.: Возженников А. В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. Москва : Модуль, 2000. С. 65.

³ Див.: Кудашкин А. В. Военная служба в Российской Федерации: теория и практика правового регулирования. С. 31.

⁴ Див.: Селіванов В. М. Національна безпека – гарант існування незалежної України.

3) володіє державно-владними повноваженнями, що дозволяє йому здійснювати належним чином юридично обов'язкові дії;

4) функціонально взаємодіє з іншими органами у процесі реалізації владних повноважень, керуючись принципом «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»;

5) складається зі службовців, які перебувають в особливих правовідносинах між собою й органом: обсяг і порядок використання ними своїх владних повноважень устанавлюються законом і конкретизуються в посадових інструкціях, штатних розписах та ін.;

6) має необхідну матеріальну базу – казенне майно, що знаходиться в його оперативному управлінні, свій рахунок у банку, джерело фінансування – Державний бюджет;

7) має певну організаційну структуру (побудова за видами і за кількісним складом окремих служб), територіальний масштаб діяльності, систему службової підзвітності і службової дисципліни¹.

І хоча Конституція України не містить у собі терміна «воєнна організація», проте ним користуються декілька чинних законів та тих, які вже втратили чинність. Зокрема:

– в Законі України «Про оборону України» зазначено, що оборона України базується на готовності та здатності органів державної влади, всіх ланок воєнної організації України, органів місцевого самоврядування, єдиної системи цивільного захисту, національної економіки до переведення, при необхідності, з мирного на воєнний стан для відсічі збройній агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також готовності для населення й території держави до оборони;

– у статті 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» вказано, що воєнна організація держави – сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх і внутрішніх загроз;

– у статті 1 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» теж міститься визначення воєнної організації: це охоплена єдиним керівництвом сукупність органів державної влади, військових формувань,

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. Харків : Консум, 2001. С. 91–92.

утворених відповідно до Конституції й законів України, діяльність яких перебуває під демократичним контролем суспільства й відповідно до Конституції та законів України безпосередньо спрямована на вирішення завдань захисту інтересів держави від зовнішніх і внутрішніх загроз¹.

Як бачимо, незважаючи на те, що в жодному приписі Конституції України не зустрічається термін «воєнна організація», але він увійшов в обіг, і нею оперує державотворча практика України.

Структура воєнної організації держави визначається залежно від завдань воєнної безпеки. Так, у США воєнну організацію формують збройні сили країни – сухопутні війська, військово-повітряні та військово-морські сили². До структури воєнної організації ФРН належать сухопутні, військово-морські, військово-повітряні й територіальні війська³. Воєнну організацію Великобританії становлять її збройні сили (сухопутні війська, військово-повітряні й військово-морські сили) й резервні компоненти⁴.

До воєнної організації України належать Збройні Сили України у складі сухопутних військ, повітряних сил та військово-морських сил⁵, державні органи та інші утворені відповідно до законів України військові формування – Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, Національна гвардія України, Державна спеціальна служба транспорту, Державна служба зв'язку та захисту інформації України. Під військовими формуваннями слід розуміти сукупність військових об'єднань, з'єднань, частин, підрозділів та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями, мають постійну або тимчасову організацію, належать до сухопутних (наземних), морських, повітряних або спеціальних військ (сил) держави, оснащені зброєю й бойовою технікою, призначені для оборони країни, захисту її суверенітету, державної незалежності й національних інтересів, територіальної цілісності й недоторканності в разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій.

¹ Відомості Верховної Ради України. 2000. №49. Ст. 420; Там само. 2003. №39. Ст. 351; Там само. 2003. №46. Ст. 366.

² Див.: Конституции зарубежных стран / сост. В. В. Маклаков. 2-е изд., испр. и доп. Москва : БЕК, 1999. С. 189–203.

³ Див.: Зорченко В. Г. Военно-политическая характеристика основных стран Западной Европы и их вооруженных сил. Санкт-Петербург, 1993. С. 63–80.

⁴ Великобритания : информ.-справ. материал. Североморск, 1996. С. 53.

⁵ Див.: Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 №1934-ХІІ.

Воєнній організації притаманні певні ознаки, як-от: а) виконання військовослужбовцями в особливому порядку службових обов'язків (обов'язків військової служби); б) регламентація їх діяльності військовим законодавством, яке не поширюється на інші види діяльності; в) (що є головним для цієї організації) рішення специфічних завдань воєнної безпеки держави специфічними засобами.

Особливості правового статусу військовослужбовця (кадрового складника воєнної організації), які традиційно розглядаються як головний чинник виокремлення військово-кримінального законодавства визначаються характером військової служби, її пріоритетами перед іншими видами державної служби. Саме специфічний характер діяльності військовослужбовців обумовлює потребу виділення інтересів військової служби в самостійний об'єкт кримінально-правової охорони і встановлення спеціального режиму кримінальної відповідальності військовослужбовців за правопорушення.

Особливості діяльності воєнної організації та її суб'єктів охоплюють:

- відповідність громадянина, який збирається проходити військову службу, певним медичним вимогам;
- складання військовослужбовцем Військової присяги;
- регулювання відносин, пов'язаних із військовою службою, спеціальним законодавством, яке окреслює порядок проходження військової служби і статус військовослужбовця;
- підвищену обов'язковість вимог, що висуваються до військовослужбовців (вони не можуть за власним бажанням міняти місце служби, припиняти виконання службових обов'язків, самовільно залишати місце служби та ін.);
- установа для військовослужбовців більш суворої порівняно з іншими громадянами, відповідальності за службові правопорушення;
- необговорювану службову підлеглисть.

Крім того, воєнну організацію вирізняє наявність зброї, військової форми одягу, особистих військових звань і знаків відмінності, що забезпечує зрозумілість і чіткість у їх взаємовідносинах і субординацію військовослужбовців¹.

Воєнна організація, як і будь-яка інша структурна одиниця державного апарату, для виконання поставлених перед нею завдань повинна

¹ Див.: Мигачев Ю. И., Тихомиров С. В. Военное право. Москва : Бизнес Консалтинг Центр, 1998. С. 91–93.

нормально функціонувати (діяти). Науковці поділяють її функції на зовнішні і внутрішні¹. Порушення встановленого порядку несення (проходження) військової служби посягають на нормальну діяльність воєнної організації держави. Під нормальною діяльністю треба розуміти процеси активної взаємодії суб'єктів між собою для задоволення тих чи інших потреб, що відповідають певним правилам і нормативним приписам.

Військовослужбовці, будучи суб'єктами суспільних відносин військової служби, виконують покладені на них функції, які зумовлені завданнями кожної структурної одиниці воєнної організації, що, у свою чергу, має нормативно-правове закріплення.

Так, на Збройні Сили України, як на військове формування, покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності. Збройні Сили стримують збройну агресію проти держави, забезпечують відсіч їй, охороняють повітряний та підводний простір держави в межах територіального моря України, у встановлених законом випадках беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом².

На Службу безпеки України в межах визначеної законодавством її компетенції покладаються захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, її законних інтересів і прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп чи осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки також входять попередження, виявлення, припинення й розкриття злочинів проти миру й безпеки людства, тероризму, корупції й організованої злочинної діяльності у державній сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які створюють безпосередню загрозу життєво важливим інтересам України³.

Основними функціями Державної прикордонної служби України є:

– охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах з метою недопущення незаконної зміни проходження його лінії;

¹ Див.: Говоруха В. В., Бабков Ю. П., Попригін О. М. До питання визначення функцій воєнної організації держави. *Наука і оборона*. 2001. № 2. С. 14–19.

² Див.: Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-ХІІ.

³ Див.: Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-ХІІ.

- забезпечення дотримання режиму державного кордону й прикордонного режиму;
- здійснення в законодавчо встановленому порядку прикордонного контролю, пропуску через державний кордон України й до тимчасово окупованої території і з неї осіб, транспортних засобів, вантажів, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення;
- охорона суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні й контроль за реалізацією прав і виконанням зобов'язань у цій зоні інших держав, українських та іноземних юридичних і фізичних осіб, міжнародних організацій;
- ведення розвідувальної, інформаційно-аналітичної й оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення захисту державного кордону України;
- боротьба з організованою злочинністю і протидія незаконній міграції на державному кордоні України й у межах контрольованих прикордонних районів;
- участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом, а також припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп і злочинних організацій, що порушили порядок перетинання державного кордону України;
- здійснення державної охорони місць постійного й тимчасового перебування Президента України й посадових осіб;
- охорона закордонних дипломатичних установ України;
- координація діяльності військових формувань і відповідних правоохоронних органів, яка пов'язана із захистом державного кордону України і пропуском до тимчасово окупованої території і з неї;
- забезпечення режиму державного кордону, прикордонного режиму й режиму в пунктах пропуску через державний кордон України та в контрольних пунктах в'їзду-виїзду¹.

Основні функції Національної гвардії України охоплюють:

- захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом;
- охорону громадського порядку, забезпечення захисту й охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян;

¹ Див.: Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV.

– участь у забезпеченні громадської безпеки й охороні громадського порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів, що створюють небезпеку для життя і здоров'я громадян;

– забезпечення охорони органів державної влади, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, участь у здійсненні заходів державної охорони органів державної влади й посадових осіб;

– охорону ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання державної власності, важливих державних об'єктів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;

– охорону спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;

– охорону дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні;

– охорону центральних баз матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України;

– участь у здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

– участь у спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців, припинення діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп і злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності;

– участь у припиненні масових заворушень, що супроводжуються насильством над громадянами;

– участь у відновленні правопорядку у випадку виникнення міжнародних і міжконфесійних конфліктів, розблокуванні або припиненні протиправних дій у разі захоплення важливих державних об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування;

– участь у підтриманні або відновленні правопорядку в районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих

пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю населення;

– участь у відновленні конституційного правопорядку при здійсненні спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, у відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування;

– участь у ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій на об'єктах, що нею охороняються;

– участь у здійсненні заходів правового режиму воєнного стану;

– виконання завдань територіальної оборони; оборона важливих державних об'єктів, спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, баз військового й матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України¹.

Основними завданнями Державної спеціальної служби транспорту є:

– технічне прикриття, відбудова, встановлення загороджень на об'єктах національної транспортної системи України з метою забезпечення діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України;

– будівництво й ремонт у мирний час і в умовах воєнного стану нових і підвищення строку експлуатації і пропускної спроможності діючих об'єктів національної транспортної системи;

– відбудова транспортних комунікацій, порушених унаслідок надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, аварій і катастроф;

– охорона об'єктів національної транспортної системи України в мирний час і в особливий період;

– виконання інших завдань, пов'язаних з участю в обороні держави і забезпеченням ефективного функціонування національної транспортної системи України².

Основні завдання Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України охоплюють:

– формування й реалізацію державної політики у сферах криптографічного й технічного захисту інформації, телекомунікацій, користування радіочастотним ресурсом України, поштового зв'язку спеці-

¹ Див.: Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 №876-VII.

² Див.: Про Державну спеціальну службу транспорту : Закон України від 05.02.2004 №1449-IV.

ального призначення, урядового фельд'єгерського зв'язку, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах і на об'єктах інформаційної діяльності, а також у сферах використання державних інформаційних ресурсів у частині захисту інформації, протидії технічним розвідкам, функціонування, безпеки й розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної системи конфіденційного зв'язку;

– участь у формуванні й реалізації державної політики у сфері електронного документообігу в частині захисту інформації державних органів та органів місцевого самоврядування, розробленні і впровадженні електронного цифрового підпису, крім питань правового регулювання його застосування, в державних органах та органах місцевого самоврядування;

– забезпечення в установленому порядку й у межах компетенції діяльності суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом¹.

Підсумувавши завдання всіх структурних одиниць воєнної організації України, зробимо висновок, що головним її завданням є забезпечення національної безпеки держави. Деякі вчені визнають воєнну безпеку держави, яку вважають підвидом національної безпеки, об'єктом кримінально-правової охорони (родовим об'єктом військових злочинів)². Але, як видається, безпека є занадто широкою категорією для того, щоб вона визнавалась об'єктом злочинів проти встановленого порядку несення військової служби. Категорія «безпека» може й повинна розроблятися перш за все як загальнонаукова категорія, зміст якої – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави, людства від загрожуючих їм небезпек. Ці інтереси становлять одну з найважливіших цінностей соціального буття людей, обов'язкову передумову існування й подальшого розвитку держави³.

¹ Див.: Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV.

² Див.: Зателепин О. К. Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации. С. 73–88; Боев В. И. Механизм уголовно-правового регулирования режима военного положения : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2008. С. 7; Тер-Акопов А. А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. Москва : Юркнига, 2003. С. 38.

³ Див.: Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства. Київ : Ін Юре, 2010. С. 46–47.

Системний аналіз військового законодавства дозволяє стверджувати, що воєнна організація забезпечує захист особи, суспільства й держави не лише від воєнних, а й від невоєнних загроз, наприклад, від природних і техногенних катастроф, злочинності тощо. Виконання всіх перелічених вище завдань структурними одиницями воєнної організації України є можливим лише за нормальної її діяльності. Остання ж можлива насамперед у тих випадках, коли кадровий потенціал воєнної організації, який складається головним чином з військово-службовців, неухильно виконуватиме свої службові обов'язки, покладені на нього законодавством України й наказами командирів. Належне виконання службових обов'язків військової служби, дотримання порядку несення й проходження військової служби є предметом суспільних відносин, що складаються всередині воєнної організації й забезпечують її нормальну діяльність. Порушення цього порядку може призвести до деформації в діяльності воєнної організації, зриву покладених на неї завдань, спричинення істотної шкоди, тяжких наслідків та ін.

Структура воєнної організації України складається з органів державного й воєнного управління. Окрім вищезазначених військових формувань, які становлять її структуру, до органів державного управління (у структурі воєнної організації) належить перш за все Президент України, який одночасно є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України й очолює Раду національної безпеки і оборони України (яка координує діяльність органів виконавчої влади у сфері оборони в межах повноважень, визначених Конституцією й Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України»), призначає на посади і звільняє з них вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань, здійснює керівництво у сферах національної безпеки й оборони держави¹.

В особливий період для забезпечення стратегічного керівництва Збройними Силами України, іншими військовими формуваннями і правоохоронними органами може створюватися Ставка Верховного Головнокомандувача як вищий колегіальний орган воєнного керівництва обороною держави в цей час.

¹ Конституція України. С. 41, 43; Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. №35. Ст. 237.

Кабінет Міністрів України в особі профільних міністерств забезпечує в межах своєї компетенції державний суверенітет України, здійснення внутрішньої й зовнішньої політики держави, виконання Конституції й законів України, актів Президента України у сфері оборони держави. Міністр оборони через своє міністерство як центральний орган виконавчої влади забезпечує проведення в життя державної політики у сфері оборони, функціонування, бойову й мобілізаційну готовність, боєздатність і підготовку Збройних Сил України до здійснення покладених на них функцій і завдань.

Генеральний штаб Збройних Сил України є головним військовим органом з планування оборони держави, управління застосуванням Збройних Сил України, координації й контролю за виконанням завдань у сфері оборони органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, і правоохоронними органами в межах, визначених цим Законом, іншими законами України й нормативно-правовими актами Президента України, Верховної Ради України й Кабінету Міністрів України¹.

В особливий період Генеральний штаб є робочим органом Ставки Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України.

У всіх ланках воєнної організації України існують різноманітні суспільні відносини, серед яких першочерговими є ті, що сприяють нормальній діяльності цієї організації, належному виконанню нею своїх завдань і функцій. У випадках, коли, принаймні, одним з учасників (суб'єктів) цих відносин є військовослужбовець (військовозобов'язаний чи резервіст під час проходження ним зборів), ці відносини реалізуються або в активній поведінці їх учасників, або в підтримці відповідного стану, який пов'язаний з виконанням обов'язків військової служби, мова йде про проходження військової служби в структурному підрозділі воєнної організації України. Військові злочини порушують порядок несення (проходження) військової служби, який є підставою (основою) нормальної діяльності воєнної організації України.

На підставі викладеного пропонуємо розуміти під **родовим об'єктом військових злочинів, передбачених розд. XIX Особливої частини КК України, суспільні відносини, що складаються і функціонують при несенні (проходженні) військовослужбовцями**

¹ Див.: Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-ХІІ.

(військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів) військової служби, яка є основою нормальної діяльності воєнної організації України, відповідають законодавству України й охороняються кримінальним законом від злочинних посягань.

Специфіка військових злочинів полягає як в особливому їх суб'єкті, якими є військовослужбовець (військовозобов'язаний, резервіст), так і в особливому їх об'єкті, яким є встановлений порядок несення (проходження) військової служби як основа нормальної діяльності воєнної організації держави. Лише ця сукупність особливостей об'єкта й суб'єкта дозволяє відрізнити військові злочини від інших, невійськових. Наприклад, у структурі воєнної організації держави виконують свої службові функції (можливо, пов'язані з певними складниками військової служби) не лише військовослужбовці, а й цивільні особи. Вони своїми вчинками теж здатні спричинити істотну шкоду нормальній діяльності воєнної організації. Але ж їх вчинки, навіть суспільно небезпечні й протиправні, не можуть кваліфікуватися за нормами розд. XIX КК України за відсутністю особливого (спеціального) суб'єкта. І навпаки: військовослужбовець (військовозобов'язаний чи резервіст) у процесі несення військової служби вчиняє злочин, об'єктом якого є суспільні відносини іншого (невійськового) змісту (приміром, у складі добового патруля по місту військовослужбовець вчинив згвалтування). Такий злочин теж не буде вважатися військовим, а відповідальність настає за злочин проти особи.

Запропоноване вирішення проблеми родового об'єкта злочинів проти встановленого порядку несення (проходження) військової служби має паліативний характер і не дає можливості визначити внутрішню структуру військових злочинів. Для більш поглибленого її вивчення варто використати іншу категорію – «видовий (підгруповий) об'єкт». Потреба в ньому виникає, коли всередині великої групи споріднених суспільних відносин (родовий об'єкт), що заслуговує єдиної комплексної кримінально-правової охорони нормами одного й того ж розділу КК, є підстави вирізнити більш вузькі за обсягом групи відносин, для яких характерним є наявність одного й того самого (спільного) інтересу в усіх учасників цих відносин, або останні відображають деякі тісно взаємопов'язані інтереси того самого суб'єкта¹.

¹ Див.: Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления. С. 203.

Співвідношення категорій «вид» та «рід» правовими науками було запозичене у філософів, які, у свою чергу, пристосували для цього досвід біологів. У логіці основні поняття класифікації, які служать для вираження співвідношення між класами: з двох класів той, що містить в собі інший, називається родом, а той, що міститься в ньому, – видом. Родовидове співвідношення частково впорядковує класи класифікаційних систем¹. Відповідно, видове поняття – поняття, яке відображає суттєві ознаки класу предметів, що є видом якого-небудь роду. Видове поняття є підлеглим, воно входить до складу іншого, більш загального поняття, яке йменується родовим. У свою чергу, родове поняття – поняття, що підпорядковує, до складу якого входять менші за обсягом видові поняття. Видовий об'єкт може умовно розглядатися як відносно самостійний вид суспільних відносин, як структурний елемент більш широких за обсягом суспільних відносин (родового об'єкта).

Значення видового об'єкта полягає в нижченаведеному:

– даний об'єкт уточнює, конкретизує відповідну сферу суспільних відносин, які утворюють зміст родового об'єкта і на які посягає певна група суспільно небезпечних діянь;

– зберігаючи ознаки, притаманні більш загальним за обсягом суспільним відносинам (родовому об'єкту), об'єкт видовий має особливі (специфічні) ознаки, які суттєво впливають на особливості суспільно небезпечних діянь (а також на їх об'єктивні й суб'єктивні ознаки), що посягають на вказані відносини в тій чи іншій сфері;

– маючи притаманні йому суттєві ознаки, видовий об'єкт, будучи відносно самостійним видом суспільних відносин, значно впливає на ознаки кожного з безпосередніх об'єктів, на які посягають конкретні злочини, передбачені в певному розділі КК².

Інакше кажучи, видовий об'єкт відіграє роль, так би мовити, перехідного містка між родовим об'єктом – порядком несення (проходження) військової служби й об'єктами безпосередніми, тими конкретними суспільними відносинами, проти яких прямо й безпосередньо спрямовано злочинне діяння і які внаслідок цього спеціально беруться під охорону кримінального закону. Видовий об'єкт є критерієм внутрішньої класифікації злочинів, передбачених розд. XIX КК України. Адже

¹ Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев и др. С. 82.

² Див.: Панов М. І., Панов М. М. Об'єкт і система злочинів у сфері господарської діяльності.

саме він дозволяє класифікувати військові злочини на окремі структурно визначені групи.

Виходячи з наведеного вище, можна стверджувати, що внутрішню структуру родового об'єкта як *видових об'єктів* утворюють більш вузькі за змістом суспільні відносини як специфічні різновиди встановленого порядку несення або проходження військової служби.

Ними охоплюються: а) порядок підлеглості та військової честі; б) порядок перебування на військовій службі; в) порядок збереження й користування військовим майном; г) порядок експлуатації озброєння й військової техніки; д) порядок несення спеціальних служб; е) порядок охорони державної таємниці; є) порядок здійснення своїх повноважень військовими службовими особами; ж) порядок виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах; з) порядок дотримання звичаїв і правил війни.

Розглянуті відносини, безперечно, охоплюються більш широким, родовим поняттям – суспільні відносини, що складаються й функціонують при несенні (проходженні) військовослужбовцями (військово-зобов'язаними та резервістами під час проходження ними навчальних (перевірочних) або спеціальних зборів) військової служби. Вони є фундаментом нормальної діяльності воєнної організації держави й мають усі суттєві ознаки останніх, однак, одночасно їм притаманні свої, специфічні ознаки, зумовлені головним чином відповідними сферами військової служби. Тому є всі підстави визнавати ці суспільні відносини видовими об'єктами, на які посягають злочини, передбачені розд. XIX КК України.

2.3. Об'єктивна сторона військових злочинів

Будь-яку людську діяльність (і злочинну також) можливо розділити на дві складові: інтелектуально-вольову, що містить у собі постановку мети, усвідомлення шляхів і засобів для її досягнення, і дійсну, пов'язану з її реалізацією шляхом відповідної поведінки. Ця друга сторона людської діяльності і є об'єктивною стороною. «Лише остільки, оскільки я виявляю себе, – писав К. Маркс, – остільки я вступаю у сферу дійсності, – я вступаю у сферу, підвладну законодавцеві.

Окрім своїх дій, я зовсім не існую для закону, зовсім не виступаю його об'єктом»¹. Наміри, які не викликали жодної шкідливої дії, не дають властителеві право застосувати покарання, тому що права інших порушують не помисли, а вчинки².

Специфіка об'єктивної сторони військових злочинів обумовлюється перш за все їх об'єктом. Ще В. Д. Спасович в одному з перших підручників з кримінального права царської Росії підкреслював, що «злочинне діяння повинно містити в собі посягання на певні суспільні відносини»³. Зв'язок між об'єктом і об'єктивною стороною знаходить свій вияв у тому, що здатність діяння спричинити шкоду об'єкту визначається характером посягання, способом, засобами і знаряддями вчинення злочину. І хоча об'єктивна сторона злочину є його зовнішнім боком, поділ поведінки особи на зовнішній (*actus rea*) і внутрішній (*mens rea*) бік є досить умовним і існує лише як допомога для усвідомлення природи людської поведінки й розуміння її причин.

Ось як характеризував об'єктивну сторону В. М. Кудрявцев: «Розглядаючи об'єктивну сторону злочину як зовнішню характеристику процесу його вчинення, слід мати на увазі, що вона є “зовнішньою” лише стосовно суб'єктивного, психологічного змісту діяння. Але цей бік злочину одночасно є внутрішньою характеристикою для самого механізму злочинного посягання на охоронюваний об'єкт, оскільки розкриває його внутрішню структуру і взаємодію ознак, що його утворюють»⁴.

Порушення встановленого порядку несення військової служби є основою механізму спричинення шкоди нормальній діяльності воєнної організації. Діяльність останньої в цілому має позитивну спрямованість, проте, як і в будь-якій діяльності, вона має і негативні аспекти (фактори). Кожен із суб'єктів, які забезпечують нормальну діяльність воєнної організації, сам може стати суб'єктом внутрішніх загроз для цієї діяльності. Специфіка цих загроз визначається головним чином різноманітними правопорушеннями, які дисфункціонують діяльність деяких ланок воєнної організації, а в деяких випадках мова йде про правопорушення не

¹ Маркс К. Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции. *Сочинения* / К. Маркс, Ф. Энгельс. Изд. 2-е. Москва, 1955. Т. 1. С. 14.

² Куницын А. Право естественное. Санкт-Петербург : Тип. Иос. Иоаннесова, 1918. С. 34.

³ Спасович В. Д. Учебник уголовного права. С. 84.

⁴ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. С. 11.

всередині воєнної організації, а ззовні. Окрім класичних військових злочинів, передбачених розд. XIX КК України, до них можна віднести й інші, зокрема: а) ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу; б) ухилення від призову за мобілізацією; в) ухилення від військового обліку або спеціальних зборів (які не є предметом цього дослідження).

Коли йдеться про випадки порушення нормальної діяльності воєнної організації зсередини шляхом вчинення різноманітних правопорушень, у тому числі і злочинів, внутрішній механізм спричинення шкоди схематично має такий вигляд:

1) військовослужбовець порушує покладені на нього обов'язки (наприклад, дезертирує, не виконує наказ начальника, полишає свій бойовий пост, знищує або пошкоджує військове майно та ін.);

2) унаслідок такої протиправної діяльності страждають об'єкти кримінально-правової охорони, суспільні відносини, які забезпечують нормальну діяльність воєнної організації України, що має прояв у зниженні рівня військової дисципліни, військово-професійної підготовки, бойової виучки, в неуккомплектованості особистим складом, бойовою технікою й озброєнням, у незадовільній організації несення різноманітних військових служб тощо;

3) деформується правова структура суспільних відносин військової служби як система, а воєнна організація, не досягаючи своїх цілей, починає дисфункціонувати;

4) у результаті це призводить до зниження рівня бойової готовності воєнної організації до озброєного захисту України.

Традиційно об'єктивна сторона злочинів складається з обов'язкових і факультативних ознак. Більшість науковців виділяють обов'язковою ознакою об'єктивної сторони лише одну – діяння.

Суспільно небезпечне діяння – це завжди прояв поведінки людини. Думки, переконання особи, якщо вони не втілені в конкретний негативний поведінковий акт, не тягнуть за собою відповідальності. Ще Ш. Монтеск'є писав: «Закопи повинні карати лише злочинні дії»¹. Коли йдеться про злочини з матеріальним складом, його обов'язковими ознаками виступають також суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок між діянням і наслідками. Факультативними ознаками (а таки-

¹ Монтеск'є Ш. О суцествованні законів. Москва : Изд. Василий Сопиков, 1810. Ч. 2. С. 141.

ми вони вважаються лише в загальному понятті складу злочину), які додатково характеризують об'єктивну сторону, є час, місце, спосіб, обстановка, знаряддя і засоби вчинення злочину.

Об'єктивна сторона є зовнішнім актом злочинної поведінки, що проходить в умовах відповідного місця, часу й обстановки¹. Але ці ознаки жодним чином не впливають на кваліфікацію діяння і лише в тих випадках, коли вони безпосередньо вказані в диспозиції відповідної статті, з факультативних ознак перетворюються на обов'язкові або кваліфікуючі.

Нормальна діяльність воєнної організації зумовлює специфічність перш за все таких ознак об'єктивної сторони військових злочинів, як діяння, наслідки і причинний зв'язок.

Як вже згадувалось, особливість спеціального об'єкта злочину накладає своєрідний відбиток на діяння, яке теж має спеціальний характер – порушення тих чи інших обов'язків або встановлених спеціальних правил поведінки. Військові злочини незалежно від того, в чому вони знайшли своє відбиття (непокора, порушення правил бойового чергування, мародерство тощо), становлять порушення встановленого порядку (обов'язків) несення військової служби.

Своєрідністю порушень порядку несення військової служби є те, що в ньому дія й бездіяльність існують в єдності: одна супроводжується іншою, за кожною дією прослідковується бездіяльність і навпаки. Так, залишення місця несення прикордонної служби військовослужбовцем зі складу наряду з охорони державного кордону України (дія) передбачає невиконання обов'язків, покладених на цю особу (бездіяльність). Якщо поведінковий акт виражається одночасно в дії й бездіяльності, він не може повністю зводитися до жодної, а утворює самостійну форму, що виступає основою реальної або можливої причини настання суспільно небезпечних наслідків.

Порушення спеціальних правил поведінки характеризується невиконанням особою вимог, які пред'являються. Зовнішній вияв такої поведінки полягає у ставленні правопорушника насамперед до нормативних приписів (норм, правил), а не до матеріальних об'єктів (життя, здоров'я, майна). Якщо в ході слідства виявиться, що правової норми, яка регламентує відповідну сторону діяльності військовослужбовця, немає, вести мову про порушення спеціальних правил поведінки не можна.

¹ Див.: Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления. С. 6.

Діяння у вигляді порушення спеціальних правил поведінки має своєрідні детермінуючі властивості, хоча й не завжди порушення правил (порядку) несення військової служби супроводжуються настанням суспільно небезпечних наслідків. Приміром, паління чатового на посту хоча й відволікає його від виконання своїх обов'язків, проте не завжди призводить до спричинення суспільно небезпечних наслідків. Якщо ж під час можливої перевірки караулу чатовий не загасить недопалок, а викине його поряд із військовим майном, яке внаслідок пожеги буде зруйновано, то таке дисциплінарне правопорушення (паління на посту) перероджується в злочин. У подібному випадку шкода залежить не лише від поведінки чатового, а й від множинності інших чинників. Наслідки, відірвані від діяння певним проміжком часу, іноді настають із відповідною часткою ймовірності. Указані властивості, з одного боку, відрізняють здатність заподіяти негативні наслідки порушенням спеціальних правил від інших форм злочинних діянь, а з другого – вони обумовлюють необхідність встановлення причинного зв'язку в тих злочинах, які являють собою порушення спеціальних правил.

Суспільна небезпечність порушення спеціальних правил не є очевидною, а усвідомлюється головним чином лише інформаційним шляхом, що вимагає від суб'єкта знання останніх. Незнання ж правил, тобто невідповідність військовослужбовця до виконання специфічних функцій, виключає усвідомленість суспільної небезпечності їх порушення й може стати підставою для непритягнення особи до кримінальної відповідальності за умови, що військовослужбовець у конкретному випадку не повинен був їх знати.

Вичерпного переліку порушень спеціальних правил поведінки нормативні акти не містять, а тому виникає невизначеність їх порушень, що формалізується лише при настанні суспільно небезпечних наслідків.

Спеціальні правила поведінки військовослужбовця містяться в різноманітних за своєю юридичною силою нормативно-правових актах. Ось чому для правильної кваліфікації військових злочинів, пов'язаних із порушенням спеціальних правил, необхідно чітко встановити й відобразити у процесуальних документах, вимоги якого саме нормативного акта, що містять відповідні правила, були порушені і в чому полягає зміст цього правопорушення.

Спеціальні правила характеризуються вторинністю, у зв'язку з чим не виключається можливість неадекватного відбиття правовими нормами реальної дійсності: можливим може бути як їх відставання, так і, навпаки, випередження останньої. Як вбачається, недостатньо лише встановити факт порушення, а треба ще враховувати, наскільки зумовлені правові норми, вимоги яких порушені. Виявлення помилковості (невідповідності) правових вимог суспільним реаліям може суттєво вплинути на відповідальність військовослужбовця аж до її усунення. Порушення застарілих правил і таких, що не відповідають вимогам сьогодення, здебільшого не повинні тягти за собою кримінальну відповідальність. При цьому треба встановити, що дотримання існуючих правил, що не відповідають завданням воєнної організації, не може запобігти спричиненню шкоди або ж ситуація взагалі не врегульована спеціальними правилами.

Правила при їх додержанні мають бути здатними попереджати суспільно небезпечні наслідки. Діяння, вчинене відповідно до спеціальних правил, не може визнаватися причиною несприятливих наслідків. Якщо ж це сталося, то суспільно небезпечні наслідки є результатом недосконалого (помилкового) нормативного припису, що усуває кримінальну відповідальність. Ось чому при оцінці механізму спричинення шкоди роль спеціальних правил поведінки військовослужбовця є вирішальною, а правила завжди повинні бути оцінені з точки зору здатності їх спричинити шкоду нормальній діяльності воєнної організації, причому має бути врахована й наявність можливості їх виконання. Якщо буде встановлено, що військовослужбовець не мав можливості виконати нормативні приписи, це буде підставою для усунення кримінальної відповідальності.

З об'єктивної сторони злочини проти встановленого порядку несення військової служби сформульовані в законі як злочини з матеріальним або формальним складом¹. Кримінальна відповідальність за військові злочини настає за порушення правил несення (проходження) військової служби, тому об'єктивна сторона таких злочинів полягає у вчиненні суспільно небезпечного діяння (дій або бездіяльності), що порушує відповідні приписи військового правопорядку.

¹ Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини). С. 11.

В основному порядок несення військової служби порушується шляхом неналежної поведінки військовослужбовця. Лише активною поведінкою (дією) вчиняються перелічені далі військові злочини, а саме:

- непокора (ст. 402 КК);
- опір начальникові або примушення його до порушення службових обов'язків (ст. 404 КК);
- погроза або насильство щодо начальника (ст. 405 КК);
- порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК);
- самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК);
- дезертирство (ст. 408 КК);
- ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК);
- викрадення, привласнення вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 410 КК);
- умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411 КК);
- необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 412 КК);
- порушення правил поводження зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414 КК);
- порушення правил водіння або експлуатації машин (ст. 415 КК);
- порушення правил польотів або підготовки до них (ст. 416 КК);
- порушення правил кораблеводіння (ст. 417 КК);
- розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості (ст. 422 КК);
- перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426¹ КК);
- здача або залишення ворогові засобів ведення війни (ст. 427 КК);
- залишення гинучого військового корабля (ст. 428);
- самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю (ст. 429 КК);

- добровільна здача в полон (ст. 430 КК);
- злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні (ст. 431 КК);
- мародерство (ст. 432 КК);
- насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 КК);
- погане поводження з військовополоненими (ст. 434 КК);
- незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею (ст. 435 КК).

Шляхом як дій, так і бездіяльності можливе вчинення таких військових злочинів, як-от:

- втрата військового майна (ст. 413 КК);
- порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання (ст. 418 КК);
- порушення правил несення прикордонної служби (ст. 419 КК);
- порушення правил несення бойового чергування (ст. 420 КК);
- порушення статутних правил внутрішньої служби (ст. 421 КК).

Виключно шляхом бездіяльності вчиняються такі військові злочини:

- невиконання наказу (ст. 403 КК);
- недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК);
- бездіяльність військової влади (ст. 426 КК).

Виходячи з наведеного аналізу об'єктивної сторони військових злочинів, підкреслимо, що шляхом активної поведінки можливе вчинення 25 злочинів, альтернативно (дією чи бездіяльністю) – 5, лише пасивною поведінкою вчиняються – 3 військових злочини.

З урахуванням конструкції основних складів військових злочинів, останні таким чином передбачені у розд. XIX КК України: 20 – злочини з матеріальним складом, 12 – з формальним складом, 1 – з формально-матеріальним складом.

До злочинів із матеріальним складом, у диспозиції яких законодавець передбачив наявність суспільно небезпечних наслідків, належать:

- невиконання наказу (ст. 403 КК);
- порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК);
- умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411 КК);
- необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 412 КК);
- втрата військового майна (ст. 413 КК);

- порушення правил поводження зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414 КК);
 - порушення правил водіння або експлуатації машин (ст. 415 КК);
 - порушення правил польотів або підготовки до них (ст. 416 КК);
 - порушення правил кораблеводіння (ст. 417 КК);
 - порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання (ст. 418 КК);
 - порушення правил несення прикордонної служби (ст. 419 КК);
 - порушення правил несення бойового чергування (ст. 420 КК);
 - порушення статутних правил внутрішньої служби (ст. 421 КК);
 - недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК);
 - бездіяльність військової влади (ст. 426 КК);
 - перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426¹ КК);
 - злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні (ст. 431 КК);
 - мародерство (ст. 432 КК);
 - насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 КК);
 - погане поводження з військовополоненими (ст. 434 КК).
- Злочинами з формальним складом є:
- непокора (ст. 402 КК);
 - опір начальникові або примушення його до порушення службових обов'язків (ст. 404 КК);
 - погроза або насильство щодо начальника (ст. 405 КК);
 - самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК);
 - дезертирство (ст. 408 КК);
 - ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК);
 - розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості (ст. 422 КК);
 - здача або залишення ворогові засобів ведення війни (ст. 427 КК);
 - залишення гинучого військового корабля (ст. 428 КК);
 - самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю (ст. 429 КК);
 - добровільна здача в полон (ст. 430 КК);
 - незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею (ст. 435 КК).

Злочин залежно від способу вчинення об'єктивної сторони може мати як формальний, так і матеріальний склад: це викрадення, привласнення вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 410 КК).

Суспільно небезпечні наслідки військових злочинів

Будь-яка людська діяльність породжує зміни в навколишньому середовищі, злочинна діяльність не є винятком. Ще Ф. Лист писав: «Поняття дії потребує настання змін у зовнішньому світі (тобто в людях і речах). Ці зміни ми називаємо наслідками»¹. Матеріальна ознака злочину знаходить свій вияв у настанні суспільно небезпечних наслідків, тобто злочин не закінчується вчиненням дії або бездіяльності, а продовжується далі, включаючи шкоду (загрозу її настання), яка спричиняється внаслідок такої поведінки. Злочинне діяння в такий спосіб впливає на об'єкт, охоронюваний кримінальним законом, що суспільні відносини або перестають існувати, або значною мірою деформуються. Інакше кажучи, сутність суспільної небезпеки має дуалістичну природу: заподіяння або реальна загроза заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони, при цьому як у першому так і в другому випадку діяння вже викликало негативні зміни в суспільних відносинах.

Суспільна небезпечність наслідків злочину – один з основних показників ступеня суспільної небезпечності діяння в цілому, що визначає тяжкість кримінальної відповідальності й покарання. Це зумовлює важливість технічно грамотного і правильного описання таких наслідків у законі².

Одним із важливих завдань законодавця при конструюванні складів злочину в межах щонайменше розділу Кримінального кодексу є чітка й однотипна побудова наслідків у диспозиції статті. Розбіжності в описі, а в подальшому й нерозуміння практичними працівниками сутності й змісту суспільно небезпечних наслідків впливають на правильність кваліфікації діянь і на призначення покарання.

¹ Лист Ф. Учебник уголовного права. Общая часть. С. 126.

² Див.: Ковалев М. И. Общественно опасные последствия преступления и диспозиция уголовного закона. *Советское государство и право*. 1990. №10. С. 38.

У теорії кримінального права не сформульовано єдиного поняття «злочинні наслідки». Н. Ф. Кузнецова визнає їх як шкідливі зміни в охоронюваних кримінальним законодавством суспільних відносинах, що відбулись унаслідок злочинної дії або бездіяльності суб'єкта¹. В. М. Кудрявцев наголошує, що злочинні наслідки – це передбачена кримінально-правовою нормою матеріальна або нематеріальна шкода, спричинена злочинним діянням (бездіяльністю) об'єкту посягання – охоронюваним законом суспільним відносинам та їх учасникам². О. С. Міхлін під злочинними наслідками розуміє шкоду, яку спричинила злочинна діяльність людини суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом³.

Як переконував М. Й. Коржанський, злочинні наслідки – це проти-правні зміни суспільних відносин, що полягають у повному або частковому, в тимчасовому або постійному ускладненні чи ліквідації можливості здійснення суб'єктом суспільних відносин своїх інтересів⁴. Збитки, від спричинення яких суспільні відносини охороняються за-собами кримінального права, – так трактував Є. А. Фролов злочинні наслідки⁵. Дехто з науковців, як видається, безпідставно розділяв злочинні наслідки та злочинний результат: «Злочинний результат – це шкідливі зміни, що виникають в охоронюваних законом відносинах унаслідок умисного діяння. Злочинні наслідки – необережна шкідлива зміна, що виникла в охоронюваних суспільних відносинах унаслідок порушення винним загально-визнаних норм обережності або спеціальних правил безпеки»⁶.

Одна з останніх сучасних точок зору на наслідки полягає у вико-ристовуванні вченими двох підходів – соціального і юридичного. У загальносоціальному аспекті наслідки являють собою протиставлен-ня особистих інтересів винної особи інтересам суспільним, що вира-жаються в порушенні принципу соціальної справедливості й тягнуть

¹ Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. Москва : Госюриздат, 1958. С. 15.

² Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. С. 137.

³ Михлин А. С. Последствия преступления. Москва : Юрид. лит., 1969. С. 16.

⁴ Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. С. 162.

⁵ Фролов Е. А. Объект и преступные последствия при посягательствах на социалистическую собственность. *Сборник ученых трудов / Свердл. юрид. ин-т Свердл. ун-та*. 1968. Вып. 8. С. 111.

⁶ Див.: Землюков С. В. Преступный вред: теория, законодательство, практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1994. С. 32.

за собою припинення (деструкцію), зміну соціально корисливих суспільних відносин або формують нові – антигромадські. За юридичного підходу наслідки є результатом кримінальної дії (бездіяльності) суб'єкта, що викликає зміни в охоронюваній кримінальним законом об'єктивній дійсності в соціально значущій сфері¹.

Немає єдності поглядів і в питанні класифікації наслідків. Так, В. Д. Філімонов, протиставляючи особисті інтереси винного суспільним, виділяє: а) припинення соціально корисливих суспільних відносин; б) їх негативні зміни; в) виникнення антигромадських суспільних відносин². Деякі науковці, що як наслідки розглядають шкоду (збитки), поділяють їх на матеріальні й нематеріальні. Перші спричиняють майнову або фізичну шкоду, другі – моральну, політичну, ідеологічну, організаційну, управлінську, соціально-психологічну та іншу шкоду³. О. С. Міхлін, класифікуючи наслідки як матеріальні й нематеріальні, в останніх виділяє особисті й неособисті. Матеріальна шкода охоплює особисту й майнову, яка, у свою чергу, складається з прямих збитків і неотримання належного⁴. М. І. Ковальов наполягав, що наслідки можуть бути: а) матеріальними (майнові збитки або упущена вигода); б) фізичними (смерть людини, нанесення шкоди її здоров'ю, нормальному розвитку організму тощо); в) екологічними (забруднення атмосфери, спричинення шкоди флорі й фауні); г) моральними (спричинення шкоди моральному вихованню або образу статусу суспільства) і д) соціальними (що становлять небезпеку для державного чи суспільного устрою або для правопорядку)⁵. На прості й складні пропонує поділяти наслідки Г. В. Тимейко. До перших він відносить ті, за яких шкода спричиняється одному елементу суспільних відносин, до других – ті, за яких шкода спричиняється декільком об'єктам посягання⁶.

¹ Уголовное право. Общая часть. Преступление : академ. курс : в 10 т. / под ред. Н. А. Лопашенко. Москва : Юрлитинформ, 2016. Т. 6 : Объект преступления. Объективная сторона преступления. С. 411–412.

² Филимонов В. Объект преступления и последствия преступления. *Уголовное право*. 2010. № 3. С. 70.

³ Див.: Бойко А. И. Бездействие – бездеятельность – ответственность. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 2002. С. 42.

⁴ Михлин А. С. Последствия преступления. С. 17.

⁵ Ковалев М. И. Проблемы учения об объективной стороне состава преступления. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1991. С. 81–82.

⁶ Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления. С. 83.

Структура злочинних наслідків уперше була проаналізована В. М. Кудрявцевим, який виділив два її основних елементи:

1) порушення тих фактичних суспільних відносини, заради охорони яких встановлено відповідну кримінально-правову норму;

2) порушення відповідних правових відносин, встановлених для охорони певного блага.

Водночас учений довів, що у злочинах, вчинюваних шляхом впливу на матеріальні предмети (форми, умови або передумови існування суспільних відносин), злочинні наслідки можуть включати і третій елемент – матеріальний. Так, при злочинному пошкодженні або знищенні майна власника зазнає шкідливих змін предмет злочину – матеріальна річ¹.

Поділяючи точку зору науковців, що шкода і збитки – це синонімічні поняття², вважаємо, що наслідками військових злочинів є негативні матеріальні або нематеріальні зміни, що відбуваються в об'єкті посягання – у відповідних правовідносинах при несенні (проходженні) військової служби.

Проаналізувавши суспільно небезпечні наслідки, що виступають конститутивними або кваліфікуючими ознаками військових злочинів, зробимо висновок, що їх основна маса сконструйована з використанням оціночної лексики, яку наповнюють правоохоронні органи й суд конкретним змістом, залежно від ситуації, з подальшим її застосуванням³. Як зауважує Т. Н. Назаренко, саме у використанні оціночних понять виявляється динамізм права⁴.

В ідеалі ж, звісно, наслідки повинні бути наскрізним поняттям у Кримінальному кодексі, тобто таким, що використовується неодноразово й має одне й те саме значення. Наслідки зберігають свій зміст незалежно від того, щодо якого інституту кримінального права вони використовуються⁵. Однакові наслідки необхідно тлумачити однаковим

¹ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. С. 149–150.

² Див.: Кузнецова Н. Ф., Кострова М. Б. Общественно опасные последствия: лингвистический аспект. *Вестник Московского университета. Серия 11, Право*. 2001. № 6. С. 27–28.

³ Див.: Харитонов С. О. Наслідки військових злочинів за кримінальним законодавством України. *Visegrad journal on human rights*. 2017. № 3. С. 203–208.

⁴ Назаренко Т. Н. Неопределенность в российском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Рос. акад. правосудия. Москва, 2006. С. 111.

⁵ Див.: Навроцький В. О. Наскрізни кримінально-правові поняття. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. Харків, 2011. С. 74.

чином для будь-якого складу злочину. У чинному КК України, наприклад, істотна шкода й тяжкі наслідки у злочинів, учинених у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (статі 364, 364¹, 365, 365², 367 КК України), відрізняються як у матеріальному, так і нематеріальному вигляді від тієї ж шкоди (наслідків), передбаченої у диспозиціях військово-службових злочинів (статі 425 та 426 КК України)¹.

На наше переконання, для більш грамотного, однакового й відповідно, законного тлумачення норм, зосереджених у розд. XIX КК України, потрібно вдосконалити деякі його статті. Адже технічна недосконалість права, як застерігає Рудольф фон Ієрінг, не є лише частковою недосконалістю, не є зневагою окремої сторони права. Технічна недосконалість є недосконалістю всього права, є тим недоліком, що гальмує право й заважає йому здійснювати всі його цілі й завдання².

Законодавець, конструюючи склади військових злочинів у вигляді обов'язкових або кваліфікуючих ознак, використовує такі види наслідків:

1) істотна шкода (ч. 2 ст. 410 КК, ч. 1 ст. 425 КК, ч. 1 ст. 426 КК, ч. 1 ст. 426¹ КК, ч. 2 ст. 426¹ КК);

2) шкода у великих розмірах (ч. 1 ст. 412 КК);

3) тяжкі наслідки (ч. 1 ст. 403 КК, ст. 416 КК, ст. 417 КК, ч. 1 ст. 419 КК, ч. 1 ст. 420 КК, ч. 1 ст. 421 КК, ч. 2 ст. 402 КК, ч. 2 ст. 404 КК, ч. 3 ст. 406 КК, ч. 2 ст. 411 КК, ч. 2 ст. 412 КК, ч. 3 ст. 414 КК, ч. 3 ст. 422 КК, ч. 2 ст. 425 КК, ч. 2 ст. 426 КК, ч. 3 ст. 426¹ КК);

4) побіи (ч. 2 ст. 405 КК, ч. 1 ст. 406 КК);

5) тілесні ушкодження (ч. 2 ст. 405 КК, ч. 1 ст. 414 КК, ч. 2 ст. 414 КК);

6) легкі чи середньої тяжкості тілесні ушкодження (ч. 2 ст. 406 КК);

7) середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження (ч. 1 ст. 415 КК);

8) смерть (ч. 2 ст. 414 КК);

9) загибель потерпілого (ч. 1 ст. 415 КК);

10) загибель людей (ч. 2 ст. 412 КК);

11) загибель кількох осіб (ч. 3 ст. 414 КК, ч. 2 ст. 415 КК);

12) пов'язані з умисним вбивством (ч. 5 ст. 404 КК);

¹ Див.: примітки до статей 364, 425 КК України. Не думаючи про єдність та однотипність законодавчих понять, законодавець, вносячи зміни до Кримінального кодексу, навіть забув включити в примітку до ст. 425 КК статтю 426¹ КК, хоча в частинах другій та третій цієї статті передбачені як наслідки істотна шкода та тяжкі наслідки.

² Ієрінг Р. Избранные труды : в 2 т. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2006. Т. 2. С. 332.

- 13) катастрофа (ст. 416 КК);
- 14) загибель корабля (ст. 417 КК);
- 15) небезпека для довілля (ч. 1 ст. 414 КК).

При характеристиці *істотної шкоди* та *тяжких наслідків* для всіх військових злочинів, як видається, слід виходити з положень, закріплених у примітці до ст. 425 КК України: «... істотною шкодою, якщо вона полягає в завданні матеріальних збитків, вважається така шкода, яка в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а тяжкими наслідками за тієї самої умови вважається шкода, яка у п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян». Положення, закріплені у примітці до ст. 425 КК, що стосуються істотної шкоди й тяжких наслідків, явно є недосконалими. Йдеться про те, охоплюється чи ні поняттями «істотна шкода» й «тяжкі наслідки» шкода нематеріального характеру.

Із набуттям чинності Законом України від 13 травня 2014 р. № 1261-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України»¹ до пп. 3 і 4 примітки до ст. 364 КК України були внесені зміни (зокрема, до визначення термінів «істотна шкода» й «тяжкі наслідки»). Зауважимо, що серед науковців і у правозастосовних органів бракує одностайної точки зору щодо змісту цих понять. Справа дійшла до того, що Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ звернувся до провідних наукових установ і Науково-консультаційної ради Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ із такими запитаннями:

- чи дійсно за новою редакцією пунктів 3 і 4 примітки до ст. 364 КК України треба розуміти істотною шкодою за тяжкими наслідками виключно заподіяння відповідної матеріальної шкоди;
- як слід розуміти диспозицію ч. 3 ст. 365 КК у частині «дії, передбачені частиною другою цієї статті, якщо вони спричинили тяжкі наслідки» (у разі позитивної відповіді на перше запитання);
- чи підлягає застосуванню абз. 2 п. 1 Прикінцевих положень, а саме: «дія цього Закону поширюється на злочини та суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК, які були вчинені після набрання чинності цим

¹ Офіційний вісник України. 2014. №45. Ст. 1182.

Законом», оскільки в розрізі попередніх питань це суперечить ст. 5 КК України і ст. 55 Конституції України¹.

Доречно згадати правову позицію суддів Верховного Суду України, що знайшла своє відбиття в Постанові судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 листопада 2016 р., яка містить окрему думку судді з приводу зазначених вище питань. Якщо сконцентруватися на головному, підкреслимо, що Верховний Суд України вважає, що поняття «істотна шкода» й «тяжкі наслідки» стосуються не лише матеріальної, а й нематеріальної шкоди. Проте аргументація позиції Суду, як вбачається, є не зовсім переконливою. Основним аргументом є те, що «немайнова шкода може бути врахована, коли за своїм характером вона піддається грошовій оцінці та відповідно до такої оцінки досягла встановленого в примітці до ст. 364 КК розміру». У цій окремій думці суддя Верховного Суду України наголошує, що неможливо розглядати примітку до ст. 364 КК у відриві від диспозиції цієї статті, яка не зазнала змін, що в остаточному підсумку призведе до безпідставної декриміналізації значної кількості діянь. Як у першому, так і в другому випадку судді Верховного Суду України закликали до розширеного тлумачення кримінального закону, враховуючи здоровий глузд, а не законодавчі приписи.

Щодо неоднозначності тлумачення примітки до ст. 364 КК В. Б. Харченко підтримав точку зору Верховного Суду України, посилаючись на положення цивільного й господарського законодавства України².

Проте, як показує практика, у правозастосовних органах так і не зняті всі питання стосовно цієї проблеми. Яскравим прикладом є запит Генеральної прокуратури України від 12 березня 2018 р. за №23/1/3-32669-17 до Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, в якому науковцям поставлено низку запитань з приводу правильного застосування положень КК України щодо застосування зброї військовослужбовцями Служби безпеки України в подіях, що відбулися 19 лютого 2014 р., коли була спричинена шкода

¹ Звернення Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ : від 6 трав. 2015 р. Вих. лист №223-770/0/4-15. *Кранка* : Б-ка суд. практики. URL: <http://www.krapka.org.ua/2015/05> (дата звернення: 02.09.2018).

² Див.: Харченко В. Б. Визначення істотної шкоди та тяжких наслідків за новою редакцією примітки до ст. 364 КК України. *Форум права*. 2015. №2. С. 169–176. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_2_30 (дата звернення: 02.09.2018).

у вигляді тілесних ушкоджень дев'яти особам¹. У цьому запиті працівники Генеральної прокуратури України просять учених-правознавців навести свою аргументовану правову позицію, положеннями якої з трьох статей (статі 424, 365 і 426¹) КК слід керуватися при кваліфікації дій військовослужбовців Служби безпеки України на той час.

На вказаний запит Генеральної прокуратури України було підготовлено відповідь, що на час застосування вогнепальної зброї до учасників акції протесту діяла норма ст. 424 КК України в редакції від 5 квітня 2001 р., яка була скасована 21 березня 2014 р. У подальшому злочини, що кваліфікувалися за ст. 424 КК, підпадали під дію ст. 365 КК, яка виступала як проміжний закон до набрання чинності 7 квітня 2015 р. ст. 426¹ КК.

Для вирішення питання, якою статтею КК України слід керуватись при кваліфікації діянь, учинених 19 лютого 2014 р., необхідно звернутись до положень статей 4 та 5 КК України.

Злочинність і караність діяння, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння (ч. 2 ст. 4 КК України). Закон про кримінальну відповідальність, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість (ч. 1 ст. 5 КК України).

Отже, розглядаючи злочини за ознакою, «що спричинили тяжкі наслідки», санкції ч. 3 ст. 424 КК (*караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років*), ч. 3 ст. 365 КК у редакції від 21 лютого 2014 р. (*караються позбавленням волі на строк від семи до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років*) та ч. 3 ст. 426¹ КК (*караються позбавленням волі на строк від п'яти до дев'яти років*), слід застосовувати ч. 3 ст. 426¹ КК України.

Проте науковці звернули увагу працівників Генеральної прокуратури України на неможливість кваліфікування дій військовослужбовців Служби безпеки України за всіма переліченими вище статтями.

¹ Див.: Звернення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ : від 6 трав. 2015 р. Вих. лист № 223-770/04-15.

На момент, коли була скасована ст. 424 КК України та ще не набрала чинності ст. 426¹ КК України, проміжним законом, за яким можна було кваліфікувати факти перевищення влади чи службових повноважень військовослужбовцями, служила ст. 365 КК України. У частині 3 цієї статті кваліфікуючою обставиною злочину передбачено настання тяжких наслідків (*дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили тяжкі наслідки*). У примітці до ст. 364 КК у редакції від 10 листопада 2015 р. *тяжкими наслідками у статтях 364–367 вважаються такі наслідки, які у двісті п'ятдесят і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян*. Іншими словами, законодавець критерієм тяжких наслідків зазначив тільки матеріальну шкоду, а життя й здоров'я особи до них не відніс. З погляду на таке тлумачення цієї норми факт спричинення дев'яти особам тілесних ушкоджень у результаті застосування вогнепальної зброї військовослужбовцями Служби безпеки України 19 лютого 2014 р. не підпадають під дію ч. 3 ст. 365 КК України.

Що ж стосується питання застосування зброї, що передбачено як кваліфікуюча ознака в ч. 2 ст. 365 КК України (*дії, передбачені частиною першою цієї статті, якщо вони супроводжувалися насильством або погрозою застосування насильства, застосуванням зброї чи спеціальних засобів або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями, за відсутності ознак катування*), тут варто звернути увагу на те, що законодавець визнає це таким, якщо існувала істотна шкода, що є необхідним наслідком діяння за ч. 1 ст. 365 КК України (*перевищення влади або службових повноважень, тобто умисне вчинення працівником правоохоронного органу дій, які явно виходять за межі наданих йому прав чи повноважень, якщо вони завдали істотної шкоди охоронюваним законом правам, інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам, інтересам юридичних осіб*).

У примітці до ст. 364 КК України в редакції від 10 листопада 2015 р. сказано: *істотною шкодою у статтях 364, 364¹, 365, 365², 367 вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян* (тобто тут теж розуміється лише матеріальна шкода).

Як бачимо, законодавець, внівши зміни у примітку до ст. 364 КК України, шляхом виключення сполучника «якщо», загнав правоохоронні органи й суди, так би мовити, у безвихідь: адже неможливо немате-

ріальну шкоду визнавати ознакою істотної шкоди й тяжких наслідків у службових злочинах. Окрім того, у зв'язку з так званою «чехардою», що виникла після виключення з КК статей 423 та 424 і з подальшою появою ст. 426¹ КК, законодавець забув внести відповідні зміни у примітку до ст. 425 КК України відносно трактування «істотної шкоди» та «тяжких наслідків» при перевищенні військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426¹ КК України).

Завдяки таким законодавчим «піруетам» маємо в наявності суттєвий дисбаланс у трактуванні таких оціночних понять, як «істотна шкода» й «тяжкі наслідки» в розділах XVII і XIX Особливої частини КК України. У статтях 364, 364¹, 365, 365², 367 КК України за відсутності сполучника «якщо» в пунктах 3 й 4 примітки до ст. 364 КК буквально тлумачення закону дозволяє зробити висновок, що йдеться лише про матеріальну шкоду. У той же час у статтях 425 та 426 КК, згідно з п. 2 примітки до ст. 425 КК (яка містить сполучник «якщо»), «істотна шкода» та «тяжкі наслідки» не обмежуються лише матеріальною шкодою. Перевищення військовою службовою особою влади та службових повноважень (ст. 426¹ КК України) взагалі потребує використання аналогії або примітки до ст. 364 КК України, або примітки до ст. 425 КК України, що, як видається, є неприпустимим.

Окрім того, слід усунути суттєві розбіжності щодо кількісного показника матеріальної шкоди в так званих загальнокримінальних службових злочинах (істотною шкодою вважається така шкода, яка у сто й більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян; тяжкими наслідками вважаються такі наслідки, що у двісті п'ятдесят і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян) та військових службових злочинах (істотною вважається шкода, яка в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а тяжкими – наслідки, які у в п'ятсот і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян).

Оперування нормою, що містить у собі оціночні поняття, взагалі викликає на практиці неабиякі складнощі, тому що зміст і обсяг указаних понять унаслідок оціночно-пізнавальної діяльності суб'єкта, який застосовує норму права, розкриваються тільки стосовно конкретного випадку¹. Наявність зазначених понять у кримінальному праві, а також їх логіко-юридичну природу нерідко пояснюють потребою

¹ Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. С. 63–64.

надання закону більшої повноти, гнучкості, динамічності, з тим, щоб кримінальний закон міг ураховувати все різноманіття явищ в їх динаміці й розвитку¹. Як слушно зазначив М. І. Панов, головними обставинами, що визначають логіко-гносеологічні особливості в оціночних поняттях і їх необхідність у кримінальному праві, є множинність, складність і невизначеність явищ (об'єктів, чинників) об'єктивного світу, які ці поняття покликані відобразити².

Якщо йдеться про збитки нематеріального характеру, вважаємо, слід керуватися постановою пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 р. за № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» і ураховувати специфіку військової служби при кваліфікації військових злочинів.

Якщо ж шкода полягає у заподіянні суспільно небезпечних наслідків нематеріального характеру, питання про її істотність вирішується з огляду на конкретні обставини справи. Зокрема, істотною шкодою можуть визнаватися: а) порушення охоронюваних Конституцією України чи іншими законами прав та свобод людини і громадянина (право на свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла, виборчі, трудові, житлові права тощо); б) підрич авторитету і престижу органів державної влади чи органів місцевого самоврядування; в) порушення громадської безпеки або громадського порядку; г) створення обстановки й умов, що ускладнюють виконання воєнною організацією України своїх функцій; д) приховування злочинів. При вирішенні питання, чи є заподіяна шкода істотною, потрібно також брати до уваги численність потерпілих громадян.

У зв'язку з тим, що законодавець у примітці до ст. 185 КК під *великим розміром* визнає суму, яка у двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент вчинення злочину, тобто аналогічну істотній шкоді, доцільно, як вбачається, в ч. 1 ст. 412 КК термін «шкода у великому розмірі» змінити на термін «істотна шкода».

¹ Див.: Ковалев М. И. Оптимальное соотношение формального и оценочного в уголовном законе. *Советское государство и право*. 1973. № 11. С. 68–74; Фролов Е. А., Питецкий В. В. Гарантии законности и оценочные понятия в уголовном праве. *Советское государство и право*. 1979. № 6. С. 87–91.

² Панов Н. И. Оценочные понятия и их применение в уголовном праве. *Проблемы социалистической законности*. Харьков, 1976. Вып. 7. С. 99–106.

Термін «тяжкі наслідки» в ч. 2 ст. 412 КК слід тлумачити таким чином: шкода, яка у п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а також масштабні аварії, катастрофи, знищення або суттєве пошкодження складної військової техніки, поширення тяжких інфекційних хвороб та ін.

З огляду на наведені вище аргументи пропонуємо внести зміни до чинного КК України й викласти примітки до його статей 364 та 425 КК таким чином:

Стаття 364. Зловживання владою або службовим становищем

Примітка. 3. Істотною шкодою у статтях 364, 364¹, 365, 365², 367, якщо вона полягає у завданні матеріальних збитків, вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

4. Тяжкими наслідками у статтях 364–367, якщо вони полягають у завданні матеріальних збитків, вважаються такі наслідки, які у двісті п'ятдесят і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Стаття 425. Недбале ставлення до військової служби

Примітка. 2. Істотною шкодою у статтях 425–426¹, якщо вона полягає у завданні матеріальних збитків, вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а тяжкими наслідками за тієї самої умови вважаються такі наслідки, які у двісті п'ятдесят і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Проаналізувавши наслідки у вигляді *тілесних ушкоджень* ч. 2 ст. 405 КК, ч. 2, ч. 3 ст. 406 КК, ч. 1, ч. 2 ст. 414 КК, ч. 1 ст. 415 КК під кутом покарання, яке передбачено в санкціях відповідних статей, можемо зробити такі висновки:

– під тілесними ушкодженнями, заподіяними начальнику у зв'язку з виконанням ним обов'язків військової служби (ч. 2 ст. 405 КК), за які передбачено покарання від двох до семи років позбавлення волі, слід розуміти лише легкі та середньої тяжкості;

– спричинення тяжких тілесних ушкоджень треба кваліфікувати за сукупністю злочинів за ч. 2 ст. 405 КК та ч. 1 ст. 121 КК;

– при порушенні правил поведіння зі зброєю, а також з речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ч. 1, ч. 2 ст. 414 КК), під тілесними ушкодженнями слід розуміти легкі, середньої тяжкості й тяжкі тілесні ушкодження;

– що стосується частин 2, 3 ст. 406 КК та ч. 1 ст. 415 КК, тут проблем з кваліфікацією злочинів не існує, тому що законодавець чітко визначив ступінь тяжкості таких ушкоджень.

Небезпека для довкілля (ч. 1 ст. 414 КК). За влучним зауваженням М. І. Панова, делікти створення небезпеки порушують стан захищеності, безпеки суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону й безпечні умови їх функціонування¹. Законодавець, криміналізуючи делікти поставлення в небезпеку, не обмежується вказівкою на порушення спеціальних правил, вочевидь, із тим, щоб уникнути формального підходу при кримінально-правовій оцінці вказаних порушень без урахування ступеня їх небезпеки, створеної ними щодо охоронюваних законом відносин. Створення небезпеки для довкілля розуміється як виникнення загрози заподіяння шкоди рослинному і тваринному світу².

Смерть особи як кваліфікуюча ознака передбачена в таких статтях: ч. 5 ст. 404 КК, ч. 2 ст. 411 КК, ч. 2 ст. 412 КК, ч. 2 ст. 414 КК, ч. 3 ст. 414 КК, ч. 1, ч. 2 ст. 415 КК, ст. 417 КК. Причому законодавець використовує різні формулювання такого наслідку: а) «смерть потерпілого»; б) «загибель потерпілого»; в) «загибель кількох осіб»; г) «загибель людей»; д) діяння, «пов'язане з умисним вбивством». У всіх цих складах злочинів додатковим об'єктом є життя людини. Усі вони вважаються закінченими з моменту настання біологічної смерті, тобто моменту, коли внаслідок припинення роботи серця відбулися незворотні процеси розпаду клітин центральної нервової системи³. Із семантичної точки зору термін «смерть» та «загибель» є синонімами. Український тлумачний словник наводить такі дефініції цих понять: загибель – втрата життя, смерть, зазвичай передчасна, припинення існування⁴, смерть – припинення життєдіяльності організму і загибель його⁵. Поняття «кількох осіб» і «людей» також означає одні й ті ж наслідки – смерть двох або більше осіб. Як видається, наслідки, пов'язані зі смертю індивіда, варто ви-

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред.: В. В. Сташис, В. Я. Тацій. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2007. С. 131.

² Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика. С. 43.

³ Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за заг. ред.: В. Я. Тацій, В. П. Пшонка, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін. 5-тє вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина. С. 18.

⁴ Український тлумачний словник (тезаурис). С. 364.

⁵ Там само. С. 1351.

класти одноманітно: «смерть потерпілого» і «смерть кількох осіб». Частина 5 ст. 404 КК не потребує змін, тому що смерть, як кваліфікуюча ознака, настає лише внаслідок умисного вбивства.

Під *катастрофою* ст. 416 КК слід розуміти авіаційну подію, пов'язану зі смертю або зникненням без вісти членів екіпажу або інших осіб, а також у разі отримання ними тілесних ушкоджень зі смертельним наслідком під час:

- а) перебування у цьому повітряному судні;
- б) безпосереднього зіткнення з будь-якою частиною повітряного судна, включаючи частини, що відокремилися від цього повітряного судна;
- в) безпосередньої дії струменя газів реактивного двигуна;
- г) зникнення без вісти повітряного судна¹.

Загибель корабля ст. 417 КК – це повне його зруйнування чи затоплення.

Виходячи з вищевикладеного, автор пропонує внести такі зміни до чинного КК України:

Стаття 411. Умисне знищення або пошкодження військового майна

2. Ті самі діяння, вчинені шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом, або якщо вони спричинили смерть потерпілого чи інші тяжкі наслідки, –

караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

Стаття 412. Необережне знищення або пошкодження військового майна

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили смерть кількох осіб чи інші тяжкі наслідки, –

караються триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі на строк до трьох років.

Стаття 414. Порушення правил поведіння зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення

3. Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, що спричинило смерть кількох осіб чи інші тяжкі наслідки, –

карається позбавленням волі на строк від трьох до дванадцяти років.

¹ Катастрофа. *Вікіпедія* : вільна енцикл. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Катастрофа> (дата звернення: 02.09.2018).

Стаття 415. Порушення правил водіння або експлуатації машин

2. Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, що спричинило смерть кількох осіб, –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Стаття 417. Порушення правил кораблеводіння

Порушення правил кораблеводіння, що спричинили смерть потерпілого, загибель корабля чи інші тяжкі наслідки, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до п'ятнадцяти років.

Спосіб вчинення військових злочинів. Найбільшу вагомість серед факультативних ознак об'єктивної сторони має спосіб вчинення злочину¹. Наукові терміни в більшості випадків формуються на підставі загально-вживаних шляхом відмови від їх багатозначності, подолання розпливчастості, а також завдяки уточненню значення відповідного поняття стосовно об'єкта дослідження. Тому вивчення тієї чи іншої правової категорії (поняття) традиційно починають зі з'ясування їх етимологічного навантаження; спосіб вчинення злочину не є винятком². За тлумачним словником, спосіб – певна подія, прийом або система прийомів, яка дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось³. Оскільки злочин є одним із видів людської діяльності, спосіб його вчинення становить відповідну сукупність прийомів і методів, застосовуваних при цьому.

І хоча спосіб є обов'язковою ознакою будь-якого діяння, його об'єктивною характеристикою, його не можна ототожнювати з останнім, бо це лише умова досягнення тієї чи іншої мети. Залежно від об'єкта досягання (в деяких випадках від предмета, місця, часу, обстановки й засобів, які виступають детермінантами поведінки) суб'єкт злочину обирає той спосіб вчинення свого діяння, який, на його думку, здатен призвести до негативних змін у суспільних відносинах. Незважаючи на те, що утримання від вчинення необхідних дій (бездіяльність) деякі науковці теж розглядають як спосіб вчинення злочину, вважаємо їх позицію хибною. Якщо йдеться про спосіб вчинення злочину, це стосується тільки виконання якоїсь дії (дій), поведінкового акту фізичного впливу особи на об'єкт

¹ Див.: Панов Н. И. Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Харьк. юрид. ин-т. Харьков, 1987. С. 9.

² Кругликов Л. Л. Способ совершения преступления: вопросы теории : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 715 / Свердлов. юрид. ин-т. Свердловск, 1971. С. 3.

³ Український тлумачний словник (тезаурис). С. 1384.

злочину з використанням засобів або без цього. Зазначимо, що характеристика способу не обмежується лише об'єктивними (фізичними) ознаками, йому також притаманний суб'єктивний складник. Спосіб невід'ємний від діяння, тому немислимий без його вольового наповнення, без мотивів і цілей, що породжують та спрямовують використання конкретних методів і прийомів для досягнення поставленої мети. Отже, спосіб вчинення злочину не можна обмежувати об'єктивною стороною, бо він є достатньо складним психофізичним явищем. Оскільки злочин є одним із видів людської діяльності, то способом його вчинення можна назвати відповідну сукупність прийомів і методів, застосовуваних при цьому.

Повніше характеризує розглядуване поняття М. І. Панов, який вважає, що «з об'єктивної сторони – спосіб вчинення злочину являє собою певний порядок, метод, послідовність рухів та прийомів, що застосовує особа в процесі здійснення суспільно небезпечного посягання на охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, пов'язані з вибірко-вим використанням засобів вчинення злочину»¹. Кожна норма військових злочинів пов'язана з відповідним способом вчинення злочину². Але ж нам треба проаналізувати лише ті конструкції складів злочину, в яких спосіб є або обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, або кваліфікуючою. Адже належна кваліфікація злочину, обов'язковою або кваліфікуючою ознакою якого є визначений спосіб його вчинення, потребує встановлення чіткої відповідності вчиненого діяння ознакам складу злочину, закріпленого у кримінально-правовій нормі. Лише за цієї умови остання може бути правильно застосована. У випадках, коли спосіб вчинення злочину позначено в законі за допомогою відповідним чином розроблених понять точного значення, процес установлення в діях особи цього способу не потребує особливих логіко-гносеологічних прийомів. У свою чергу, оціночні поняття, які відображають і закріплюють явища об'єктивної дійсності, характеризуються складністю й невизначеністю, браком однозначних, чітких та суворо фіксованих ознак, що може призвести до плутанини у правозастосовній діяльності і як результат – до неточності застосування закону.

¹ Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков : Вища шк., 1982. С. 44.

² Див.: Харитонов С. О. Щодо питання способу вчинення військових злочинів за кримінальним законодавством України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. №4. С. 176–179.

У розд. XIX КК України наводяться посилання на такі способи вчинення злочину:

- 1) із застосуванням зброї (ч. 2 ст. 404 КК);
- 2) вчинення насильницьких дій (ч. 2 ст. 405 КК);
- 3) вчинення іншого насильства (ч. 1 ст. 406 КК);
- 4) застосування насильства (ч. 2 ст. 426¹ КК);
- 5) насильство або жорстоке поводження (ч. 2 ст. 431 КК);
- 6) вчинення дій, що мають характер знуцання або глумлення (ч. 2 ст. 406 КК);
- 7) погане поводження або пов'язане з особливою жорстокістю (ст. 434 КК);
- 8) підпал або інший загальнонебезпечний спосіб (ч. 2 ст. 411 КК).

При вирішенні питання про застосування зброї при опорі начальникові, а також іншій особі, яка виконує покладені на неї обов'язки з військової служби, або при примушуванні їх до порушення цих обов'язків слід керуватися Постановою ПВСУ від 26 грудня 2003 р. за № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади та службових повноважень»¹. Пункт 13 цієї Постанови наголошує: «При вирішенні питання про кваліфікацію дій службової особи за ознакою застосування зброї треба враховувати, що нею визнаються предмети, призначені для ураження живої цілі, і що вона може бути як вогнепальною (у тому числі гладкоствольною), так і холодною. Застосування зброї передбачає не тільки заподіяння чи спробу заподіяння за її допомогою тілесних ушкоджень або смерті, а й погрозу нею». І хоча військова служба пов'язана з використанням зброї, у такому випадку застосування останньої не обмежується застосуванням штатних предметів, якими озброєний той чи інший військовий підрозділ, під зброєю варто розуміти більш широке поняття. Йдеться про будь-які предмети заводського або кустарного виготовлення, які не лише здатні, а й призначені саме для ураження живої цілі. Примушування начальника з використанням предметів побутово-господарського призначення не містить кваліфікуючої ознаки – застосування зброї.

Застосування насильства до військовослужбовця в розд. XIX КК сформульовано по-різному: «вчинення насильницьких дій», «вчинення іншого насильства», «застосування насильства», «насильство або жорстоке поводження», «погане поводження або особлива жорстокість» «вчинення дій, що мають характер знуцання або глумлення».

¹ URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03> (дата звернення: 02.09.2018).

Такі розбіжності у формулюванні насильства, на думку автора, є не зовсім вдалимими та аж ніяк не сприяють ефективності кримінального закону. За наявності відповідних умов законодавцеві належить прагнути до уніфікації правових приписів, адже в подальшому вона буде унеможливлувати допущення помилки правоохоронними органами.

У чинному кримінальному законодавстві відсутнє поняття «насильство», що свідчить про недосконалу вивченість цього явища й недооцінку його правового значення. Як невивченість, так і недооцінка взаємопов'язані, адже перша є перешкодою для відображення ознак насильства і його оцінювання в правовій формі¹. Український тлумачний словник термін «насильство» трактує як застосування сили для досягнення чогонебудь, примусовий вплив на когось, щось². За законами формальної логіки насильство є поведінковим актом особи, окремим видом злочинної поведінки, якому притаманні такі ознаки діяння, як: суспільна небезпечність, протиправність, конкретність, усвідомленість та прояв волі. Всесвітня організація охорони здоров'я формулює насильство так: це навмисне застосування фізичної сили або влади, діюче або у вигляді загрози, спрямоване проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якого є (або існує висока ймовірність цього) тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення у розвитку або різного роду шкода³. Отже, насильство – це фізичний або психічний вплив на людину, що здатний спричинити особі фізичні або психологічні травми чи пошкодження, обмежити свободу її волевиявлення або дій. І цей вплив застосовується поза волею особи⁴.

Насильство, пов'язане з вчиненням військових злочинів (як і будь-яких інших), можна поділити на два види – фізичне і психічне. Фізичне, у свою чергу, треба класифікувати за формами його виявлення і ступенем настання наслідків.

Ступінь настання наслідків класифікується за двома критеріями: а) ступінь небезпеки для життя особи і б) ступінь тяжкості наслідків, спричинених у результаті насильства.

¹ Див.: Петин И. А. Механизм преступного насилия. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 19.

² Український тлумачний словник (тезаурус). С. 693.

³ Див.: Насилие и его влияние на здоровье : докл. о ситуации в мире / под ред.: Эьен Г. Круг и др. Москва : Новый мир, 2003. 376 с.

⁴ Див.: Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления. Москва : Юрид. лит., 1974. С. 3.

Ознака небезпеки для життя має місце в момент заподіяння насильства і не пов'язана з наслідками, що настали. Фізичне насильство може бути як небезпечним для життя, так і безпечним. Небезпечними для життя вважаються ушкодження, які самі по собі загрожують життю потерпілого в момент заподіяння або ж які за звичним своїм перебігом закінчуються чи можуть закінчитися смертю. Згідно з п. 2.1.3 Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень до ушкоджень, що є небезпечними для життя, належать:

а) ті, що проникають у черепну порожнину, у тому числі й без ушкодження мозку;

б) відкриті й закриті переломи кісток склепіння та основи черепа, за винятком кісток лицевого скелета та ізольованої тріщини тільки зовнішньої пластинки склепіння черепа;

в) забій головного мозку тяжкого ступеня як зі здавленням, так і без здавлення головного мозку; забій головного мозку середньої тяжкості за наявності симптомів ураження стовбурової ділянки;

г) ізольовані внутрішньочерепні крововиливи за наявності загрозливих для життя явищ;

д) ті, що проникають у канал хребта, у тому числі й без ушкодження спинного мозку та його оболонок;

е) перелоמו-вивих та переломи тіл чи обох дуг шийних хребців, односторонні переломи дуг I або II шийних хребців, а також переломи зубовидного відростка II шийного хребця; в тому числі без порушення функції спинного мозку;

є) підвивихи шийних хребців за наявності загрозливих для життя явищ, а також їх вивихи;

ж) закриті ушкодження спинного мозку в шийному відділі;

з) перелом чи перелоמו-вивих одного або кількох грудних чи поперекових хребців з порушенням функції спинного мозку або за наявністю клінічно встановленого шоку тяжкого ступеня;

и) закриті ушкодження грудних, поперекових і крижових сегментів спинного мозку, які супроводжувались тяжким спінальним шоком чи порушенням функцій тазових органів;

і) ушкодження з повним (усіх шарів) порушенням цілості стінки глотки, гортані, трахеї, головних бронхів, стравоходу незалежно від того, з боку шкіряних покривів чи з боку слизової оболонки (просвіту органа) вони заподіяні;

і) закриті переломи під'язичної кістки, закриті й відкриті ушкодження ендокринних залоз ділянок шиї (щитовидної, паращитовидної, вилочкової – у дітей) – усе за наявності загрозливих для життя явищ;

й) поранення грудної клітки, котрі проникли в плевральну порожнину, порожнину перикарду чи клітковину середостіння, у тому числі і без ушкодження внутрішніх органів;

к) ушкодження живота, котрі проникли в черевну порожнину, у тому числі і без ушкодження внутрішніх органів; відкриті ушкодження внутрішніх органів, розміщених в заочеревному просторі (нирок, наднирників, підшлункової залози) і в порожнині таза (сечовий міхур, матка, яєчники, передміхурова залоза, верхній і середній відділи прямої кишки, перетинкова частина уретри);

л) закриті ушкодження органів грудної, черевної порожнини, органів заочеревного простору, порожнини таза – все за наявності загрозливих для життя явищ;

м) відкриті переломи діафіза (тіла) плечової, стегневої і великогомілкової кісток;

н) переломи кісток таза за наявності загрозливих для життя явищ;

о) ушкодження, що спричинили шок тяжкого ступеня, масивну крововтрату, кому, гостру ниркову, печінкову недостатність, гостру недостатність дихання, кровообігу, гормональну дисфункцію, гострі розлади регіонарного і органного кровообігу, жирову чи газову емболію. Всі вони мусять підтверджуватись об'єктивними клінічними даними, результатами лабораторних та інструментальних досліджень;

п) ушкодження великих кровоносних судин, аорти, сонної (загальної, внутрішньої, зовнішньої), підключичної, плечової, підключової, стегневої, підколінної артерій чи вен, що їх супроводять;

р) загальна дія високої температури (тепловий і сонячний удар) за наявності загрозливих для життя явищ: термічні опіки III-IV ступеня з площею ураження понад 15% поверхні тіла; опіки III ступеня понад 20% поверхні тіла; опіки II ступеня понад 30% поверхні тіла, а також опіки меншої площі, що супроводжувалися шоком тяжкого ступеня; опіки дихальних шляхів за наявності загрозливих для життя явищ;

с) ушкодження від дії низької температури, променеві ушкодження й такі, що були отримані в умовах баротравми – всі за наявності загрозливих для життя явищ;

г) отруєння речовинами будь-якого походження з перевагою як місцевої, так і загальної дії (у тому числі і харчові токсикоінфекції) за умови, що в клінічному перебігу мали місце загрозові для життя явища;

у) усі види механічної асфіксії, що супроводжувалися комплектом розладів функції центральної нервової системи, серцевосудинної системи та органів дихання, котрі загрожували життю; за умови, що це встановлено об'єктивними клінічними даними¹.

Безпечною для життя слід вважати іншу шкоду, яка може мати різний ступінь суспільної небезпеки, що залежить від характеру та ступеня тяжкості спричинених наслідків.

За ступенем тяжкості фізичне насильство поділяється на таке, що спричинило: а) смерть потерпілому; б) тяжкі тілесні ушкодження; в) середньої тяжкості тілесні ушкодження й г) легкі тілесні ушкодження.

Окремим видом фізичного насильства є побої. Вони не супроводжуються спричиненням ушкоджень, це неодноразове нанесення потерпілому численних ударів. Унаслідок такого насильства об'єктивних ознак протиправного впливу або не існує взагалі, або вони такі, що не містять навіть характеру легких тілесних ушкоджень.

Що стосується форм вияву насильства, тут законодавець використовує такі поняття, як: а) «насильство»; б) «насильство, що має характер знущання»; в) «насильство у виді глумління»; г) «жорстоке поведіння»; д) «погане поведіння»; е) «особлива жорстокість».

Під насильством, що має характер знущання, треба розуміти дії, якими спричиняються не тільки фізичні муки, а й одночасно моральні страждання від того, що потерпілий з тих чи інших причин не може протистояти винному (наприклад, неодноразове насильницьке виштовхування потерпілого на холод чи під дощ без відповідної одежі, систематичне позбавлення його сну, демонстративне виявлення неповаги до нього, позбавлення можливості прийняти їжу, систематичне нанесення побоїв та ін.).

Діяння, що має характер глумління (похідне від «глум» – жарт, намішка, потіха, забава), полягає у злісному й образливому знущанні, у вчиненні образливих для особи дій (плювання в його обличчя, прив'язування його до ліжка чи іншого предмета, що не дає йому можливос-

¹ Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17.01.1995. № 6. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> (дата звернення: 02.09.2018).

ті ухилитися від глумління; обливання за тих же умов речовинами, що мають стійкий неприємний запах або забруднюють тіло й одяг, погано чи зовсім не відмиваються; принизливе оприлюднення (незважаючи на благання потерпілого не робити цього) матеріалів листування тощо. При цьому потерпілий перебуває у стані (в тому числі доведений до такого винним), який не дає йому можливості не тільки чинити опір, а й покликати на допомогу або втекти).

Жорстоке поводження з військовополоненими з боку військовослужбовця має прояв у вчиненні дій, які принижують гідність, спричиняють їм страждання й муки (приміром, позбавлення їжі, води, теплого одягу, примушування до непосильної роботи та ін.). Законодавець не розкриває змісту понять «жорстоке поводження» чи «особлива жорстокість», разом із тим немає можливості відрізнити цей вид насильства від знущання і глумління. Межа між ними досить розпливчаста й неоднозначна. Як вбачається, ці поняття в межах кримінального законодавства є синонімічними, а тому з метою вдосконалення чинного закону й усунення плутанини їх потрібно або звести до єдиного знаменника, або розробити чіткі критерії їх розмежування.

Якщо фізичному насильству над особою притаманний відкритий протизаконний спосіб, то для різного роду психічного впливу властивим є прихований спосіб. Основним елементом психічного насильства є інформація, що в сучасному світі вже є виробничою силою¹. Різноманітність його форм і впливу на військовослужбовця можна зрозуміти лише з урахуванням ролі і значення такого насильства, а також мотивацією його застосування. Характерний для цього інформаційний спосіб полягає в передачі сигнальної, значущої для адресата інформації, яка здатна впливати на його психічний стан або психічні процеси. Ця інформація може передаватися словами, жестами, рухами тіла, які містять у собі явну чи приховану погрозу з метою зміни поведінки потерпілого². За свідченням науковців, за допомогою слів у процесі спілкування людей передається лише 8% інформації, решта передається невербально³.

¹ Див.: Волков Б. С. Научно-технический прогресс и проблемы науки уголовного права. *Уголовное право в XXI веке* : материалы междунар. науч. конф. на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 31 мая – 1 июня 2001 г. Москва, 2002. С. 93.

² Див.: Петин И. А. Механизм преступного насилия. С. 51.

³ Див.: Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП. Санкт-Петербург : Питер 2002. С. 195.

На думку Л. Д. Гаухмана, для визнання загрози психічним насильством потрібна наявність таких ознак:

- загроза застосування саме фізичного насильства, а не будь-якого іншого впливу;
- дійсність загрози (потерпілий має сприймати її як реально здійснювану, рівнозначну фізичному насильству, а винний повинен це усвідомлювати);
- наявність загрози (тобто момент передбачуваного її здійснення);
- інтенсивність загрози¹.

Кваліфікація психічного насильства, його наслідків і визначення потерпілих створюють суттєві складнощі в правозастосовній діяльності. Як правило, про психічне насильство йдеться лише за наявності матеріальних наслідків.

Підпал або інший загальнонебезпечний спосіб у ч. 2 ст. 411 КК України характеризується як знищення або пошкодження військового майна. Підпалом визнаються дії щодо займання яких-небудь матеріалів, що спрямовані на виникнення пожежі. До основних явищ, що характерні для кожної пожежі, є: а) хімічна взаємодія горючої речовини з киснем; б) виділення великої кількості тепла; в) інтенсивний газовий обмін продуктів згорання. Тобто це неконтрольований процес горіння, що супроводжується знищенням матеріальних цінностей та створює небезпеку для людей². Під іншим загальнонебезпечним способом слід розуміти такий спосіб, за якого не лише знищується майно, яке мало бути знищено, а й утворюється реальна загроза для знищення та пошкодження іншого майна, а також реальна загроза життю та здоров'ю людей та інших тяжких наслідків, навіть, якщо вони не настали.

Обстановка вчинення військових злочинів. Обстановкою є конкретні умови, в яких вчиняється злочин і які суттєво впливають на скоєне діяння, спрямовують у певному розумінні розвиток причинно-наслідкового зв'язку, обумовлюють характер і ступінь тяжкості діяння та суспільно небезпечних наслідків, а тому служать невід'ємними ознаками злочину в цілому й окремих його елементів³. У військових злочинах обстановка суттєво підвищує ступінь їх суспільної небезпечнос-

¹ Гаухман Л. Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1981. С. 31–33.

² Див.: Бойцов А. И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 764.

³ Див.: Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. С. 22.

ті. Це виникає тому, що військовослужбовець, виконуючи бойове завдання, як правило, знаходиться в безпосередньому зіткненні з ворогом, і його дії можуть серйозно вплинути на боєздатність відповідного військового підрозділу. З точки зору В. М. Кудрявцева, обстановка вчинення злочину включає в себе місце, час та інші конкретні умови його вчинення¹. Законодавець виділив нижченаведені види обстановки, притаманні військовим злочинам:

1) особливий період (ч. 3 ст. 402 КК; ч. 2 ст. 403 КК; ч. 3 ст. 404 КК; ч. 3 ст. 405 КК; ч. 4 ст. 407 КК; ч. 3 ст. 408 КК; ч. 3 ст. 409 КК; ч. 3 ст. 410 КК; ч. 3 ст. 411 КК; ч. 2 ст. 413 КК; ч. 2 ст. 418 КК; ч. 2 ст. 419 КК; ч. 2 ст. 420 КК; ч. 2 ст. 421 КК; ч. 3 ст. 425 КК; ч. 3 ст. 426 КК; ч. 4 ст. 426¹ КК; ч. 2 ст. 428 КК; ч. 1 ст. 435 КК);

2) воєнний стан чи бойова обстановка (ч. 4 ст. 402 КК; ч. 3 ст. 403 КК; ч. 4 ст. 404 КК; ч. 4 ст. 405 КК; ч. 5 ст. 407 КК; ч. 4 ст. 408 КК; ч. 4 ст. 409 КК; ч. 4 ст. 410 КК; ч. 4 ст. 411 КК; ч. 3 ст. 413 КК; ч. 3 ст. 418 КК; ч. 3 ст. 419 КК; ч. 3 ст. 420 КК; ч. 3 ст. 421 КК; ч. 4 ст. 425 КК; ч. 4 ст. 426 КК; ч. 5 ст. 426¹ КК; ч. 3 ст. 428 КК; ч. 2 ст. 435 КК);

3) район воєнних дій (статті 433 і 435 КК);

4) поле бою (статті 429 і 432 КК).

Особливий період – це період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях; цей період охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Він передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню й органам місцевого самоврядування спеціальних повноважень, необхідних для відвернення загрози й забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене цією загрозою, певне (можливе) обмеження конституційних прав та свобод людини, громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Іншими словами, це період фактичного знаходження України у стані війни з іно-

¹ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. С. 22.

земною державою. Початком воєнного стану є день і час оголошення стану війни або нападу (агресії) на Україну; його закінченням вважається день і час оголошення про припинення військових дій. Якщо ж військові дії фактично продовжуються після оголошення про їх припинення, закінченням воєнного стану слід вважати час фактичного припинення таких дій.

Бойова обстановка – являє собою період знаходження військової частини, підрозділу, окремих військовослужбовців у безпосередньому зіткненні і протиборстві з противником, підготовка чи ведення бою (бойової операції). Така обстановка може виникнути як у воєнний, так і в мирний час, наприклад, при відбитті нападу на державний кордон України. Бойова обстановка складається із сукупності чинників та умов, які впливають на бойові дії в певному районі й у певний проміжок часу. Вона включає в себе: а) стан сил противника (його склад, місцезнаходження, можливі зміни у групуванні військ, характер дій); б) стан сил своїх військ (положення, забезпечення, бойові можливості); в) характер традиційної, хімічної й бактеріологічної обстановки; г) умови місцевості, економіку району; д) склад і настрої місцевого населення; е) кліматичні й метеорологічні умови; є) час доби й року; ж) час, до якого має бути виконане бойове завдання.

Район воєнних дій включає в себе територію (певну місцевість), позначену певними ознаками (як правило, географічними), яка зайнята під час бойових дій військами в межах від переднього краю фронту до розташування тилкових підрозділів фронту ведення воєнних дій. У цілому район воєнних дій – це безпосереднє поле бою і прилеглі до нього території, на яких розташовані війська протиборчих сторін.

Поле бою – це частина території суші, повітряного або водного простору, на якій відбувається, відбулося або повинно відбутися озброєне зіткнення і протиборство з противником, розміри якої визначаються залежно від глибини бойових порядків і протяжності лінії зіткнення. Воно включає в себе середовище, чинники й умови, які повинні бути усвідомлені військовослужбовцями для виконання бойового завдання й успішного використання військових сил. Основними складниками поля бою є стан збройних сил (як своїх, так і противника), місцевість, погода, інфраструктура в рамках простору оперативної діяльності¹.

¹ Див.: Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-ХІІ.

2.4. Суб'єкт військових злочинів

Суб'єкти військових злочинів – це військовослужбовець, а також військовозобов'язаний і резервіст під час проходження зборів¹. Окрім загальних вимог – вік та осудність, вони повинні володіти специфічними ознаками, які спеціально передбачені законом. Для зручності цього дослідження розглядати зазначених суб'єктів будемо окремо.

Військовослужбовець.

Суспільні відносин, у дійсності ж правовідносини (для зручності назвемо їх «військові правовідносини»), що охороняються розд. XIX КК України, як і будь-які інші суспільні відносини, складаються з 3-х обов'язкових елементів: а) суб'єкти (носії) певних прав та обов'язків; б) предмет відносин, унаслідок якого чи завдяки якому існують останні, і в) соціальний зв'язок між суб'єктами з приводу існування цих відносин. Військові правовідносини складаються з приводу несення (проходження) військової служби різними категоріями військовослужбовців, суб'єктами яких (правовідносин) є держава в особі спеціальних органів державної влади (Збройні Сили України, Служба безпеки України та ін.) і військовослужбовці. Ці правовідносини виникають між особою, зарахованою за призовом або за контрактом на відповідну військову посаду, й державою в особі спеціальних військових органів (частин, підрозділів, навчальних закладів тощо). Самі ж вони мають місце при настанні юридичного факту, з яким пов'язано початок військової служби². Настання цього факту законодавство України пов'язує з двома умовами:

1) із наявністю в особі можливості в силу своїх властивостей (вік, стан здоров'я) бути зарахованою за призовом або за контрактом на військову службу;

2) обов'язком (якщо служба за призовом) або з бажанням (якщо служба за контрактом) особи нести військову службу.

¹ Див.: Харитонов С. О. Військовослужбовець як суб'єкт злочину. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. С. 92–94.

² Його ж. Військовослужбовець як спеціальний суб'єкт злочину. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2016. №1. С. 32–38.

Військова служба є видом державної служби особливого характеру, яка, з одного боку, є конституційним обов'язком громадян України¹, з другого – правом громадян України, іноземців, а також осіб без громадянства². Вона полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я осіб, пов'язаній з обороною України, її незалежності й територіальної цілісності³.

Законодавець внесенням змін до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 6 жовтня 2015 р.⁴ суттєво розширив перелік осіб, які можуть виконувати обов'язки військової служби. Окрім громадян України, які традиційно виконували ці обов'язки, на посадах, що підлягають заміщенню військовослужбовцями рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України, можуть у добровільному порядку (за контрактом) проходити військову службу іноземці й особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України. Це стосується лише підрозділів Збройних Сил України.

Згідно із цим нововведенням військовослужбовцями є громадяни України, які перебувають на особливому виді служби, пов'язаній з виконанням військового обов'язку, або служби на конкурсно-контрактній основі у Збройних Силах України, Службі безпеки України, Державній прикордонній службі України, Національній гвардії України, Державній спеціальній службі транспорту, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України та в інших створених відповідно до законів України військових формуваннях. Ними також є іноземці і особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України й за контрактом проходять військову службу на посадах рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України. З урахуванням цього військовослужбовець є носієм прав та обов'язків військової служби, він несе (проходить) військову службу (служить) і є суб'єктом правовідносин військової служби.

¹ Конституція України : наук.-практ. комент. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2011. С. 487.

² Міжнародний пакт о гражданских и политических правах : принят резолюцией 2200 А (XXI) Ген. Ассамблеи ООН от 19 дек. 1966 г. / Организация Объединенных Наций. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (дата обращения: 02.09.2018).

³ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992. №2232-ХІІ, в ред. Закону від 04.04.2006 №3597-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. №38. Ст. 324.

⁴ URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 02.09.2018).

Словник української мови терміном «службовець» позначає людину, яка перебуває на будь-якій службі, яка займається розумовою або фізичною працею, пов'язаною не з виробництвом, а з обслуговуванням кого-, чого-небудь¹, а також яка виконує свій конституційний обов'язок із захисту Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України. Служба – це визначений посадою обов'язок, праця або заняття як засоби існування².

Конститутивною ознакою військовослужбовця як суб'єкта злочинів проти порядку несення військової служби є його перебування в момент вчинення злочину саме на військовій службі. Згідно зі статтями 1 і 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» військова служба у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також у правоохоронних органах спеціального призначення й у Державній спеціальній службі транспорту, посади в яких комплектуються військовослужбовцями, є державною службою особливого характеру, що становить професійну діяльність придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, іноземців та осіб без громадянства, пов'язаною із захистом України.

Наведений Закон називає такі види військової служби:

- 1) строкова військова служба;
- 2) військова служба за призовом під час мобілізації, на особливий період;
- 3) військова служба за контрактом осіб рядового складу;
- 4) військова служба за контрактом осіб сержантського і старшинського складу;
- 5) військова служба (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки, відділення військової підготовки;
- 6) військова служба за контрактом осіб офіцерського складу;
- 7) військова служба осіб офіцерського складу за призовом³.

Деякі вчені-правознавці вважають, що умовою вступу на державну службу є фактичні обставини, які мають юридичне значення й виключ-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2001. С. 1150.

² Там само.

³ Див.: Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 №2232-ХІІ.

но за наявності яких і можуть виникати державно-службові відносини¹. Це, мабуть, не зовсім вдале формулювання, тому що для державно-службових відносин необхідна наявність службової особи як одного із суб'єктів цих відносин, а щодо військової служби слід вести мову не про державно-службові відносини, а про правовідносини військової служби.

Під умовами вступу громадян на військову службу за контрактом розуміють передбачені чинним законодавством обставини, за яких такий вступ робиться можливим². Отже, наявність певних підстав служить передумовою виникнення військових правовідносин. В. В. Лазарев виокремлює такі спільні ознаки правовідносин:

1) ідеологічний характер, тому що їх виникнення, зміна і припинення проходять через свідомість людей;

2) вольовий характер, тому що правовідносини завжди є результатом волевиявлення їх сторін;

3) двосторонній характер, тобто це завжди зв'язок між їх учасниками через їх суб'єктивні права і юридичні обов'язки;

4) взаємопов'язаний, кореспондуючий характер відносин сторін, адже вони зумовлюються взаємними правами й обов'язками;

5) наявність правосуб'єктності як відмінної риси сторін у правовідносинах;

6) регулююча роль, яка полягає в тому, що правовідносини визначають конкретну поведінку сторін і вносять елемент врегулювання і порядку в суспільну практику, формулюючи або визначаючи суспільну волю³.

Центральною фігурою військових правовідносин є військовослужбовець як представник Збройних Сил України та інших військових формувань, створених відповідно до закону, як носій прав та обов'язків військової служби. Як суб'єкт він є обов'язковим елементом складу військових злочинів, що прямо передбачено у ст. 401 КК України.

За цією статтею суб'єктом злочинів проти встановленого порядку несення військової служби може бути лише спеціальний суб'єкт зло-

¹ Див.: Ноздрачев А. Ф. Государственная служба : учеб. для подгот. гос. служащих. Москва : Статут, 1999. С. 316.

² Див.: Вахидов А. Т. Организационно-правовые основы поступления граждан на военную службу по контракту в Вооруженные силы Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ун-т. Москва, 1996. С. 60.

³ Общая теория права и государства : курс лекций / под ред. В. В. Лазарева. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрист, 1996. С. 181–182.

чину (військовослужбовець або військовозобов'язаний чи резервіст за наявності відповідних умов, а саме періоду проходження зборів). Незважаючи на те, що КК України в ч. 2 ст. 18 наводить законодавчу дефініцію поняття «спеціальний суб'єкт», а саме: фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа, в науці кримінального права досі існують дискусії з цього питання. І хоча поняття «спеціальний суб'єкт» не є предметом цього дослідження, розглянемо точки зору науковців щодо цього питання.

Існує декілька позицій з приводу поняття «спеціальний суб'єкт». Відокремлено від інших науковців своєрідну позицію займав А. Н. Трайнін, який до обов'язкових елементів складу злочину відносив лише ознаки спеціального суб'єкта, а вік та осудність взагалі виводив за межі складу злочину як суб'єктивні умови кримінальної відповідальності¹. Думка вченого не знайшла підтримки в кримінально-правовій доктрині. Не зовсім зрозуміло, чому осудність і вік, з якого можливе настання кримінальної відповідальності, тобто ознаки, які прямо передбачені у Кримінальному кодексі, були винесені науковцем за межі складу злочину, а ознаки, притаманні спеціальному суб'єктові, включені до нього. Інші дослідники погоджувались із тим, що обов'язковими ознаками будь-якого суб'єкта злочину, як елемента його складу, є фізична осудна особа, й особа, яка досягла певного віку.

Водночас стосовно поняття «спеціальний суб'єкт» існують різні точки зору, а саме: а) особа, яка не тільки має властивості загального суб'єкта, а й наділена додатковими ознаками, згідно з якими їй притаманні особливі властивості², вказані в диспозиції статті³; б) вона повинна володіти додатковими особливими ознаками, що служать додатковими умовами притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинений злочин⁴, й одночасно обмежують можливість притягнення інших

¹ Трайнін А. Н. Учение о составе преступления. Москва : Юриздат НКЮ СССР, 1946. С. 58.

² Див.: Орлов В. С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. Москва : Госюриздат, 1958. С. 138; Курс советского уголовного права : в 6 т. / ред.: А. А. Пиантовский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. Москва : Наука, 1970. Т. 2 : Часть Общая. Преступление. С. 131; Павлов В. Г. Субъект преступления. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 122.

³ Див.: Курс советского уголовного права. Т. 1 (Часть Общая). С. 389.

⁴ Див.: Рашковская Ш. С. Субъект преступления. Москва : Изд-во ВЮЗИ, 1960. С. 6; Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. Алма-Ата : Наука, 1977. С. 46.

осіб, які не мають таких ознак, до кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину¹. Деякі автори взагалі не підкреслюють того, що спеціальному суб'єктові належить мати загальні ознаки, й обмежуються вказівкою лише на наявність конкретних особливостей, визначених у відповідній статті КК². Як трактував В. В. Устименко, спеціальний суб'єкт злочину – це особа, яка поряд з осудністю й віком має інші додаткові ознаки, які передбачені кримінальним законом або які прямо випливають з нього, обмежуючи коло осіб, які можуть нести відповідальність за цим законом³. Це формулювання, як видається, є найбільш вдалим для визначення всіх особливостей спеціального суб'єкта злочину, тому візьмемо його за основу.

Із вищевикладеного зробимо висновок, що суб'єктом військового злочину може бути військовослужбовець (військовозобов'язаний, резервіст під час проходження зборів), який, окрім обов'язкових ознак загального суб'єкта злочину (фізична, осудна особа, яка досягла певного віку), повинен бути носієм додаткових, спеціальних ознак, що передбачені кримінальним законом або прямо випливають з нього, обмежуючими коло осіб, які можуть нести відповідальність за злочин проти порядку несення військової служби.

Кримінальний кодекс України не містить тлумачення терміна «військовослужбовець» як суб'єкта військових злочинів, однак його основні й суттєві ознаки можуть бути виведені з нормативних актів, що регламентують порядок несення військової служби. Для з'ясування змісту поняття «військовослужбовець» насамперед треба розглянути всі ознаки, які йому притаманні. Усі вони будуть спеціальними (додатковими) щодо поняття «загальний суб'єкт злочину» й одночасно обов'язковими (конститутивними) для військовослужбовця як суб'єкта злочинів проти порядку несення (проходження) військової служби. Інакше кажучи, вони властиві будь-якому військовослужбовцеві, а їх

¹ Див.: Семенова Н. К. Квалификация преступлений (части Общая и Особенная): науч.-практ. пособие. Москва : Проспект ; Екатеринбург : Урал. гос. юрид. акад., 2011. С. 202; Советское уголовное право. Часть Общая : учебник / под ред.: М. А. Гельфер, П. И. Гришаев, Б. В. Здравомыслов. Москва : Юрид. лит., 1972. С. 141.

² Див.: Владимиров В. А., Левицкий Г. А. Субъект преступления по советскому уголовному праву. Москва : Изд-во Высш. шк. МООН РСФСР, 1964. С. 8; Семенов С. А. Специальный субъект преступления в уголовном праве : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Акад. упр. МВД России. Москва, 1999. С. 117.

³ Устименко В. В. Специальный субъект преступления. Харьков : Вищ. шк., изд-во при Харьк ун-те, 1989. С. 23.

брак свідчитиме, що немає військовослужбовця як спеціального суб'єкта військових злочинів (саме військових злочинів!), тому що для вчинення загальнокримінального злочину, як вже зазначалося, достатньо наявності 3-х обов'язкових ознак загального суб'єкта злочину. Отже, розглянемо докладніше ознаки військовослужбовця як суб'єкта військових злочинів. Для набуття статусу військовослужбовця, тобто відповідно до закону бути зарахованим на військову службу у Збройні Сили України або інші військові формування, створені відповідно до чинного законодавства України, особа повинна володіти певними якостями й відповідати конкретним вимогам (умовам).

Однією з таких умов насамперед є громадянство особи. За Законом України «Про Збройні Сили України»¹ особовий склад Збройних Сил України складається з військовослужбовців і працівників Збройних Сил України, які є громадянами України, іноземцями або особами без громадянства. Вимоги щодо громадянства України існують у законах, що регулюють діяльність Служби безпеки України², Державної прикордонної служби України³, Національної гвардії України⁴, Державної спеціальної служби транспорту⁵, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України⁶. З огляду на це конститутивною ознакою військовослужбовця є його державно-правове становище, громадянство України щодо всіх видів військової служби та відсутність громадянства взагалі або громадянство іншої держави є можливим лише для військової служби на посадах рядового, сержантського чи старшинського складу Збройних Сил України.

Другою обов'язковою ознакою військовослужбовця є правова (юридична) ознака. Зміст цієї ознаки є неоднорідним і полягає у відсутності у військовослужбовця судимості взагалі й відсутності накладення адміністративного стягнення за вчинення корупційного правопорушення (для військовослужбовців Державної прикордонної служби України та Служби безпеки України). На службу в Державну прикордонну службу України, Службу безпеки України, Національну гвардію України не може бути прийнята особа, яка має не погашену

¹ Відомості Верховної Ради України. 2000. №48. Ст. 410.

² Там само. 1992. №27. Ст. 382.

³ Там само. 2003. №27. Ст. 208.

⁴ Там само. 2014. №17. Ст. 594.

⁵ Там само. 2004. №19. Ст. 269.

⁶ Там само. 2014. №25. Ст. 890.

чи не зняту судимість за вчинення злочину (крім реабілітованої) або на яку протягом останнього року накладалось адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення¹.

Військовослужбовці строкової служби Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України звільняються від призову (бажано внести зміни до Закону: «не підлягають призову») на строкову військову службу особи, які були засуджені до позбавлення волі чи обмеження волі, у тому числі із звільненням від відбування покарання². Щодо військовослужбовців Державної спеціальної служби транспорту та військовослужбовців Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, що проходять військову службу за контрактом, або офіцерів за призовом, тут обмежень щодо судимостей не існує. Як вважається, законодавцеві потрібно привести до єдиного розуміння правову (юридичну) ознаку всіх військовослужбовців указаних військових формувань.

Іноземці й особи без громадянства можуть бути зараховані на військову службу у Збройні Сили України тільки, якщо вони раніше не були судимими. Ще одним обмеженням для цієї категорії осіб є законність їх перебування на території України³.

Наступними ознаками, необхідними для прийняття на військову службу, є вік особи, її психічне й фізичне здоров'я, її психофізичні здатності. Ці ознаки (умови) пов'язані з тим, що військова служба передбачає значні фізичні й психічні навантаження, а також володіння спеціальними навичками й уміннями. Свідомість і рівень розвитку особи, її здатність усвідомлювати значущість військової служби, здатність й можливості оволодіти військовою спеціальністю – всі ці риси притаманні військовослужбовцеві. Тому наступною обов'язковою ознакою військовослужбовця є акмеологічна ознака (акмеологія – від *akme* – вершина, *logos* – вчення – наукова галузь, що вивчає закономірності й механізми розвитку людини при досягненні нею певної зрілос-

¹ Див.: Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 №2229-XII; Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 №661-IV; Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 №876-VII.

² Див.: Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 №2232-XII; Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23.02.2006 №3475-IV.

³ Див.: Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 №2232-XII.

ті), що характеризує багатовимірний стан людини як фахівця у своїй справі, охоплює певний період розвитку останньої (вік і психофізичний стан). Як вважає А. Ф. Ноздрачев, необхідно, щоб розвиток організму було завершено, інакше він буде неспроможним винести труднощі й тяготи військової служби. Ось чому й має бути визначений призовний вік¹. Окрім цього, досягнення відповідного віку означає наявність у суб'єкта здатності усвідомлювати значення відносин і вчинків, що існують у соціальному середовищі, й діяти, керуючись цим, більш-менш правильно вибираючи варіанти своєї поведінки. Критерієм достатнього розвитку свідомості й волі є наявність типової для цього контингенту здатності повно й чітко сприймати соціальні об'єкти (знакову інформацію й факти взаємодії осіб)² і мобілізувати власні можливості для належного завершення своїх цілеспрямованих вчинків.

Переважна більшість представників медицини дійшла висновку, що нормальним віком для призову на військову службу повинен вважатися вік особи від 22 до 25 років. Зниження ж вікової межі призову пояснюється відповідними обставинами: а) прагненням держави до можливого якнайшвидшого розв'язування для військовозобов'язаних питання про прийняття або неприйняття на службу, що для них є досить важливим з погляду улаштування їх господарських і сімейних справ; б) бажанням держави в економічних і моральних цілях по можливості зменшити чисельність військовозобов'язаних, які поступають на службу одруженими; в) її прагненням мати у складі збройних сил якомога більшу кількість відносно молодих представників населення, здатних до перенесення труднощів військової служби. Підвищення віку для призову викликало б необхідність скорочення часу військовозобов'язаних у резерві, що зовсім невігідно позначилося б на чисельності армії у воєнний час³.

Досягнення військовослужбовцем певного віку – одна з умов, яка дозволяє йому мати право бути зарахованим на військову службу у добровільному порядку, а державі вимагати від цієї категорії осіб виконання військового обов'язку. Мабуть, правильніше було б говорити не про досягнення особою певного віку, а про її знаходження в певному

¹ Ноздрачев А. Ф. Государственная служба. С. 316.

² Див.: Шибутани Т. Социальная психология. Москва : Прогресс, 1969. С. 52.

³ Див.: Добровольский А. М. Воинская повинность. Санкт-Петербург : Тип. Маркова, 1912. С. 78–79.

віковому проміжку, коли вона зобов'язана пройти військову службу або має право вступити на неї.

На строкову військову службу призиваються громадяни у віці від 18 до 27 років. На військову службу за контрактом приймаються громадяни України, іноземці та особи без громадянства віком від 18 до 40 років. На військову службу до вищих військових навчальних закладів приймаються особи від 17 до 30 років, у тому числі й ті, яким 17 років виповнюється в рік зарахування їх на навчання. Крайній термін перебування на військовій службі також відрізняється для різних категорій військовослужбовців:

- 1) для військовослужбовців строкової служби – 28 років;
- 2) для військовослужбовців рядового, сержантського, старшинського складу, які проходять службу за контрактом, а також офіцерів молодшого складу – 45 років;
- 3) для старших офіцерів: майорів (капітанів 3-го рангу), підполковників (капітанів 2-го рангу) – 50 років, полковників (капітанів 1-го рангу) – 55 років;
- 4) для військовослужбовців вищого офіцерського складу – 60 років.

Офіцери Збройних Сил України та інших військових формувань, які мають високу професійну підготовку, досвід практичної роботи на займаній посаді і які визнані військово-лікарською комісією придатними за станом здоров'я для проходження військової служби, за їх проханням Міністерством оборони України, вищим командуванням інших військових формувань можуть бути залишені на військовій службі понад крайній вік на 5 років. Військовослужбовці, в яких закінчився строк контракту і які досягли певного віку перебування на військовій службі, можуть бути залишені на службі за їх проханням після укладення нового контракту на строк не більше 5 років¹. Отже, суб'єктом військових правовідносин особа може бути лише до 65 років.

Виходячи з положення Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», яке вказує на те, що на військову службу шляхом зарахування до вищих військових навчальних закладів можуть бути прийняті особи, яким у рік зарахування виповнюється 17 років (тобто фактично можуть бути зараховані шістнадцятирічні), відмічаємо необґрунтованість тверджень деяких учених, які вважають, що на військо-

¹ Див.: Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 №2232-ХІІ.

ву службу (тобто бути суб'єктом військових злочинів) призиваються виключно громадяни у віці від 18 років¹.

Усі призвані на військову службу та ті, які вступають на неї за контрактом, повинні бути придатними до неї за станом здоров'я. Ця важлива умова пов'язана з тим, що виконання військової служби пов'язано з підвищеними фізичними і психічними навантаженнями, специфіка її обов'язків має ризиковий характер для життя і здоров'я як військово-службовців, так і оточуючих. І, звичайно ж, мета кожної держави – набирати у свої збройні сили здорових, міцних й боєздатних людей. Армія потребує людей сильних і здорових. Це положення за своєю явністю й незаперечністю не вимагає жодних доказів. Хворі і слабкі люди не тільки не потрібні армії, а, навпаки, є для неї тягарем. До того ж прийняття таких військовозобов'язаних в її лави йде всупереч й інтересам населення. Втративши сили і здоров'я від непосильної для них праці на військовій службі, вони можуть зробитися тягарем і для самого суспільства, вимагати від нього підтримки для свого існування, тоді як, залишаючись жити за колишніх обставин і виконуючи звичайні завдання, можуть зберегти всі ознаки корисних членів соціуму.

Отже, недопущення до виконання військового обов'язку осіб, фізично не придатних до військової служби, повністю відповідає інтересам як держави, так і її армії². Наказом Міністерства оборони України від 14 серпня 2008 р. за №402 затверджено Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України³, в якому передбачається ступінь придатності військовозобов'язаного до несення (проходження) різноманітних видів військової служби у відповідний період часу (мирний або воєнний).

Військова служба має свої початковий і кінцевий моменти. Саме початковий момент створює військові правовідносини, а кінцевий момент є часом припинення цих відносин.

Початком військової служби є день:

– відправлення у військову частину з обласного збірного пункту – для громадян, призваних на строкову службу;

¹ Див.: Преступления против военной службы / под общ. ред. Н. А. Петухова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 18; Кудашкин А. В. Военная служба в Российской Федерации: теория и практика правового регулирования. С. 346.

² Див.: Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы : курс воен. админ. мл. кл. Николаев. акад. Ген. штаба. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Воен. тип., 1892. Ч. 1–2. С. 127.

³ Офіційний вісник України. 2008. №89. Ст. 2996.

– зарахування до списків особового складу військової частини – для осіб, прийнятих на військову службу за контрактом, у тому числі військовозобов'язаних, які проходять збори, та резервістів під час мобілізації;

– призначення на посаду курсанта вищого військового навчального закладу, військового навчального підрозділу вищого навчального закладу – для осіб, які не проходили військову службу, й військовозобов'язаних;

– відправлення у військову частину з районного (міського) військового комісаріату – для громадян, призваних на військову службу під час мобілізації, на особливий період і на військову службу за призовом осіб офіцерського складу.

Завершенням проходження військової служби (кінцевим моментом) вважається день виключення військовослужбовця зі списків особового складу військової частини (військового навчального закладу, установи тощо) в порядку, встановленому Положенням про проходження військової служби громадянами України¹. Саме в цей проміжок часу (не раніше й не пізніше), коли особа на законних підставах є військовослужбовцем, може йтися про виникнення й існування військових праводносин, про їх суб'єкта і одночасно суб'єкта військового злочину – військовослужбовця.

Окрім так званих загальновійськових злочинів, суб'єктом яких може бути будь-який військовослужбовець, існує певна група злочинів проти встановленого порядку несення (проходження) військової служби, для суб'єкта яких недостатньо бути лише військовослужбовцем. Щодо них законодавець потребує наявності додаткових спеціальних ознак. Іншими словами, окрім загальних ознак військовослужбовця (громадянин України, в деяких випадках – іноземець або особа без громадянства, придатний за віком і станом здоров'я, на законних підставах і в певний проміжок часу знаходиться на військовій службі), повинні бути ще й додаткові (спеціальні) ознаки. Цю категорію спеціальних суб'єктів В. В. Устименко виділяв як складні (комбіновані) спеціальні суб'єкти². Деякі науковці щодо таких суб'єктів увели в науковий обіг поняття – «спеціально уточнений суб'єкт злочину»³.

¹ Офіційний вісник України. 2008. № 95. Ст. 1417.

² Устименко В. В. Спеціальний суб'єкт преступлення. С. 42.

³ Див.: Туркот М. С. Кримінологічна характеристика особистості суб'єкта військових злочинів. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 76–82.

Залежно від видового об'єкта злочинів проти встановленого порядку несення (проходження) військової служби для військовослужбовця можуть бути додатковими (особо спеціальними) ознаки. До них належать:

1) ознаки, які характеризують наявність (статті 402–405 КК) або відсутність (ст. 406 КК) відносин підлеглості;

2) ознаки, притаманні особі, яка експлуатує військову техніку (статті 415–417 КК);

3) ознаки, які характеризують законність знаходження військовослужбовця в складі вартової (вахтової) служби або патрулювання (ст. 418 КК), наряду прикордонної служби (ст. 419 КК), у підрозділі, що забезпечує бойове чергування (бойову службу) (ст. 420 КК), в складі добового наряду частини (ст. 421 КК);

4) ознаки, властиві військово-службовій особі (статті 425, 426 і 426¹ КК);

5) ознаки, притаманні командирові (начальнику) (статті 427, 428 КК);

6) ознаки, що характеризують військовополоненого або особу, яка піклується за військовополоненими (статті 431, 434 КК).

Лише наявність указаних додаткових (особо спеціальних) ознак дозволяє визнати військовослужбовця виконавцем того чи іншого з перелічених вище злочинів.

Наведемо далі деякі свої міркування, що стосуються випадків, коли особа з певних причин незаконно знаходиться на військовій службі. Громадяни, іноземці й особи без громадянства перебувають на військовій службі згідно із законом. Військові правовідносини мають місце між військовослужбовцем і державою в особі відповідних органів державної влади лише у випадках, коли військовослужбовець знаходиться на військовій службі виключно на законних підставах. Якщо ж таких підстав не існує, тобто особу було призвано на незаконних підставах (яка є хворою, не досягла певного віку або перейшла граничний вік), або вона не була звільнена з військової служби за наявності на те відповідних підстав, або військовослужбовця було залучено до виконання спеціальних функцій, які на нього не можуть бути покладені (наприклад, військовослужбовця строкової служби призначено начальником караулу з охорони важливих об'єктів), то й не виникає відповідних військових правовідносин, і така особа не може бути визнана суб'єктом злочину.

Звернемося до прикладу з практики – ухвалою Військової колегії Верховного Суду України скасовано вирок військового суду Черкаського гарнізону від 26 вересня 1997 р.¹ щодо засудження Т. за п. а) ст. 241 КК України 1960 р. (дезертирство), у зв'язку з тим, що його було призвано на строкову військову службу до досягнення вісімнадцятирічного віку, й ухилення від неї він також вчинив до досягнення встановленого законом призовного віку. За таких обставин у діях цієї особи немає складу злочину, передбаченого п. а) ст. 241 КК України, а також будь-якого іншого.

Наведене вище дає підстави зробити такий висновок: фізична, осудна особа, яка досягла віку, з якого можливе настання кримінальної відповідальності, набуває правового становища (статусу) військово-службовця й може бути суб'єктом військового злочину, якщо вона на законних підставах проходить військову службу у Збройних Силах України чи в інших військових формуваннях, створених згідно із законами України, є суб'єктом правовідносин військової служби і має такі ознаки:

1) обов'язкові (конститутивні):

а) державно-правова – громадянин України на всіх посадах; іноземець або особа без громадянства на посадах рядового, сержантського та старшинського складу Збройних Сил України;

б) акмеологічна – особа віком від 16 до 65 років, яка придатна за станом психофізичного здоров'я нести (проходити) військову службу;

в) правова (юридична) – залежно від категорій військовослужбовців – відсутність судимості взагалі чи ненакладення протягом останнього року адміністративного стягнення за вчинення корупційного правопорушення або незасудження до позбавлення чи обмеження волі, у тому числі й зі звільненням від відбування покарання;

2) спеціальні (факультативні):

– начальник;

– підлеглий;

– пілот, керівник польотів або особа, яка забезпечує польоти;

– особа, на яку покладені обов'язки з керування військовим кораблем;

– особа зі складу вартової (вахтової) служби або патрулювання, наряду з охорони державного кордону України, підрозділу бойового чергування (бойової служби), добового наряду;

¹ URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0079700-98> (дата звернення: 02.09.2018).

- військова службова особа;
- військовополонений або той, хто піклується за військовополоненими.

Особа, в якій немає будь-якої ознаки загального суб'єкта або вона не повною мірою володіє ознаками військовослужбовця, не може бути спеціальним суб'єктом військових злочинів.

Військовозобов'язані можуть визнаватися суб'єктами військових злочинів лише під час проходження ними навчальних (чи перевірочних) або спеціальних зборів. Вони можуть бути призвані районними (міськими) військовими комісаріатами на навчальні збори до 5-ти разів строком до 2-х місяців кожного разу. Про початок і закінчення таких зборів видається відповідний наказ командира військової частини. Загальний строк зборів під час перебування військовозобов'язаних у запасі не може перевищувати 10-ти місяців. Звільняються від проходження військових зборів такі категорії військовозобов'язаних:

- 1) працівники Збройних Сил України та інших військових формувань;
- 2) працівники підприємств, установ та організацій цивільної авіації, які безпосередньо забезпечують перевезення, обслуговування й ремонт повітряних суден та аеродромної техніки;
- 3) плавучий склад суден морського й річкового транспорту та суден рибної промисловості в період навігації;
- 4) особи, які працюють у сільському господарстві, а також які зайняті на підприємствах з ремонту сільськогосподарської техніки, – в період посівних і збиральних робіт, за винятком перевірочних зборів;
- 5) науково-педагогічні (педагогічні) працівники вищих, професійно-технічних і середніх навчальних закладів – у період, коли у цих закладах проводяться заняття;
- 6) студенти навчальних закладів вищої освіти з денною й вечірньою формами навчання – на весь строк навчання; студенти навчальних закладів вищої освіти із заочною формою навчання і ті, які складають іспити екстерном, а також аспіранти й докторанти – в період екзаменаційних сесій;
- 7) військовозобов'язані-жінки, за винятком перевірочних зборів;
- 8) особи, звільнені з військової служби, – протягом року після звільнення в запас, за винятком перевірочних зборів;
- 9) військовозобов'язані, які мають дітей віком до трьох років або трьох і більше дітей віком до шістнадцяти років;

10) військовозобов'язані – у зв'язку з депутатською діяльністю;

11) військовозобов'язані, заброньовані за органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями на період мобілізації й у воєнний час;

12) військовозобов'язані, які уклали контракт про перебування в резерві служби цивільного захисту, – з метою підготовки резерву служби цивільного захисту;

13) студенти, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах;

14) священнослужителі, які займають посаду в одній із релігійних організацій, що діє за статутом (положенням), зареєстрованим у встановленому порядку;

15) кандидати в народні депутати України, зареєстровані в установленому порядку, за їх заявою – до дня опублікування результатів виборів включно.

В окремих випадках за наявності інших поважних причин і подання військовозобов'язаним відповідних документів, рішення про звільнення від проходження зборів приймається районним (міським) військовим комісаріатом, де він перебуває на військовому обліку. Максимальний граничний вік для деяких категорій військовозобов'язаних становить 65 років¹.

Резервіст.

Громадяни України проходять службу у військовому резерві в добровільному порядку, а в особливий період військовослужбовці, які звільнені зі строкової військової служби, військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, – в обов'язковому порядку. Проходження служби у військовому резерві полягає у виконанні резервістами обов'язків останньої, в тому числі з підготовки згідно із завданнями, покладеними на органи військового управління, з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи й організації (далі – військові частини), в яких вони проходять службу у військовому резерві на певних посадах відповідно до вимог законодавства й умов контракту.

Початком проходження резервістом служби у військовому резерві вважається день видання наказу керівника органу військового управління, командира (начальника) військової частини (установи) (далі –

¹ Див.: Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 №2232-ХІІ.

командир (начальник) військової частини (установи)) про прийняття (зарахування) громадянина на службу у військовому резерві і призначення на одну з посад, які комплектуються резервістами. Закінченням проходження резервістом служби у військовому резерві вважається день завершення строку контракту, але не раніше дня видання наказу командира (начальника) військової частини (установи) про звільнення резервіста із цієї служби.

На службу у військовому резерві приймаються громадяни (крім тих, які не підлягають призову на військову службу під час мобілізації), які пройшли професійно-психологічний відбір, перевірку рівня фізичної підготовки і, які визнані придатними до такої служби за станом здоров'я. В особливий період на службу у військовому оперативному резерві першої черги в обов'язковому порядку зараховуються військово-вслужбовці, звільнені зі строкової військової служби, військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, які за своїми професійно-психологічними характеристиками і станом здоров'я придатні до служби у військовому резерві та відповідають встановленим вимогам проходження служби у військовому резерві, – на посади відповідно до їх військових звань¹.

Існує ще одне дуже важливе питання, на яке, на думку автора, слід звернути увагу, розкриваючи проблеми суб'єкта військового злочину під час проведення на території України антитерористичної операції. І це питання стосується працівників Національної поліції України. Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Діяльність поліції спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України згідно із законом².

Постановами Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. №442 та від 28 жовтня 2015 р. №878 були затверджені положення «Про Міністерство внутрішніх справ України» та «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»³, якими на Міністерство по-

¹ Про Положення про проходження громадянами України служби у військовому резерві Збройних Сил України : Указ Президента України від 29.10.2012 № 618/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 83. Ст. 3348.

² Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.

³ Офіційний вісник України. 2014. № 74. Ст. 2105; Там само. 2015. № 89. Ст. 2972.

кладені широкі обов'язки й завдання, що дозволяє зробити висновок про структуру МВС України й координаційну діяльність Кабінету Міністрів України через міністра внутрішніх справ України. Міністерство внутрішніх справ координує діяльність органів державної влади, а саме: Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної гвардії України, Державної міграційної служби України.

Виходячи з букви закону Національна поліція України є структурним підрозділом Міністерства внутрішніх справ України поряд із Національною гвардією України¹ та іншими підрозділами. Завдання Національної гвардії України й Національної поліції України згідно з їх відомчими нормативними актами багато в чому є тотожними, а саме: а) охорона прав, свобод і законних інтересів людини, суспільства і держави; б) протидія злочинності; в) охорона (забезпечення) громадського (публічного) порядку й безпеки та ін. І хоча Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, поліцейські теж озброєні й мають право застосовувати вогнепальну зброю за наявності законних підстав. Але, на відміну від працівників Національної гвардії України, поліцейські не є військовослужбовцями, на них не поширюється дія військових статутів і вони не можуть бути суб'єктами (мається на увазі виконавцями) військових злочинів. У зв'язку із цим вбачається, що існують певні прогалини в законодавстві, які стосуються саме особливого періоду на території України й воєнного стану.

Правовою підставою введення воєнного стану в Україні є Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» й Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях», затверджений Верховною Радою України².

Підставою оголошення особливого періоду в Україні теж є Конституція України й закони України «Про оборону» і «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»³.

У таких випадках існує нагальна потреба залучати до оборони України якомога більше людей, здатних професійно володіти зброєю й використовувати її для відбиття збройної агресії. Ця категорія осіб

¹ Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 № 876-VII.

² Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №28. Ст. 250.

³ Відомості Верховної Ради України. 2000. №49. Ст. 420; Там само. 2005. №16. Ст. 255.

повинна підпорядковуватися Верховному Головнокомандувачу Збройних Сил України й Голові Ради національної безпеки і оборони України – Президенту України. Насамперед це необхідно для того, щоб дії різних підрозділів, що виконують свої завдання в безпосередньому зіткненні з ворогом, були узгоджені й не призводили до зайвих жертв. Окрім того, це дасть можливість притягувати до кримінальної відповідальності поліцейських, які відмовляються виконувати накази своїх командирів (начальників). Адже після набрання чинності Указом Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях чи введення особливого періоду на території України поліцейські повинні прирівнюватися до військовослужбовців.

Пропонуємо як «*de lege ferenda*» законодавцеві внести до Закону України «Про Національну поліцію» таке положення:

«У разі введення на території України воєнного стану або оголошення особливого періоду поліцейські прирівнюються до військовослужбовців, у тому числі і з питань кримінальної відповідальності за вчинені злочини».

2.5. Суб'єктивна сторона військових злочинів

Суб'єктивна сторона злочину достатньо значуща для кримінального права психічна діяльність суб'єкта злочину, яка безпосередньо зумовлює й супроводжує вчинення злочину.

О. М. Леонтьєв поділяв будь-яку діяльність людини під кутом зору її усвідомлення на три частини: а) актуально усвідомлене (тобто те, що суб'єкт розуміє в момент скоєння вчинку); б) те, що знаходиться під потенційним контролем свідомості (зазвичай те, що раніше було усвідомлено, і тому особа могла усвідомлювати); і в) не контрольоване свідомістю (в основному через те, що взагалі не було усвідомлено суб'єктом, що робить проблематичним відповідь на запитання, чи могла усвідомлювати?)¹.

Несвідомий елемент поведінки має правове значення лише в тих випадках та в тих межах, коли це піддається можливому контролю

¹ Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1975. С. 201.

з боку свідомості та волі особи, тобто потенційно в належний момент може бути усвідомлене. Саме в цих межах і можлива відповідальність особи за свої дії¹.

Як стверджував С. Л. Рубінштейн, на противагу хибному, абстрактному «об'єктивізму» потрібно сказати, що при оцінці вчинку правомірно виходити не з усього того, що сталося потім, а тільки з того, що цей об'єктивний результат міг бути передбаченим².

Наука кримінального права під суб'єктивною стороною злочину розуміє його внутрішню (стосовно об'єктивної) сторону, психічну діяльність особи, що безпосередньо пов'язана з вчиненням злочину. Існує точка зору, що суб'єктивна сторона є найменш дослідженим елементом складу злочину та водночас із найбільш глибоким змістом³. Якщо об'єктивна (зовнішня) сторона відображає реальні явища, що відбуваються в соціальній дійсності, й може сприйматися органами почуттів, то суб'єктивна сторона не може сприйматися безпосередньо, а пізнається тільки шляхом аналізу об'єктивних ознак злочину і внутрішніх психічних процесів суб'єкта злочину⁴, що викликає відповідні складнощі для дослідника.

Дискусійними залишаються питання щодо співвідношення суб'єктивної сторони злочину з її обов'язковою ознакою – виною. Згідно з однією з точок зору, поняття «суб'єктивна сторона» та «вина» є тотожними, тому що у психічній діяльності особи інтелектуально-вольові, мотиваційні й емоційні складові тісно взаємопов'язані й невідривні одна від одної⁵.

П. С. Дагель вважав, що думка, згідно з якою суб'єктивна сторона не вичерпується виною, а разом з нею включає в себе мотив і мету, ґрунтується на змішуванні суб'єктивної сторони (вини) й ознак складу

¹ Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. Москва : Наука, 1982. С. 82.

² Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. Москва : Изд-во АН СССР, 1957. С. 286.

³ Див.: Ширококов А. Ю. Проблема определения субъективной стороны преступления. *Научные исследования и разработки молодых ученых*. Новосибирск, 2016. № 11. С. 213–217.

⁴ Танганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая. 2001. С. 452–453.

⁵ Див: Лекшас И. Вина как субъективная сторона преступного деяния. Москва : Госюриздат, 1958. 86 с.; Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. 243 с.; Ворошилин Б. В., Кригер Г. А. Субъективная сторона преступления : учеб. пособие. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1987. 76 с.

злочину, що характеризують цю суб'єктивну сторону (умисел, необережність, мотив, мета, афект та ін.), а також на змішуванні понять змісту й форми вини¹. Цю позицію підтримували Р. А. Михєєв, Ю. А. Красиков та ін. З погляду Ю. А. Красикова, якщо в законодавчому визначенні суб'єктивної сторони немає згадки про мотив, мету, емоції, вони входять до змісту вини. Ці компоненти притаманні будь-якій поведінці особи. Мотив, мета, емоції характеризують психічну діяльність винного, входять до суб'єктивної сторони злочину через умисел та необережність². Інші науковці розглядали поняття вини як більш широке порівняно із суб'єктивною стороною злочину. На переконання, приміром, Ю. А. Демидова, вина не може зводитися до якого-небудь елемента злочину – хоча б до умислу чи необережності, або до діяння, взятого з його об'єктивної сторони. Вона однаково виражається як в об'єктивній, так і в суб'єктивній стороні злочину, а її зміст полягає в єдності об'єктивних і суб'єктивних обставин³. На думку Г. А. Злобіна, вина, що становить суб'єктивну сторону злочинного діяння, одночасно виступає цілісною характеристикою останнього у всіх його суттєвих для відповідальності відносинах⁴. В. П. Малков доводить, що вина не є окремим елементом злочину, а саме включає в себе всі його елементи й містить юридичну оцінку вчиненого, тобто оцінку з точки зору закону: суб'єкт винен, якщо вчинив злочин, невинен, якщо злочину не вчиняв⁵.

Найбільш аргументованою, як видається, є точка зору, згідно з якою суб'єктивна сторона складається з 3-х ознак: вина як обов'язкова ознака, мотив і мета – факультативні ознаки. Ніяка усвідомлена й вольова діяльність людини не існує без спонукальних мотивів, свідомого на-

¹ Дагель П. С. Понятие вины в советском уголовном праве. *Материалы XIII конференции Дальневосточного государственного университета*. Владивосток, 1968. Ч. 4. С. 123.

² Практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под общ. ред.: Х. Д. Аликуперов, Э. Ф. Побегайло. Москва : НОРМА – ИНФРА-М, 2001. С. 68–69.

³ Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. С. 114, 117–118; Стрельцов Е. Л. Суб'єктивна сторона злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. Харків, 2013. Вип. 1. С. 160–170. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/1_10.pdf (дата звернення: 02.09.2018).

⁴ Злобин Г. А. Виновное вменение в историческом аспекте. *Уголовное право в борьбе с преступностью*. Москва, 1981. С. 23.

⁵ Малков В. П. Субъективные основания уголовной ответственности. *Государство и право*. 1995. № 1. С. 91–98.

міру й уявного результату, до якого вона прагне¹. Однак це не суперечить тому, що у структурі психічної діяльності суб'єкта злочину присутня емоційна складова. У питанні щодо місця емоції в структурі складу злочину серед науковців немає одностайної думки. Більшість учених, які включають емоції до структури складу злочину, відносять їх до суб'єктивної сторони. Деякі з них, як видається, є неправильними, навіть ототожнюють емоції з мотивом і надають їм самостійного юридичного значення. Як стверджує Ю. А. Красиков, «у злочинній поведінці емоції відіграють роль мотиву (ненависть, страх, жорстокість тощо); тла, на якому проходять інтелектуальні й вольові процеси, афекту – сильного й короточасного емоційного стану, пов'язаного з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин»².

Наведеної точки зору з деякими незначними уточненнями дотримувались Я. М. Брайнін та інші вчені-правознавці³. А. А. Тер-Акопов взагалі оперує таким поняттям, як «суб'єктивний елемент злочину», маючи на увазі суб'єктивну сторону. Мотив злочинної поведінки, переконує він, є вольовим компонентом суб'єктивного елемента злочину і становить комплекс психічних властивостей особи (як-от: потреби, почуття, інтереси, емоції тощо), які є однією з детермінантів внутрішньої спонукальної причини вчинення злочину⁴. В. М. Кудрявцев підкреслював: «Кінцевий вибір варіанта поведінки завжди детермінований зовнішніми або внутрішніми обставинами або ж сукупністю тих та інших»⁵. Домінантою в єдності зовнішнього і внутрішнього є зовнішнє, об'єктивне, яке опосередковує й визначає внутрішнє, суб'єктивне⁶. У сучасній науковій літературі, хоча й підтримується (щоправда, за браком наукової аргументації) позиція П. С. Дагеля про наявність у структурі суб'єктивної сторони емоції, але вони звужуються лише

¹ Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления. С. 10.

² Практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. С. 68; Уголовное право России : учебник : в 2 т. / под ред.: А. И. Игнатов, Ю. А. Красиков. Москва : НОРМА-ИНФРА М., 1998. Т. 1 : Общая часть. С. 180.

³ Див.: Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. С. 92; Харазашвили Б. В. Вопросы мотива поведения преступника в советском уголовном праве. Тбилиси : Цодна, 1963. С. 88.

⁴ Див: Тер-Акопов А. А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. С. 81.

⁵ Кудрявцев В. Н. Генезис преступления: опыт криминологического моделирования : учеб. пособие. Москва : Форум-Инфа-М, 1998. С. 156–157.

⁶ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 26.

до поняття «сильне душевне хвилювання (афект)», як ознаки привілейованих вбивств і тяжких тілесних ушкоджень і до обставин, що виключають злочинність діяння (необхідна оборона і крайня необхідність), та обставин, які пом'якшують покарання¹.

Протилежну точку зору висловлює дехто з інших науковців, які наголошують, що саме емоції є ознакою суб'єкта злочину², і категорично заперечують навіть можливість їх віднесення до елементів психічного ставлення особи до своєї злочинної діяльності. Водночас А. І. Рарог, підтримуючи точку зору А. Ф. Зелінського (який вважав, що емоції, які викликають бажання, потяг і пристрасті, є енергетичною компонентою мотиву)³, переконував, що у випадках, коли емоції мають значення для оцінки психологічного змісту злочину, вони не є самостійною ознакою суб'єктивної сторони останнього⁴. Буквальне тлумачення цієї позиції вимагає зробити неоднозначний висновок, що науковець вільно чи мимоволі поставив себе в парадоксальну ситуацію: все ж таки можливі випадки, коли емоції є не ознакою суб'єкта злочину, а таки ознакою суб'єктивної сторони, хоча й несамостійною.

Зайвий раз переконуємося, що злочинну діяльність слід розглядати в сукупності всіх її елементів та ознак. Виділення 4-х обов'язкових елементів складу злочину є штучним і необхідним лише для пізнавальної й наукової діяльності. Склад злочину є цілісною підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності. Так, свого часу О. М. Леонтьєв висунув ідею, що особистість людини в жодному сен-

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина / за ред.: В. В. Сташис, В. Я. Тацій. 2010. С. 152; Правова доктрина України. Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. С. 218; Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. С. 874–876; Уголовное право Российской Федерации. Общая часть : учебник / под ред. А. И. Марцева. 2-е изд., перераб. Омск : ОМА МВД России, 2006. С. 130; Уголовное право России. Общая часть : учебник / под ред.: Н. М. Кропачев, Б. В. Волженкин, В. В. Орехов. Санкт-Петербург : Изд-во юрид. фак. С.-Петерб. ун-та, 2006. С. 400; Уголовное право России. Общая часть : учебник / под ред.: Ф. Р. Сундуrows, И. А. Тарханов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Статут, 2009. С. 288; Российское уголовное право. Общая часть : учебник / под ред.: В. П. Коняхин, М. Л. Прохорова. Москва : Контракт, 2014. С. 213.

² Российское уголовное право : учебник : в 2 т. / под ред.: Л. В. Иногамов-Хегай, В. С. Комиссаров, А. И. Рарог. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Проспект, 2009. Т. 1 : Общая часть. С. 161.

³ Зелінський А. Ф. Кримінальна мотивація хищений и иной корыстной преступной деятельности. Киев : Изд-во УМК ВО, 1990. С. 19.

⁴ Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. Москва : Юрид. центр Пресс, 2003. С. 59.

сі не є попередньою стосовно її діяльності, як і її свідомість, вона нею породжується¹. Спрямованість особистості, у свою чергу, містить ієрархічно взаємопов'язану низку підструктур, як-от: потяг, бажання, інтереси, схильність, ідеали, індивідуальна картина світу, що становлять вищу форму спрямованості – переконання. Остання встановлюється й оцінюється завдяки мотивам і зумовленим ними цілям діяльності суб'єкта².

Емоції (від фр. *emotion*, лат. *moveo* – хвилювання, збудження) при-таманні особі (суб'єктові злочину) як психічний процес, суб'єктивна реакція особи на відповідні подразники, що знаходять свій вияв у вигляді задоволення або незадоволення, радощі, страху тощо. Це поняття характеризується 3-ма компонентами: а) пережитим або усвідомленим у психіці відчуттям; б) процесами, що відбуваються в нервовій, ендокринній, дихальній, травній та в інших системах організму, і в) виразними комплексами емоцій, що спостерігаються, в тому числі й на обличчі³. Деякі вчені додають ще одну компоненту – імпульсивність⁴.

Автор не може погодитися з висловлюванням французького вченого Сартра, що з емоції неможливо вийти за своєю волею, що вона повинна вичерпати сама себе, самочинно ж особа не в змозі її зупинити⁵. Тому емоції, як вбачається, неможливо розглядати окремо, вони є ознакою як суб'єкта злочину, так і його суб'єктивної сторони, якщо вони стали детермінантою мотиву злочину чи розглядаються як детермінанта сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту). У свою чергу, представники психології вважають, що афект є також видом емоції. На їхню думку, до емоції слід відносити власне емоції, почуття

¹ Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. С. 175.

² Див.: Андреева Г. М. Социальная психология. Москва : Аспект Пресс, 1999. С. 325; Волков Б. С. Мотивы преступлений: уголовно-правовое и социально-психологическое исследование. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. С. 31; Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. С. 68.

³ Див.: Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев и др. С. 795–796; Философский энциклопедический словарь / ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. Москва, 1998. С. 539; Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2018. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. С. 272–273.

⁴ Антоян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступления и наказания. Москва : ПЕНАТЕС-ПЕНАТЫ, 2000. С. 449.

⁵ Sartre J.-P. Esquisse d'une theorie des emotions. 2e ed. Paris : Hermann, 1948. P. 15–30.

й афекти. Афект – це складний психічний процес вибухового характеру, який стрімко й бурхливо відбувається й може дати непідлеглу усвідомленому вольовому контролю розрядку в дії¹. У кримінально-правовій науці афект поділяється на: а) фізіологічний, який у Кримінальному кодексі України трактується як сильне душевне хвилювання, що може виступати складником привілейованих складів злочину або обставин, які пом'якшують покарання, та б) патологічний, який виступає медичним критерієм неосудності.

Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони ґрунтується на одному з найважливіших базових принципів кримінального права – на принципі вини², який деякі вчені називають «принципом особистої відповідальності за наявності вини»³. Цей принцип був проголошений у 1789 р. у ст. 8 Декларації прав людини і громадянина Великої французької революції⁴, зміст якого виражався як «*nullum crimen, nula poena sine culpa*» – «немає злочину, немає покарання без вини»⁵. Це означає, що вина є необхідною умовою (деякі вчені вважають суб'єктивною передумовою)⁶ кримінальної відповідальності з подальшим призначенням та відбуттям покарання. Саме вина дозволяє інкримінувати особі суспільно небезпечні наслідки її діяння⁷. Кримінальний кодекс України знає лише дві форми вини – умисну і необережну, які розрізняються між собою усвідомленістю суспільної небезпечності суб'єктом свого діяння, характером передбачення його наслідків і вольовим ставленням до суспільно небезпечних наслідків злочину.

Проте вчені-правознавці виділяють так звану складну, подвійну (або змішану) форму вини. Про її існування як ознаки суб'єктивної сторо-

¹ Див.: Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. Москва : Юрлитинформ, 2001. С. 10–11.

² Див.: Александров Ю. В., Клименко В. А. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : МАУП, 2004. С. 7–8.

³ Див.: Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : А. С. К., 2001. С. 40.

⁴ Див.: Boot M. Genocide, Crimes Against Humanity, War Crimes : Nullum Crimen Sine Lege and the Subject Matter Jurisdiction of the International Criminal Court. Antwerpen & Groningen : Intersentia, 2002. P. 94.

⁵ Див.: Кузнецова Н. Ф. Новый Уголовный кодекс России. *Юридический мир*. 1997. № 3. С. 27.

⁶ Див.: Вереша Р. В. Теоретико-прикладні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину : монографія. Київ : Алерта, 2017. С. 93.

⁷ Див.: Гребенюк А. В. Вина в российском уголовном праве: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Рост. юрид. ин-т. Ростов-на-Дону, 2004. С. 26.

ни злочину йшлося у наукових працях М. І. Бажанова, Я. М. Брайніна, Л. Є. Владимірова, П. С. Дагеля, В. Ф. Кириченко, М. Й. Коржанського, А. О. Пінаєва, І. Г. Філановського та ін.¹ Сучасні науковці також не залишають без уваги проблему складної вини, окремі питання якої розглядаються у публікаціях В. І. Борисова, П. А. Вороб'я, М. М. Дмитрука, Т. Ю. Доманова, О. О. Житного, Г. С. Крайника, М. І. Панова, В. Я. Тація, В. П. Тихого, М. М. Тувалієвої, В. М. Федитника, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка та ін.²

¹ Див.: Бажанов М. И. Избранные труды; Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение; Владимиров В. А. Государственные преступления. Москва : Высш. шк., 1961. 128 с.; Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление; Кириченко В. Ф. Смешанные формы вины. *Советская юстиция*. 1966. № 19. С. 11–16; Коржанский Н. И. Квалификация хулиганства : учеб. пособие. Волгоград : Изд-во ВСШ МВД СССР, 1989. 56 с.; Пинаев А. А. Особенности составов преступлений с двойной и смешанной формой вины : учеб. пособие. Харьков : ХЮИ, 1984. 51 с.; Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая : лекции. 2-е изд. пересмотр. и доп. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1902. Т. 1. 823 с.; Филановский И. Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. 174 с.

² Див.: Борисов В. І., Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою : монографія. Харків : Юрайт, 2012. 296 с.; Воробей П. А. Кримінально-правове ставлення в вину : монографія. Київ : Атіка, 2009. 176 с.; Дмитрук М. М. Деякі відмінності «змішаної форми вини» та «вини з двома формами» в теорії кримінального права / Івано-Франків. обл. осередок ВГО «Асоц. кримін. права». *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 11–16 берез. 2014. Івано-Франківськ, 2014 р. URL: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/dmytruk.pdf> (дата звернення: 02.09.2018); Доманова Т. Ю. Підходи до регламентації складної вини у законодавстві зарубіжних держав. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 253–256; Житний О. О. Принципи кримінального права України як знаряддя координації національних і міжнародно-правових засобів протидії злочинності та захисту прав і свобод людини (постановка проблеми). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 2. С. 65–74; Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості та презумпція вини. Київ : Атіка, 2004. 214 с.; Крайник Г. С. Змішана форма вини у теорії кримінального права та судовому процесі. *Вісник Асоціації кримінального права України*. Харків, 2015. Вип. 2. С. 97–110. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/07_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf (дата звернення: 02.09.2018); Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред.: М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 480 с.; Панов Н. И., Тихий В. П. Уголовная ответственность за создание опасности. *Проблемы законности*. Харьков, 1997. Вип. 32. С. 104–111; Тувалієва М. М. Злочин із двома формами вини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 5. С. 201–203. URL: http://lsej.org.ua/5_2015/56.pdf (дата звернення: 02.09.2018); Федитник В. М. Поняття складної вини в доктрині кримінального права: історико-правовий аспект. *Наше право*. 2006. № 2. С. 62–67, та ін.

Зауважу, що складна форма вини властива лише матеріальним складам злочину й зустрічається, як правило, у злочинах із бланкетною диспозицією. На думку З. Г. Корчевої, злочини, пов'язані з порушенням відповідних спеціальних правил (безпеки руху, проведення будівельних робіт тощо), завжди вчиняються зі складною формою вини, що стає ще очевиднішим в умовах соціального прогресу¹.

Кримінальні кодекси багатьох держав Європи, Азії (в тому числі держав пострадянського простору), Латинської Америки безпосередньо або шляхом тлумачення своїх норм теж передбачають складну (подвійну) форму вини. Це стосується Австрії, Бразилії, Греції, Грузії, Данії, Республіки Білорусь, Республіки Болгарія, Республіки Вірменія, Республіки Казахстан, Республіки Македонія, Республіки Молдова, Республіки Польща, Республіки Сан-Марино, Республіки Туркменістан, Республіки Узбекистан, Російської Федерації, Федеративної Республіки Німеччина².

¹ Корчева З. Г. Сложная форма вини в преступлениях, связанных с нарушением специальных правил. *Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства* : крат. тез. докл. и науч. сообщ. респ. науч. конф., 21–23 нояб. 1978 г. Харьков, 1978. С. 203–204.

² Див.: Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. и вступ. ст. С. Ф. Милоков ; авт. предисл. Э. О. Фабрици ; пер. с нем. Л. С. Вихровой. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 352 с.; Código Penal : (Decreto-Lei n. 2.848 de 7 de Dezembro de 1940). *WIPO*. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=332216 (último acesso: 02.09.2018); The Greek Penal code. South Hackensack, N. J. : F. V. Rothman, 1973. 205 p.; Уголовный кодекс Грузии / науч. ред. З. К. Бигвава ; вступ. ст. В. И. Михайлова ; обзор. ст. О. Гамкрелидзе ; пер. с груз. И. Мериджанашвили. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. 409 с.; Уголовный кодекс Дании / науч. ред. и авт. предисл. С. С. Беляев ; пер. с дат. и англ.: С. С. Беляев, А. Н. Рычева. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 230 с.; Уголовный кодекс Республики Беларусь / предисл. Б. В. Волженкина ; обзор. ст. А. В. Баркова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 474 с.; Уголовный кодекс Республики Болгария; Уголовный кодекс Республики Армения / науч. ред.: Е. Р. Азарян, Н. И. Мациев ; предисл. Е. Р. Азаряна ; пер. с арм. Р. З. Азаряна. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 450 с.; Уголовный кодекс Республики Казахстан / предисл. И. И. Рогова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 466 с.; Кривичен законник. *Службен весник на Република Македонија*. 1996. Бр. 37. Ст. 790; Уголовный кодекс Республики Молдова / науч. ред. и вступ. ст. А. И. Лукашева. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 408 с.; Кримінальний кодекс Республіки Польща; Уголовный кодекс Республики Сан-Марино / науч. ред. и вступ. ст. С. В. Максимова ; пер. с итал. В. Г. Максимова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. 253 с.; Уголовный кодекс Туркменистана : закон № 222-1 от 12 июня 1997 г. *WIPO*. URL: http://www.unodc.org/tldb/pdf/TurkmenistanCriminalCode_Russian.pdf (дата обращения: 02.09.2018); Уголовный кодекс Республики Узбекистан / вступ. ст.: М. Х. Рустамбаев, А. С. Якубов, З. Х. Гулямов. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 338 с.; Уголовный кодекс Российской Федерации : офиц. текст. Москва : РИПОЛ классик : Омега-Л, 2015. 211 с.; Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / науч. ред. и вступ. ст. Д. А. Шестакова ; предисл. Г. Йе-шека ; пер. с нем. Н. С. Рачковой. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 524 с.

Відсутність у кримінальному законодавстві України норми, яка містила б визначення й ознаки складної форми вини, як вбачається, є відчутною прогалиною, що потребує ретельного дослідження та заповнення.

Суб'єктивна сторона військових злочинів має особливу специфіку, яка перш за все пов'язана з тим, що диспозиції всіх норм військових злочинів є бланкетними, а тому мають спеціальну, так звану військово-кримінальну протиправність. Сутність спеціальної протиправності військових злочинів означає те, що діяння порушує не лише кримінально-правові приписи (заборони), утворюючи зміст кримінально-правової норми, а одночасно визнається протиправними нормами інших галузей права, насамперед військового й адміністративного права. Військово-службовець, вчиняючи злочин, одночасно порушує відповідні вимоги, що містяться в нормативних актах, які регулюють деякі аспекти військової служби, й певну заборону, яка передбачена кримінальним законодавством¹. При розгляді справ за статтями, диспозиція яких має бланкетний характер (інакше кажучи, всіх військових злочинів), судам належить якомога ретельніше з'ясувати й зазначити у вирокі: а) у чому саме полягали правопорушення; б) норм яких правил, інструкцій, інших нормативних актів не додержано; в) чи є причинний зв'язок між учиненим порушенням і передбаченими законом суспільно небезпечними наслідками². Окрім об'єктивної сторони складу злочину з бланкетною диспозицією, потрібно встановлення наявності вини як до порушення заборон кримінального закону, так і інших нормативних актів, що регламентують відповідні відносини у військовій сфері.

Більшість військових злочинів вчиняються лише з умисною формою вини, а саме:

- непокора (ст. 402 КК України);
- опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків (ст. 404 КК);
- погроза або насильство щодо начальника (ст. 405 КК);
- порушення статутних правил взаємовідносин між військово-службовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК);

¹ Див.: Харитонов С. О. До питання протиправності військових злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2017. Т. 2, вип. 45. С. 85–88.

² Про практику застосування судами України законодавства про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 23.12.2005 № 14. *Вісник Верховного Суду України.* 2006. № 1. С. 6–7.

- самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК);
 - дезертирство (ст. 408 КК);
 - ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК);
 - викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410 КК);
 - умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411 КК);
 - самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю (ст. 429 КК);
 - добровільна здача в полон (ст. 430 КК);
 - злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні (ст. 431 КК);
 - мародерство (ст. 432 КК);
 - насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 КК);
 - незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання ними (ст. 435 КК України).
- Деякі зі злочинів характеризуються альтернативною формою вини, тобто можуть вчинятися як умисно, так і з необережності. До цих складів злочинів належать:
- порушення правил поведіння зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414 КК);
 - порушення правил водіння або експлуатації машин (ст. 415 КК);
 - порушення правил польотів або підготовки до них (ст. 416 КК);
 - порушення правил кораблеводіння (ст. 417 КК);
 - порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання (ст. 418 КК);
 - порушення правил несення прикордонної служби (ст. 419 КК);
 - порушення правил несення бойового чергування (ст. 420 КК);
 - порушення статутних правил внутрішньої служби (ст. 421 КК);
 - розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості (ст. 422 КК);
 - здача або залишення ворогові засобів ведення війни (ст. 427 КК);

- залишення гинучого військового корабля (ст. 428 КК);
- погане поводження з військовополоненими (ст. 434 КК).

Необережною формою вини характеризуються такі склади злочинів:

- невиконання наказу (ст. 403 КК);
- необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 412 КК);
- недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК);
- бездіяльність військової влади (ст. 426 КК України).

Складна форма вини, як правило, можлива в таких складах злочинів: ч. 2 ст. 402 КК; ч. 2 ст. 404 КК; ч. 3 ст. 406 КК; ч. 2 ст. 411 КК; ч. 2 та ч. 3 ст. 414 КК; ст. 415 КК; ст. 416 КК; ст. 417 КК; ст. 418 КК; ст. 419 КК; ст. 420 КК; ст. 421 КК; ч. 3 ст. 422 КК.

Форма вини є обставиною, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні. Залежно від психічного ставлення суб'єкта до свого діяння та наслідків, спричинених діянням, вина поділяється на умисну та необережну. У будь-якому випадку суб'єкт, як мінімум, повинен передбачати чи мати можливість передбачити настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння. Визначення в Законі «особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності, доки її вину не буде доведено в законному порядку» є змістом принципу вини у кримінальному праві. В основі цього принципу лежить презумпція невинуватості.

Презумпція (*praesumptio* – з лат. припущення, що ґрунтується на ймовірності)¹. Як і будь-яка інша нормативна конструкція, презумпція притаманним їй способом впливає на суспільні відносини й відповідним чином їх упорядковує. За допомогою презумпцій досягається зв'язок кримінального закону із законодавством інших галузей права, що забезпечує певну стійкість останнього². У наукових джерелах це поняття трактується як загальне правило, що відображує стійкі зв'язки між подіями, явищами, станами, властивостями. За наявності одного з фактів, зв'язок яких виражено презумпцією, робиться висновок про існування й іншого факту. Змістом припущення є факти ймовірного характеру, які ґрунтуються на знанні явищ, предметів і знаходять своє вираження у формі невизначеного твердження чи заперечення, яке може бути оскаржено. Імовірність

¹ Див.: Краткий словарь иностранных слов / сост. С. М. Локшина. 6-е изд., стереотип. Москва : Рус. яз., 1978. С. 218.

² Див.: Панько К. К. Теория и практика законодательства в уголовном праве : монография. Москва : Юрлитинформ, 2011. С. 198.

припущення, сформульованого у презумпції, умовно приймається за істину. При цьому оскарженість, як можливість висування сумнівів, потрібно розглядати як обставину, що обмежує сферу використання презумпційних припущень¹. Як вбачається, не зовсім правильним є поділ презумпцій на ті, що можуть бути спростовані, й ті, які не можуть бути спростовані². Саме по собі поняття «припущення» дає право зробити висновок, що будь-яке припущення може бути спростовано.

Основними ознаками правових презумпцій є:

1) імовірність припущення, яке передбачено у презумпції і впливає з її заснування, тобто з фактичних даних. При цьому ступінь імовірності може бути різним залежно від виду презумпції;

2) нормативність (презумпція, як вихідна логіко-юридична конструкція включається, так би мовити, в «тіло» правової норми, обов'язковість якої встановлюється законодавцем)³.

Презумпція невинуватості як важлива гарантія особи на справедливий суд передбачена не лише вітчизняним законодавством, а й у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка згідно зі ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства⁴. Саме за її допомогою встановлюється зв'язок між приписами Основного Закону та приписами кримінального законодавства, а саме: за неможливості спростувати презумпцію неможливо застосовувати норми кримінального закону і, навпаки, у випадках, коли презумпція спростована, використовуються норми Особливої частини КК.

Презумпція невинуватості корелюється з принципами законності і принципом винуватості діяння⁵. Водночас із принципом законності співвідноситься презумпція знання закону, що знайшла своє висвітлення у ст. 66 Конституції України: «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». Ця важлива теза своїм походженням

¹ Див.: Зуев Ю. Г. Презумпции в уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Казань, 2000. С. 7.

² Див.: Малхазов И. И. Важная гарантия социалистического правосудия : учеб. пособие. Ростов-на-Дону : Рост. н/Д гос. ун-т, 1961. С. 5–9.

³ Див.: Каранина Н. С. Сущность правовой презумпции: определение понятия «презумпция» в современной теории права и российском законодательстве; признаки правовой презумпции. *Юридическая техника*. 2010. №4. С. 218.

⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2371.

⁵ Див.: Харитонов С. О. Співвідношення загальноправових принципів та презумпцій при кваліфікації військових злочинів. *Від громадянського суспільства – до правової держави. Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри* : зб. тез доп. XIV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. С. 196–200.

зобов'язана юристам Стародавнього Риму, саме вони сформулювали правило: «ніхто не має права виправдовуватися незнанням закону (*ignorantio non est argumento*)», а дослівно – «невігластво не є *аргументом*». У цьому випадку термін «закон» слід тлумачити в широкому розумінні: не лише закон, а й інші законодавчі нормативно-правові акти.

Проблематика співвідношення правових презумпцій і правових принципів науковцями розроблена недостатньо, особливо що стосується конкретних галузей права. Перш за все треба визначити, що саме розуміється під категорією «правові принципи». Згідно з точкою зору С. С. Алексєєва, правові принципи – це виражені у праві вихідні нормативно-керівні засади, що характеризують його зміст, основи, закріплені в ньому закономірності суспільного життя¹. В юридичній літературі правові принципи визначають як: а) першооснова, керівна ідея²; б) основоположна ідея³; в) узагальнена норма права⁴; г) керівна ідея щодо сутності цілей права та порядку його практичної реалізації⁵; д) відправне положення (ідеї)⁶; е) категорії правової свідомості, що втілюються в системі правових норм⁷; є) засади, відправні ідеї, які є однопорядковими з сутністю права⁸. На переконання М. І. Байтіна, під принципами права маються на увазі: «вихідні, визначальні ідеї, положення, настанови, що становлять моральну й організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування права»⁹.

¹ Див.: Алексєєв С. С. Общая теория права : учебник : в 2 т. Москва : Юрид. лит., 1981. Т. 1. С. 98.

² Див.: Галаган И. А. Административная ответственность в СССР (государственное и материальное исследование). Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1970. С. 141.

³ Див.: Мельникова Ю. Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. С. 73.

⁴ Див.: Гордиенко А. А. Сущность советского права и его роль в социалистическом обществе. Ташкент : ФАН, 1967. С. 50.

⁵ Див.: Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. С. 33.

⁶ Див.: Уржицкий К. П. К вопросу о принципах правового регулирования общественных отношений. *Известия вузов. Правоведение*. 1968. № 3. С. 124.

⁷ Див.: Лукашева Е. А. Принципы социалистического права. *Советское государство и право*. 1970. № 6. С. 23–24.

⁸ Див.: Явич Л. С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. С. 111.

⁹ Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков). 2-е изд., доп. Москва : Право и государство, 2005. С. 121; Його ж. Новые моменты в подходе к вопросу о принципах права. *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. Серия: Юриспруденция*. Тольятти, 2000. Вып. 9. С. 3; Його ж. О принципах и функциях права: новые моменты. *Известия вузов. Правоведение*. 2000. № 3. С. 4.

До вирішення проблем взаємозв'язку правових принципів і розмежування їх із правовими презумпціями існують 2 підходи. Згідно з першим «правові принципи» і «правові презумпції» – поняття тотожні, оскільки обидва поняття мають схожі властивості, а саме:

- здатність відображати сутність права в цілому і в окремих галузях права;
- розвиток змісту презумпції і принципів у нормах правової галузі;
- використання презумпції і принципів як орієнтирів у застосуванні й тлумаченні правових норм¹.

В. К. Бабаєв розрізняє загальноправові, міжгалузеві й галузеві презумпції, відносить їх до відповідних принципів права (до загальноправових, міжгалузевих, галузевих), і презумпції як засоби юридичної техніки, які ще не досягли рівня презумпції-принципів². Погоджуючись із цією точкою зору, М. П. Проніна вважає, що немає перешкод для того, щоб принцип права був сформульований у вигляді норми-презумпції. Важливо, щоб ця норма містила в собі ознаки принципів права й поширювала свій зміст (дух) на інші норми³.

Відповідно до другого підходу, що, як вбачається, є більш переконливим, ці два поняття не можна ні змішувати, ні ототожнювати. Вони діють у певному взаємозв'язку, доповнюють один одного, але все ж таки не є синонімами. Якщо йдеться про правові принципи (особливо про загальноправові), підкреслимо, що це навіть не поняття, а категорії, які містять у собі в тому числі і презумпції. Принципи відрізняються від презумпцій масштабністю охоплення юридичної системи і своїм походженням. Презумпції – це лише штучні припущення, що впливають на обмежене коло учасників суспільних відносин, а принципи – більш фундаментальні конструкції. Деякі презумпції, зберігаючи своє особливе значення у правовій системі, можуть відігравати значну роль у праві, що зближує їх із принципами права⁴. Дехто із учених, проводячи паралелі між принципами і презумпціями, правильно вважають, що, наприклад, недоцільно використовувати поняття «принцип невинуватості обвинуваченого», оскільки

¹ Див.: Кузнецова О. А. Презумпции в российском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Урал. гос. юрид. акад. Екатеринбург, 2001. С. 11.

² Бабаєв В. К. Презумпции в российском праве и юридической практике. *Проблемы юридической техники*. Нижний Новгород, 2000. С. 328.

³ Проніна М. П. Презумпции и принципы в праве: вопросы соотношения. *Юридический мир*. 2010. №5. С. 34.

⁴ Бякова А. Н. Соотношение принципа и презумпции добросовестности. *Вестник научных конференций*. 2016. №2/3. С. 21.

воно може бути інтерпретоване як твердження про невинність обвинувачуваного. Водночас суть розглянутого правового засобу полягає саме в тому, що обвинувачена особа необов'язково є такою, але вона вважається невинною, доки її вину не буде доведено¹.

Розглядаючи подібності й відмінності правових презумпцій та правових принципів, О. Є. Зацепіна дійшла висновку, що правовий принцип завжди є основним правилом, загальною ідеєю, суть якої – правове регулювання певної сфери суспільних відносин; поряд із правовими презумпціями принципи є соціальними і правовими регуляторами і мають схожий механізм дії². Щодо розбіжностей, то правові принципи забезпечують узгодженість усіх приписів нормативного акта, його концептуальну єдність³, а правові презумпції покликані оформляти вузькоспеціальні, приватні процеси і явища⁴.

Специфіка невинного заподіяння шкоди в умовах військової служби визначається передусім особливостями об'єкта посягання, бланкетним характером диспозицій військових злочинів, а в деяких випадках – невідповідністю психофізичних якостей військовослужбовця вимогам екстремальних умов або нервово-психічних перевантажень⁵. Передумовою відповідальності за суспільно небезпечне діяння є можливість вибору між таким діянням і суспільно корисним (допустимим). Цей вибір, тобто усвідомлена перевага відповідної лінії поведінки, є можливим лише за наявності альтернативи поведінки і при усвідомленні того, яка з альтернативних ліній поведінки є правомірною. Здатність особи до винної відповідальності можлива при констатації півного рівня обізнаності, можливості суб'єкта усвідомлювати значення тих чи інших відносин і вчинків у соціальному середовищі й діяти, керуючись цим розумінням.

Якщо військовослужбовець був призначений у наряд з охорони державного кордону України чи вартової служби, відповідним наказом був включений до підрозділу, що несе бойове чергування (бойову

¹ Давыдова М. Л. Правовые презумпции в системе средств юридической техники. *Юридическая техника*. 2010. № 4. С. 159.

² Зацепина О. Е. Соотношение правовых презумпций и иных средств юридической техники. *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 424. С. 229.

³ Иванов Р. Л. О понятии принципов права. *Вестник Омского университета*. 1996. № 2. С. 118.

⁴ Баранов В. М. «Юридическая техника»: актуальное теоретико-прикладное и дидактическое издание. *Юридическая техника*. 2009. № 3. С. 566–567.

⁵ Дорогин Д. А. Обстоятельства, исключающие уголовную ответственность в условиях военной службы : науч.-практ. пособие. Москва : Юрлитинформ, 2015. С. 42.

службу) і при цьому не був належним чином проінструктований і не володів спеціальними знаннями та не пройшов спеціальної підготовки, він не повинен відповідати за порушення правил несення спеціальних служб, яким спричинено тяжкі наслідки. У такому разі «презумпція невинуватості» і «принцип винності діяння» превалюють над презумпцією «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». У військовослужбовця недостатньо сформовано для таких умов потенціал в адекватному відображенні як суттєвих зв'язків і відносин предметів та явищ зовнішнього світу, так і суттєвих ознак самих цих предметів і явищ у межах, необхідних для орієнтації у змісті й наслідках своїх дій (бездіяльності). У названих випадках кримінальній відповідальності підлягає особа (начальник), яка усвідомлено своїм наказом затвердила знаходження непідготовленого військовослужбовця в наряді з охорони державного кордону України, на варті (вахті) чи на бойовому чергуванні (бойовій службі). У подібних випадках відсутні як інтелектуальний, так і вольовий момент у діяльності військовослужбовця щодо фактичних обставин вчиненого. Його суспільно небезпечні дії й тяжкі наслідки останніх варто розглядати за правилами вибачальної фактичної помилки, яка виключає як злочинність діяння, так і будь-яку кримінальну відповідальність за нього.

Є сенс звернути увагу на те, яким чином порушені нами питання вирішуються зарубіжним законодавцем. Так, у параграфі 17 Кримінального кодексу Федеративної Республіки Німеччина існує норма «Помилка в забороні», яка містить такі положення: «Якщо у особи, яка вчинила діяння, бракує усвідомлення того, що вона діє протиправно, вона діє невинно, якщо вона не могла уникнути цієї помилки. Якщо особа могла уникнути цієї помилки, то покарання може бути пом'якшено»¹. Ця стаття належним чином визначає випадки, в яких презумпція невинуватості превалює над принципом знання законів.

Є доцільність як «de lege ferenda» запропонувати законодавцеві внести до розділів V і XI КК України наведені нижче положення:

Стаття 23. Вина

1. Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків у формі умислу або необережності.

¹ Див.: Павленков П. В. Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной Республики Германия : науч.-практ. коммент. и пер. текста закона. 2-е изд. Москва : Проспект, 2017. 312 с.

2. Кримінальна відповідальність за діяння, передбачене цим Кодексом, настає лише за наявності вини у формі умислу або необережності.

Стаття 25¹. Складна форма вини

Складна форма вини характеризується умисним ставленням суб'єкта злочину до вчинюваного ним діяння й необережністю щодо наслідків цього діяння.

Стаття 25². Невинне спричинення шкоди

Діяння визнається вчиненим за відсутності вини, якщо особа діяла, не усвідомлюючи суспільної небезпечності свого діяння (дії або бездіяльності), й за обставинами справи не могла усвідомлювати або не передбачала й за обставинами справи не могла передбачати можливості настання суспільно небезпечних наслідків.

Стаття 66. Обставини, які пом'якшують покарання

1. При призначенні покарання обставинами, які його пом'якшують, визнаються:

7¹) вчинення злочину під впливом помилки щодо усвідомлення протиправності діяння за можливості уникнути цієї помилки.

Мотив злочину (від. лат *moveo* – рухаю, штовхаю) – це психолого-юридична категорія, під якою розуміють внутрішнє спонукання, рушійну силу особи, яка вчиняє злочин, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення останньої до вчиненого. Мотив дозволяє визначити, чому особа вчинила саме це діяння.

Мотив являє собою ставлення суб'єкта до явищ зовнішнього світу. Залежно від такого ставлення діяльність суб'єкта спрямовується на той чи інший предмет. У психології воно трактується як суб'єктивне явище, як активна сторона свідомості людини і її зворотний зв'язок з відбиваним світом, що забезпечує його регуляторну функцію¹.

Як вважав А. Ф. Зелінський, «психологічна теорія людської поведінки надзвичайно заплутана»². На думку Х. Хекхаузена, «навіть чи знайдеться інша така неозора сфера психологічних досліджень, до якої можна було підійти з настільки різних боків, як до психології мотивації»³.

¹ Платонов К. К. Система психологии и теория отражения. Москва : Наука, 1982. С. 162, та ін.

² Зелинский А. Ф. Криминальная психология : науч.-практ. изд. Киев : Юринком Интер, 1999. С. 54.

³ Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : в 2 т. Москва : Педагогика, 1986. Т. 1. С. 9.

На сьогодні існує чимало теорій щодо розуміння змісту, сутності й етапів виникнення й існування мотиву й мотивації людської діяльності взагалі та злочинної діяльності зокрема. Дехто з науковців ототожнює їх із потягом¹ (який може бути як усвідомлений², так і позбавлений свідомості³), інстинктом⁴, потребою⁵, драйвом⁶ та ін. З точки зору психологів, сутність мотивів суттєво відрізняється. Є. П. Ільїн систематизував їх за такими основними групами з подальшим аналізом: а) мотив як потреба; б) мотив як мета (предмет задоволення потреб); в) мотив як спонукання; г) мотив як намір; д) мотив як стійкі властивості (особиста диспозиція); е) мотив як стан; є) мотив як формулювання; ж) мотив як задоволеність⁷. Представники юридичних наук кримінального циклу здебільше систематизували мотиви з огляду на їх згадки в кримінальному законодавстві⁸. В. М. Кудрявцев, проаналізувавши психологічні та юридичні погляди на це поняття, запропонував комплексний підхід до його розуміння, в якому всі види мотивів людської поведінки об'єднав у 2 групи – негативні (які він узяв із кримінального права та криминології) і позитивні (які присутні головним чином у дослідженнях психологів)⁹.

¹ Див: Freud S. *The Ego and the Id*. London : The Hogarth Press Ltd, 1949. P. 296.

² Див: Безверхов А. Г. *Имущественные преступления*. Самара : Изд-во Самар. ун-та, 2002. С. 155–156.

³ Див: Бессознательное: природа функции, методы исследования : материалы междунар. симпозиума по проблеме неосознаваемой психич. деятельности. Тбилиси : Мецниереба, 1979. Т. 3. С. 121–128, 351–386 та далі.

⁴ Див: McDougall W. *An Outline of Psychology*. London : Methuen, 1923. P. 277.

⁵ Див: Maslow A. H. *Motivation and personality*. 2d ed. New York : Harper & Row, 1970. P. 351; McClelland D. C. *The achievement motive*. New York : Appleton-Century-Crofts, 1976. P. 351.

⁶ Див: Hull C. L. *A behavior system: An introduction to behavior theory concerning the individual organism*. New Haven, CT, US : Yale University Press, 1952. P. 338.

⁷ Ильин Е. П. *Мотивация и мотивы*. Санкт-Петербург : Питер, 2006. С. 46–65.

⁸ Див: Данышин И. Н. О значении мотива преступления при изучении и предупреждении преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1969. Вып. 10. С. 65–70; Дагель П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве. *Ученые записки Дальневосточного университета*. Владивосток, 1968. Вып. 21, ч. 1. 187 с.; Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления. Киев : Вища шк., 1977. 157 с.; Лунеев В. В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование и профилактика. Москва : Изд-во Воен. ун-та, 1980. 137 с.; Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с.; Кудрявцев В. Н., Лунеев В. В. О криминологической классификации преступности. *Государство и право*. 2005. № 6. С. 54–66, та ін.

⁹ Кудрявцев В. Н. *Борьба мотивов в преступном поведении : монография*. Москва : Норма, 2016. С. 67–68.

У середовищі дослідників розглядуваної проблеми висловлювалась точка зору, згідно з якою позитивних (соціально корисних), негативних (антигромадських) і навіть соціально нейтральних мотивів стосовно злочинної поведінки взагалі не існує. Пояснювалося це тим, що з одного й того ж зовні схожого мотиву може мати місце як злочин, так і благородний вчинок¹.

Нерідко обов'язковою ознакою злочинів є мотив і/або мета. У таких випадках названі ознаки знаходяться в органічній єдності².

Неповнота кримінального провадження в частині дослідження мотивів може призвести до порушення прав обвинуваченого на справедливе розслідування й безпідставного направлення провадження до суду, що, у свою чергу, обмежує останній у можливості встановлення істинного мотиву замість того, який було заявлено раніше, що не відповідає доказам, дослідженим у суді.

Як вбачається, наслідком відсутності мотивів в обвинувальному акті є обставина, яка перешкоджає суду правильно вирішити питання про індивідуалізацію кримінальної відповідальності особи, що знайде своє вираження у виді й розмірі покарання, яке не відповідатиме загальним засадам його призначення.

Мотив самовільного залишення військовослужбовцем частини або місця служби може бути негативним, наприклад, бажання відпочити від військової служби, і позитивним, приміром, допомога батькам, побиття з боку військовослужбовців, що може розглядатися як пом'якшуючі обставини, а в деяких випадках як обставини, які усувають кримінальну відповідальність. При цьому ст. 63 Конституції України не заважає підозрюваному (обвинуваченому) промовчати про мотиви ухилення від військової служби або приховати справжні мотиви. Оцінка судом мотивів самовільного залишення частини або місця служби не повинна породжувати сумніви в законності й обґрунтованості вироку. Наприклад, при мотивуванні пом'якшення покарання суд не може оперувати такими загальними термінами, як «унаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин», «вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірним або аморальними діями потерпілого» тощо. Мотиви мають бути кон-

¹ Кримінальная мотивация / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва : Наука, 1986. С. 30.

² Див.: Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений : учеб. пособие. Харьков : Юрид. ин-т, 1986. 54 с.

кретизовані. Якщо мотив не передбачений як обов'язкова ознака в диспозиції статті про військовий злочин, він може впливати на кваліфікацію останнього, на розмежування діянь, тотожних за об'єктивними ознаками й різних за формами вини, визначати характер і ступінь суспільної небезпечності злочину й особу винного. А це, у свою чергу, впливає на індивідуалізацію відповідальності військовослужбовця й межі покарання, а в деяких випадках навіть може бути визнано обставиною, що виключає злочинність діяння.

За кримінологічним дослідженням В. В. Лунєєва, 53% усіх ухилень від військової служби тимчасового характеру в 60-х роках ХХ ст. відбувалося за мотивами бажання зустрітися з жінкою або вжити спиртні напої; близько 17% цих злочинів відбувалося через бажання зустрітися з батьками чи близькими¹.

Основними мотивами ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом у 70-х роках минулого століття, як підсумував Б. А. Кожем'якін, були: а) бажання відвідати родичів, знайомих або вільно провести час (26%); б) неблагополучна обстановка, ненормальні відносини в родині (27%)².

За матеріалами А. А. Толкаченка, який у своїй дисертації узагальнив судову практику військових злочинів у 80–90-х роках ХХ ст., мотивами ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом були:

- неправильні дії військових начальників до підлеглих – близько 52%;
- безкарність за колишні правопорушення та дисциплінарні проступки – близько 27%;
- небажання зносити тяготи служби – 21%;
- мета вжити спиртне – 3%;
- знущання або глумління з боку товаришів по службі – 4%;
- боязнь відповідальності за скоєні вчинки – близько 11%;
- сімейно-побутові негаразди – близько 6%;
- хворобливі стани – 2%³.

¹ Лунєев В. В. Мотивы воинских преступлений (криминалогическое исследование) : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1969. С. 300.

² Кожемьякин Б. А. Ответственность за уклонение от несения обязанностей военной службы путем членовредительства и иным способом : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Воен. ин-т. Москва, 1978. С. 111.

³ Толкаченко А. А. Мотив и цель воинских преступлений по советскому уголовному праву : дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ин-т. Москва, 1990. С. 232.

У складах військових злочинів мотив може виконувати різноманітні функції, але в будь-якому випадку він впливає на зміст вини і вказує на спрямованість діяння. У випадках, коли законодавець обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину зазначає мету (наприклад, «з метою ухилення від військової служби» – ст. 408 КК), вона встановлюється саме за допомогою мотиву. Мотив і мета – поняття корелятивні: кожному мотиву відповідає певна характерна мета, і навпаки.

На думку Є. В. Прокоповича і А. А. Толкаченка, специфічний об'єкт військово-службових посягань може бути встановленим у тому числі й за допомогою мотиву¹.

Головною причиною постановки мети є мотив. Мета ж, у свою чергу, визначає спосіб і характер дій людини, конкретизує й уточнює мотив, показуючи шлях його задоволення й коригуючи останній. Через мету і способи її реалізації мотив, як суб'єктивна категорія, поєднується з реальною дійсністю, зумовлює об'єктивний вплив на соціальні процеси².

Обов'язковий корисливий мотив характерний для таких складів військових злочинів, як: а) викрадання, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 410 КК); б) злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні (ч. 3 ст. 431 КК); в) мародерство (ст. 432 КК).

У деяких військових злочинах мотив має багатогранне значення. Приміром, при добровільній здачі в полон саме мотиви боягузтва й легкодухості дозволяють відмежовувати цей склад злочину від незлочинної поведінки (у випадках, коли особа здалася в полон не маючи можливості вести бій за відсутності боеприпасів, або цей вчинок був обумовлений метою укорінення у ворожий стан для розвідувальної чи диверсійної роботи) або від злочину проти основ національної безпеки (державна зрада), якщо мотивом була допомога ворогу.

¹ Прокопович Е. В. Борьба с должностными злоупотреблениями в Вооруженных Силах СССР (уголовно-правовое и криминологическое исследование) : дис. ... канд. юрид. наук / Воен.-полит. акад. Москва, 1965. С. 232; Толкаченко А. А. Мотив и цель воинских преступлений по советскому уголовному праву. С. 192.

² Див.: Хабиров С. С. Субъективная сторона преступлений против военной службы : дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ун-т. Москва, 2002. С. 36.

За влучним зауваженням А. А. Тер-Акопова, в низці випадків законодавець пов'язує саме з мотивом і метою криміналізацію військових правопорушень, підкреслюючи ту суттєву обставину їх змістовного навантаження, за допомогою якого вони сприяють визначенню ставлення військового суб'єкта до військового ж об'єкта, забезпечують їх взаємозв'язок і усвідомлення військовослужбовцем цього об'єкта¹.

Метою злочину за загальним визначенням теорії кримінального права є усвідомлений образ кінцевого результату злочинної діяльності, до якого прагне суб'єкт злочину². Мета, як і мотив, не є виключно кримінально-правовою категорією, психологи вважають, що мета є обумовленою думкою про майбутній бажаний результат особистих дій, які знаходять своє вираження в образній або речовій формі й пов'язані з мотивом³. Цілеспрямованість злочинної діяльності завжди підлягала доказуванню й розглядалася як дуже важлива характеристика злочинного діяння, тому чимало наукових досліджень пов'язані саме з трактуванням поняття мети та її класифікації. На думку Р. В. Черепенникова, метою злочину є різні за змістом уявні образи, що можуть бути як предметного характеру (якщо злочинна діяльність пов'язана з будь-якою зміною предметів матеріального світу), так і непередметними⁴. Не можна погодитися з такою точкою зору науковців, які вважають, що непередметна мета притаманна злочинам із формальним складом⁵. Як вбачається, у формальних і навіть в усічених складах злочину цілі можуть мати матеріальний характер (приміром, вимагання чи розбій). Мета разом із мотивом є рушійною силою усвідомленої та вольової

¹ Тер-Акопов А. А. Правовые основания уголовной ответственности за воинские преступления. С. 240.

² Див.: Саркисов Г. С. Мотив и цель преступления. *Советское государство и право*. 1979. № 3. С. 78–83; Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: підручник. Київ: Атіка, 2006. С. 464; Гришук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. Київ: ІнЮре, 2006. С. 294; Дагель П. С., Котов Д. П. Суб'єктивная сторона преступления и ее установление. С. 184; Марцев А. И. Диалектика и вопросы теории уголовного права. С. 48.

³ Див.: Ситковская О. Д., Конышев Л. П., Коченов М. М. Новые направления судебно-психологической экспертизы: справ. пособие. Москва: Юрлитинформ, 2000. С. 21; Беспалов Б. И. Действие: психологические элементы визуального мышления. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 107.

⁴ Див.: Черепенников Р. В. Цели преступного деяния и их уголовно-правовое значение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Моск. ун-т МВД РФ. Москва, 2001. С. 23.

⁵ Див.: Вереша Р. В. Теоретико-прикладні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину. С. 395.

людської діяльності. Якщо особа має відповідний інтерес, уявний образ останнього стає метою задоволення її внутрішніх потреб. Мету людської діяльності описував ще Аристотель¹. Саме перехід уявності до реальності означає завершеність конкретної діяльності особи, становить відповідний ланцюжок: мрія – мета (уявний результат) – діяльність – результат діяльності.

Як вважає більшість дослідників-правників, мета є факультативною ознакою суб'єктивної сторони злочину; обов'язковості вона набуває лише у випадках, коли безпосередньо передбачена в диспозиції конкретної статті КК².

Деякі з них розширюють це тлумачення, вважаючи, що інколи мета, яка прямо не передбачена в диспозиції статті, все ж таки є необхідною ознакою складу злочину, якщо вона має на увазі законодавцем³. Як вбачається, ця точка зору є не зовсім ґрунтовною, й правозастосовним органам не завжди зрозуміло, що має на увазі законодавець, якщо це не передбачається законом.

При конструюванні складів злочинів з посиланням на мету останніх законодавець використовує 2 прийоми: позитивний – коли конкретна мета міститься в диспозиції статті, і негативний – коли закон вказує на обов'язкову відсутність такої мети.

Для деяких складів військових злочинів відповідні мета й мотив є обов'язковим атрибутом. Так, застосування насильства щодо начальника за (ст. 404 КК) відбувається з метою примусити його до порушення обов'язків з військової служби. При вчиненні військовослужбовцем дезертирства (ст. 408 КК) метою є ухилення від військової служби; злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні (ст. 431 КК), вчиняються з метою забезпечення поблажливого до себе ставлення з боку ворога.

У справі матроса Софронова, який у порту іноземної держави втік з військового корабля, дії винного спочатку були кваліфіковані як дер-

¹ Аристотель. О душе. Санкт-Петербург : Питер, 2002. С. 127.

² Див.: Ворошилин Б. В., Кригер Г. А. Суб'єктивная сторона преступления; Иванов В. Д., Мазуков С. Х. Суб'єктивная сторона преступления. Ростов-на-Дону : Булат, 1999. 31 с.; Рарог А. И. Проблемы субъективной стороны преступления : учеб. пособие. Москва : Моск. юрид. ин-т, 1991. 92 с.; Якушин В. А. Суб'єктивное вменение и его значение в уголовном праве. Тольятти : ТолПИ, 1998. 290 с.

³ Волков Б. С. Мотивы преступлений: уголовно-правовое и социально-психологическое исследование. С. 83; Марцев А. И. Диалектика и вопросы теории уголовного права. С. 48.

жавна зрада шляхом втечі за кордон. Пленум Верховного Суду СРСР, розглянувши обставини справи, констатував, що в дійсності Софронів вчинив протиправне діяння не з антидержавною метою – зрада Батьківщині, а з наміром ухилитися від військової служби. У зв'язку з такою зміною в оцінці змісту мети вчинене винним діяння було пере-кваліфіковано з державного злочину на військовий – дезертирство в сукупності з незаконним переходом кордону¹.

Значення мотиву й мети для розмежування і правильної кваліфікації злочинів.

Відсутність конкретної мети дозволяє розмежовувати військові й загальнокримінальні склади злочинів. Наприклад, відсутність мети вчинити злочин на шкоду суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності України, її обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці не дозволяє кваліфікувати склади цих злочинів як дезертирство, порушення правил несення вартової, прикордонної служби чи бойового чергування та розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю за ст. 111 КК («Державна зрада»). Навпаки, наявність зазначеної мети в діяннях військово-службовця, які за об'єктивною стороною тотожні дезертирству, порушенням правил несення вартової, прикордонної служби чи бойового чергування та розголошенням відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, утворюють вже склад протиправного діяння проти національної безпеки, а не склад військового злочину.

Окрім указаних військових злочинів, мотив і мета розмежовує й інші, які за зовнішніми об'єктивними ознаками схожі із загальнокримінальними. У таких випадках саме мета й мотив дозволяють чітко вказати на основний безпосередній об'єкт цих злочинів, виділити їх із загальної маси злочинів і правильно кваліфікувати.

Так, опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків (ч. 5 ст. 404 КК) схожий з умисним вбивством (ст. 115 КК); склад погрози або насильства щодо начальника (ст. 405 КК) – з нанесенням тілесних ушкоджень (статті 121, 122, 125 КК); з побоями й мордуванням (ст. 126 КК); катуванням (ст. 127 КК); погрозою вбивством (ст. 129 КК); погрозою знищення майна (ст. 195 КК);

¹ Постановление Пленума Верховного Суда СССР по делу Сафронова. *Бюллетень Военной коллегии Верховного Суда СССР и Управления военных трибуналов*. 1971. №3. С. 54–57.

погрозою або насильством щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345 КК); погрозою або насильством щодо журналіста (ст. 345¹ КК); погрозою або насильством щодо державного чи громадського діяча (ст. 346 КК); погрозою або насильством щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 350 КК).

Злочин, передбачений у ст. 406 КК, порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості слід розмежовувати з діяннями, передбаченими у статтях 121, 122, 125, 126, 127 і 296 КК України.

У системі військових злочинів навіть з єдиним родовим об'єктом треба розрізняти за мотивом і метою схожі за ознаками об'єктивної сторони і суб'єкта складу злочинів: самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК) від дезертирства (ст. 408 КК).

Судам слід ретельно і всебічно досліджувати мотиви й мету злочинів, тому що недооцінка цих ознак тягне хибну кваліфікацію вчиненого діяння¹.

Системно проаналізувавши поняття «військовий злочин», шляхом розкриття його обов'язкових ознак, а також усі елементи й ознаки складів військових злочинів у взаємодії, визначивши специфіку родового об'єкта цих злочинів, автор пропонує таку редакцію статті 401 КК України:

Стаття 401. Поняття військового злочину

1. Військовими злочинами визнаються передбачені цим розділом злочини, що посягають на нормальну діяльність воєнної організації України, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними й резервістами під час проходження зборів.

2. За відповідними статтями цього розділу несуть відповідальність військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України й поліцейські, під час введення на території України воєнного стану або оголошення особливого періоду, а також інші особи, визначені законом.

¹ Див.: Погребняк И. Г. О некоторых вопросах разграничения преступлений против порядка подчиненности. *Бюллетень Военной коллегии Верховного Суда СССР и Управления военных трибуналов*. 1961. №4. С. 38.

3. Особи, не зазначені у цій статті, за співучасть у військових злочинах підлягають відповідальності за відповідними статтями цього розділу.

4. Особа, яка вчинила злочин, передбачений статтями цього розділу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності згідно зі статтею 44 цього Кодексу із застосуванням до неї заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України.

Висновки до розділу 2

1. Ґрунтовно вивчивши суспільну небезпечність військових злочинів, можна зробити висновок, що вона характеризується категоріями високого порядку, як – воєнна безпека держави, що охоплює: стан боєздатності Збройних Сил України, інших військових формувань, здатність військовослужбовців виконувати завдання, що ставить перед ними держава, а також захищеність країни від можливої військової агресії. Будь-який військовий злочин підриває боєздатність військових підрозділів, унаслідок чого завдається істотна шкода їх боєздатності й воєнній безпеці держави взагалі.

Особливістю військових злочинів є те, що диспозиції всіх статей, передбачених розд. XIX КК України, мають бланкетний характер. Сутність військово-кримінальної протиправності означає, що такі діяння порушують не лише кримінально-правові приписи (заборони), утворюючи зміст кримінально-правової норми, а одночасно визнаються протиправними нормами інших галузей права, перш за все військового й адміністративного права, чії норми регулюють функціонування військ і порядок несення військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених згідно із законом.

2. Об'єкти військових злочинів потрібно розглядати через чотиричленну класифікацію – загальний об'єкт, родовий об'єкт, видові об'єкти та безпосередній об'єкт.

3. Результатом розгляду всіх точок зору щодо об'єкта військових злочинів є пропозиція родовим об'єктом останніх визнавати суспільні відносини, які складаються і функціонують при несенні (проходженні) військовослужбовцями (військовозобов'язаними й резервістами під

час проходження зборів) військової служби, що є основою нормальної діяльності воєнної організації України, і які відповідають законодавству України й охороняються кримінальним законом від злочинних посягань.

4. Внутрішню структуру родового об'єкта як видів об'єкти утворюють більш вузькі за змістом суспільні відносини як особливі різновиди порядку несення (проходження) військової служби: а) порядок підлеглості й військової честі; б) порядок перебування на військовій службі; в) порядок збереження й користування військовим майном; г) порядок експлуатації озброєння й військової техніки; д) порядок несення спеціальних служб; е) порядок охорони державної таємниці; є) порядок здійснення своїх повноважень військовими службовими особами; ж) порядок виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах; з) порядок дотримання звичаїв та правил війни.

5. Критично проаналізувавши механізм спричинення шкоди об'єкту військових злочинів, можна зробити висновок, що вона спричиняється всередині суспільних відносин шляхом протиправного розірвання соціального зв'язку або шляхом його деформації.

6. Пропонується нова редакція приміток до статей 364 та 425 КК України:

Стаття 364. Зловживання владою або службовим становищем

Примітка. 3. Істотною шкодою у статтях 364, 364¹, 365, 365², 367, якщо вона полягає у завданні матеріальних збитків, вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

4. Тяжкими наслідками у статтях 364–367, якщо вони полягають у завданні матеріальних збитків, вважаються такі наслідки, які у двісті п'ятдесят і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Стаття 425. Недбале ставлення до військової служби

Примітка. 2. Істотною шкодою у статтях 425–426¹, якщо вона полягає у завданні матеріальних збитків, вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а тяжкими наслідками за тієї самої умови вважаються такі наслідки, які у двісті п'ятдесят і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

7. Проаналізувавши наслідки військових злочинів у вигляді смерті потерпілого, автор запропонував зміни в статтях 411, 412, 414, 415, 417 КК України:

Стаття 411. Умисне знищення або пошкодження військового майна

2. Ті самі діяння, вчинені шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом, або якщо вони спричинили смерть потерпілого чи інші тяжкі наслідки, –

караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

Стаття 412. Необережне знищення або пошкодження військового майна

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили смерть кількох осіб чи інші тяжкі наслідки, –

караються триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі на строк до трьох років.

Стаття 414. Порушення правил поведіння зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення

3. Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, що спричинило смерть кількох осіб чи інші тяжкі наслідки, –

карається позбавленням волі на строк від трьох до дванадцяти років.

Стаття 415. Порушення правил водіння або експлуатації машин

2. Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, що спричинило смерть кількох осіб, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Стаття 417. Порушення правил кораблеводіння

Порушення правил кораблеводіння, що спричинили смерть потерпілого, загибель корабля чи інші тяжкі наслідки, –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до п'ятнадцяти років.

8. Розглянувши ознаки суб'єктів військових злочинів, автор дійшов висновку, що окрім ознак, притаманних будь-якому суб'єкту злочину (фізична осудна особа, яка досягла віку, з якого можливо бути притягнутим до кримінальної відповідальності), військовослужбовець повинен ще володіти такими ознаками:

1) обов'язкові (конститутивні) ознаки:

а) державно-правова – громадянин України на всіх посадах; іноземець або особа без громадянства на посадах рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України;

б) акмеологічна – вік від 16 до 65 років, придатний за станом психофізичного здоров'я проходити військову службу;

в) правова (юридична) – відсутність судимості взагалі; ненакладення протягом останнього року адміністративного стягнення за вчинення корупційного правопорушення; для деяких категорій військово-службовців – незасудження до позбавлення волі, обмеження волі, у тому числі із звільненням від відбування покарання;

2) спеціальні (факультативні) ознаки: командир (начальник), підлеглий, льотчик, керівник польотів або особа, що забезпечує польоти, особа, на яку покладені обов'язки щодо водіння корабля, особа зі складу вартової (вахтової) служби або патрулювання, наряду з охорони державного кордону України, підрозділу бойового чергування (бойової служби), добового наряду, військова службова особа, військовополонений або той, хто піклується за військовополоненими.

9. Вивчення суб'єктивної сторони військових злочинів дозволило як «*de lege ferenda*» запропонувати законодавцеві внести до розділів V та XI КК України такі положення наведених нижче статей:

Стаття 23. Вина

1. Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків у формі умислу або необережності.

2. Кримінальна відповідальність за діяння, передбачене цим Кодексом, настає лише при наявності вини у формі умислу або необережності.

Стаття 25¹. Складна форма вини

Складна форма вини характеризується умисним ставленням суб'єкта злочину до вчинюваного ним діяння та необережністю відносно наслідків цього діяння.

Стаття 25². Невинне спричинення шкоди

Діяння визнається вчиненим при відсутності вини, якщо особа діяла, не усвідомлюючи суспільної небезпечності свого діяння (дії або бездіяльності) та за обставинами справи не могла усвідомлювати або не передбачала й за обставинами справи не могла передбачати можливості настання суспільно небезпечних наслідків.

Стаття 66. Обставини, які пом'якшують покарання

1. При призначенні покарання обставинами, які його пом'якшують, визнаються:

7¹) вчинення злочину під впливом помилки щодо усвідомлення протиправності діяння при можливості уникнути цієї помилки.

10. Дослідження всіх елементів та ознак понять «військовий злочин» та «склад військового злочину» допомогло сформулювати авторське бачення редакції ст. 401 КК України:

Стаття 401. Поняття військового злочину

1. Військовими злочинами визнаються передбачені цим розділом злочини, що посягають на нормальну діяльність воєнної організації України, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними й резервістами під час проходження зборів.

2. За відповідними статтями цього розділу несуть відповідальність військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України й поліцейські, під час введення на території України воєнного стану або оголошення особливого періоду, а також інші особи, визначені законом.

3. Особи, не зазначені у цій статті, за співучасть у військових злочинах підлягають відповідальності за відповідними статтями цього розділу.

4. Особа, яка вчинила злочин, передбачений статтями цього розділу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності згідно зі статтею 44 цього Кодексу із застосуванням до неї заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України.

Розділ 3

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ

3.1. Військові злочини в системі кримінального законодавства України

КК України являє собою цілісну систему кримінально-правових норм, які розташовані у відповідному порядку й функціонують завдяки наявності між ними відповідних зв'язків (координації, субординації, взаємодії), тим самим реалізуючи функціональне призначення закону.

Системний підхід і системне мислення, що ґрунтуються на цілісному баченні об'єктів, явищ і процесів дійсності, починають міцно входити в усі сфери людської діяльності¹. Їх сутність означає те, що будь-який об'єкт дослідження розглядається не просто як якась окрема сукупність статей та розділів, а як цілісне утворення, як система, з акцентуванням уваги на вивченні інтегральних властивостей останньої, на з'ясуванні її структури, зв'язків і взаємодії між окремими її елементами, а також їх функцій і системи загалом. Ефективність системного підходу тим вища, чим у більш складній системі він застосовується². Саме він дозволяє виявити внутрішні й зовнішні ме-

¹ Див.: Афанасьев В. Г. Системность и общество.

² Див.: Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности. Москва : СИНТЕГ, 2000. С. 33.

ханізми діяльності окремих компонентів системи та їх взаємозв'язок на різних її рівнях¹.

Система військових злочинів (як і будь-яких інших злочинів) має важливе як теоретичне, так і практичне значення: по-перше, вона дає можливість установити найбільш суттєві ознаки, притаманні військовим злочинам; по-друге, завдяки цим ознакам останні відрізняються один від одного; по-третє, система таких злочинів дозволяє відмежовувати військові злочини від невійськових (загальнокримінальних або спеціально-кримінальних), що є необхідною підставою для правильної їх кваліфікації, яка, у свою чергу, уособлює принцип законності у кримінальному праві. Цінність систематизації військових злочинів полягає в їх найбільш важливих і стійких функціональних зв'язках із різноманітними галузями права й дозволяє провести правову ідентифікацію з галузевими системами права, наприклад з адміністративним законодавством і законодавством про військову службу, через такі логічні терміни, як поняття, судження й умовивід².

Теоретичне значення систематизації досліджуваних злочинів полягає в ефективному техніко-юридичному закріпленні кримінально-правових норм про них, їх уніфікації, диференціації та розташуванні у відповідній послідовності³.

Практичну ж її цінність важко переоцінити, а головне – вона необхідна для повноти уявлення, ясності та чіткості змісту кримінально-правових норм. Також систематизація важлива для простоти розуміння та застосування цих норм правозастосовними органами. Вона дозволяє провести відмежування військових злочинів від інших правопорушень некримінального характеру й схожих із ними злочинів, що в подальшому впливає на правильність їх кваліфікації.

Система (від грец. *systema* – ціле) – об'єднання певного різноманіття в єдине й чітко розчленоване ціле, елементи якого стосовно цілого та інших частин займають відповідні їм місця⁴.

¹ Див.: Харитонов С. А. Воинские преступления по уголовному законодательству Украины (признаки и система). *Jurnalul uridic national: teorie si practica*. 2016. №4. С. 178–181.

² Див.: Мальков С. М. Преступления против военной службы : монография. Москва : Юрлитинформ, 2015. С. 22.

³ Див.: Кругликов Л. Л., Смирнова Л. Е. Унификация в уголовном праве : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2008. С. 51.

⁴ Философский энциклопедический словарь / ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. С. 415.

Система військових злочинів, яка є своєрідним інститутом (самостійною групою правових норм, які поряд з іншими «некримінальними» галузями права регулюють суспільні відносини у сфері проходження військової служби), є підсистемою Особливої частини Кримінального кодексу, яка разом із Загальною частиною як підсистеми утворюють систему кримінального законодавства в цілому. Дехто з фахівців пропонує розглядати систематизацію інститутів Загальної та Особливої частин КК права ізольовано, оскільки вони самі по собі мають ієрархічний характер, у якому на вершині підсистеми Загальної частини знаходиться складний інститут функції кримінального права, що перебуває в субординаційному зв'язку з генеральними інститутами злочину й покарання, у кожному з яких є більш дрібні інститути (стадії, множинність, співучасть тощо). Підсистема ж Особливої частини, побудована з урахуванням спільності родового об'єкта посягання, має ієрархічний характер залежно від шкали соціальних цінностей і вимог пріоритетного захисту прав та свобод людини¹.

Значимо, що інститути Особливої частини КК хоча й розташовані з огляду на пріоритет цінностей, які вони охороняють, але вести мову про субординаційні зв'язки між ними ми не можемо, тому що кожний об'єкт кримінально-правової охорони є рівновеликим і потребує однакового захисту з боку держави від злочинних посягань. Між ними існують лише зв'язки координаційні, що погоджують і впорядковують системність приписів. Інститут військових злочинів є відносно самостійним інститутом, проте абсолютної самостійності (автономності) він не має, та й повнота правового регулювання суспільних відносин військової служби неможлива без застосування засобів регулювання кримінального права в цілому. Ось чому хибною вбачається думка про виділення норм про кримінальну відповідальність за військові злочини в самостійний нормативно-правовий акт. Відносна автономність зазначеного інституту полягає в юридичній єдності змісту і функціонуванні норм військових злочинів, включених до системної їх взаємодії як із нормами інших інститутів кримінального права (інститутів стадій, співучасті, множинності тощо), так і із загальними принципами останнього.

Єдність змісту й цілісності інституту військових злочинів характеризується: а) специфічним родовим об'єктом – суспільними відноси-

¹ Див.: Тенчов Э. С. О принципах и основаниях закрепления в законе системы уголовно-правовых институтов. *Направления уголовной политики в борьбе с преступностью*. Свердловск, 1986. С. 23–24.

нами, що складаються і функціонують при несенні (проходженні) військової служби, як основою нормальної діяльності воєнної організації України і б) спеціальним суб'єктом – військовослужбовцями (військовозобов'язаними й резервістами під час проходження зборів). Будь-яка система (інститут військових злочинів не є винятком) може не лише функціонувати, а й дисфункціонувати. Індикатором функціонування правовідносин у системі є обов'язки їх суб'єктів, що є актуальними постійно, вимагають виконання або дотримання. Якщо поведінка учасників цих відносин з приводу реалізації покладених на них обов'язків залишається правомірною, значить, вони (обов'язки) реалізуються, а відносини належним чином функціонують. Якщо ж виконання обов'язків порушується, то відносини, як і вся система, дисфункціонують, тобто вони не досягають поставлених цілей.

Комплексне дослідження будь-яких правових явищ вимагає насамперед з'ясування якостей системи та структурно-функціональних залежностей від системи самих цих явищ.

Науковці називають такі основні ознаки конкретної системи:

1) цілісність, за якою система є об'єднанням частин, яке стосовно навколишнього оточення виступає як одне ціле;

2) якісна визначеність – системою є така сукупність елементів, що має свої якісні ознаки, характерні тільки для неї, яких не мають інші; ці ознаки визначають ставлення до інших систем;

3) відмежованість щодо середовища – будь-яка система має свої межі, які відділяють її від навколишнього середовища й визначають, що саме входить до неї і що до неї не входить, а є зовнішнім щодо неї;

4) гетерогенність і структурованість – система складається з різних частин, тобто є не простою, а певним чином організованою сукупністю, що має певну структуру;

5) взаємодія частин системи між собою – у системі частини взаємодіють між собою і тільки в цій взаємодії вони утворюють певну систему;

6) взаємодія і зв'язок з навколишнім середовищем – система як ціле взаємодіє з іншими системами, що зумовлено її цілісністю, якісною визначеністю; під час взаємодії з навколишнім середовищем виявляються її властивості;

7) наявність інтегральних характеристик і емерджентність – у системі властивості окремих елементів об'єднуються і проявляються в новій якості, що невластиве елементам, які складають систему поодиночі;

8) наявність цілей, їх сукупності, цілеспрямованість – кожна система має певну мету існування або створена для неї; система може мати одну мету або сукупність цілей, за якої останні утворюють певну ієрархію, де є цілі головні, першочергові і другорядні, підпорядковані головним¹.

Перелічені ознаки у своїй більшості притаманні будь-якій системі, і система військових злочинів (інститут військових злочинів) не є винятком. Цим пояснюється потреба проаналізувати останню з точки зору системоутворюючих ознак.

Цілісність як ознака системи означає її завершеність, тотальність, цільність. Інститут військових злочинів є, безперечно, завершеною системою. Ця завершеність ґрунтується на одному з фундаментальних принципів кримінального права – *Nullum crimen sine lege* (немає злочину без указівки на те в законі), який знайшов закріплення ще в перших буржуазних кримінальних кодексах (Кодекс Франції 1810 р.). Законодавець визначає, яке суспільно небезпечне діяння вважається злочином, шляхом передбачення його у кримінальному законі й наділення його ознакою протиправності. Розділ XIX КК України «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)», як і будь-який розділ кримінального закону, завжди знаходиться в завершеному стані. Це не означає, що його норми статичні, адже вони можуть змінюватись, бо життя не стоїть на місці, а процеси криміналізації або декриміналізації, зменшення або посилення відповідальності, зміни ознак складу злочину в законі відбуваються постійно. Проте ж на момент застосування кримінально-правової норми закон завжди є завершеним.

Якісною визначеністю системи військових злочинів є самостійний родовий об'єкт – порядок несення (проходження) військової служби як основа нормальної діяльності воєнної організації України. Порушуючи відповідні правила (порядки) несення певних видів військової служби, її суб'єкт спричиняє шкоду (або ставить в загрозу її спричинення) нормальної діяльності воєнної організації України, від боездатності якої залежать цінність більш високого порядку – безпека держави, стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави від можливих загроз. Безпека – одна з найважливіших цінностей соціального буття людей, обов'язкова передумова існування й подальшого розвитку люд-

¹ Див.: Сорока К. О. Основи теорії систем та системного аналізу : навч. посіб. Харків : ХНАМГ, 2004. С. 17–20.

ства¹. Крім родового об'єкта, який є критерієм поділу Особливої частини КК на розділи, якісною складовою системи військових злочинів є спеціальний суб'єкт – військовослужбовець (військовозобов'язаний і резервіст під час проходження зборів). Лише ці три категорії осіб, прямо передбачених у ст. 401 КК України, можуть бути виконавцями військових злочинів. Організатором, пособником або підбурювачем може виступати будь-яка особа, як володіє ознаками загального суб'єкта злочину.

Інститут військових злочинів як підсистема КК України – системи вищого рівня – має свої певні межі, окреслені статтями розд. XIX КК України. Отже, вся система розглядуваних злочинів зосереджена у тридцяти чотирьох кримінально-правових нормах відповідних статей – з 401 по 435 КК України. Це дозволяє доволі чітко відрізнити її від інших систем (інститутів) Особливої частини КК України – злочинів проти життя та здоров'я особи, власності, правосуддя тощо.

Гетерогенність і структурованість системи прослідковуються за відповідними сукупностями військових злочинів, які поділені на групи залежно від їх видових об'єктів. Ці групи злочинів, будучи внутрішньою системою інституту (системи) військових злочинів, поділяють останню на підсистеми (субінститути). Саме видовий об'єкт є критерієм (чинником) подальшої градації військових злочинів. Поділ зазначеного інституту на субінститути дає можливість розкрити специфіку суспільних відносин усередині субінституту, показати типовість об'єднаних у ньому норм.

Як правило, виділяють дев'ять видів (груп) військових злочинів², а саме злочини:

- 1) проти порядку підлеглості та військової честі (статті 402–406 КК);

¹ Див.: Панов Н. И., Тихий В. П. Категория «безопасность» в методологии правоведения. *Модель общества и национальная безопасность* : материалы междунар. науч.-практ. конф., 5 февр. 2010 г. Калининград, 2010. С. 61–66.

² Див.: Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини); Уголовное право России. Воинские преступления / Х. М. Ахметшин и др. Москва : ВАЭФП, 1993. 312 с.; Кримінальне право. Особлива частина : підручник / відп. ред. В. І. Шакун. Київ : Прав. джерела, 1998. 896 с.; Советское уголовное право. Воинские преступления : учебник / под ред. Г. Горного. Москва : Воен. ин-т, 1978. 320 с.; Воинские преступления : учебник / под ред. Н. Ф. Чистякова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Воен.-полит. акад., 1970. 355 с.; Военное право : учеб. пособие / под ред. В. П. Сергина. Москва : Воен.-полит. акад., 1988. 306 с.; Командиру о военно-уголовном законодательстве / под общ. ред. А. Г. Горного. Москва : Воениздат, 1985. 206 с.; Гуророва Н. А. Уголовное право Украины. Особенная часть : конспект лекций. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1999. 208 с.

2) проти порядку проходження військової служби (статті 407–409 КК) (як видається, цю групу злочинів доцільніше називати злочинами проти порядку перебування на військовій службі, чим будуть ліквідовані диспропорції між загальним поняттям «військовий злочин», наведеним у ст. 401 КК України: «військовими злочинами визнаються... злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби...», та відповідною групою військових злочинів);

3) проти порядку збереження та користування військовим майном (статті 410–413 КК);

4) проти порядку експлуатації озброєння та військової техніки (статті 414–417 КК);

5) проти порядку несення спеціальних служб (статті 418–421 КК);

6) проти порядку охорони державної таємниці (ст. 422 КК);

7) проти порядку здійснення своїх повноважень військовими службовими особами – «військові службові злочини» (статті 425–426¹ КК);

8) проти порядку виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах (статті 427–432 КК);

9) проти порядку дотримання звичаїв та правил війни (статті 433–435 КК України).

Деякі вчені-правознавці, як убачається, помилково вважають, що в основу класифікації військових злочинів покладено певний безпосередній об'єкт¹. Вони замість однієї групи злочинів проти порядку підлеглості та військової честі виділяють дві групи: 1) злочини проти порядку підлеглості і 2) злочини проти порядку дотримання військової честі. Також, вважаємо, помилково в окрему групу було виділено склад злочину, передбаченого у ст. 414 КК України, – «порушення правил поведіння зі зброєю, а також з речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення»². Адже відомо, що безпосередній об'єкт – це конкретні суспільні відносини, поставлені законодавцем під охорону певної статті Особливої частини КК України і яким заподіюється шкода злочином, що підпадає під ознаки конкретного складу злочину³. Тому автор не погоджується з точкою зору деяких науковців, що мето-

¹ Див.: Мальков С. М. Преступления против военной службы. С. 20.

² Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання : посібник / за заг. ред. В. К. Матвійчука. Київ : Дакор, 2013. С. 24.

³ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина / за ред.: В. В. Сташис, В. Я. Тацій. 2010. С. 106.

дологічне значення безпосереднього об'єкта злочину полягає в тому, що він виступає основним критерієм у визнанні систематизації норм Особливої частини КК¹. Видовим об'єктом, який дійсно є критерієм поділу інституту військових злочинів на групи, є тим об'єктом, на який посягають злочини окремого виду². Не зовсім зрозуміла позиція М. І. Карпенка щодо цього питання, який у своїй монографії «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти» спочатку стверджує, що в основу класифікації військових злочинів на види (групи) покладений відповідний безпосередній об'єкт, що включає в себе певну сторону порядку несення або проходження військової служби як родового об'єкта військових злочинів, а потім приєднується до позиції існування видових об'єктів як критерію класифікації військових злочинів на групи³.

Кримінально-правові норми всередині системи військових злочинів взаємодіють між собою, і ця взаємодія головним чином відбувається між родовим поняттям військового злочину, передбаченого ст. 401 КК України, та конкретними складами злочинів, розташованими у відповідних статтях, які повинні повністю відповідати ознакам цього головного (родового) поняття. Крім того, певна взаємодія відбувається в рамках розмежування деяких складів злочинів, тотожних за тими чи іншими елементами (ознаками) цих складів (непокора та інше умисне невиконання наказу; самовільне залишення військової частини або місця служби та дезертирство; порушення статутних правил несення вартової служби та бойового чергування тощо).

Зв'язок системи (інституту) військових злочинів з іншими системами (інститутами) КК України також можна дослідити. Це перш за все зв'язок із системами Загальної частини КК (стадії злочинів, форми вини, співучасть, множинність тощо). У межах Особливої частини КК він простежується в рамках доволі поширеного явища в кримінальному праві – конкуренції норм, а саме конкуренції загальної і спеціальної норм. Цей вид конкуренції має місце, коли одне суспільно небезпечне діяння охоплюється двома або більше кримінально-правовими нормами. При

¹ Див.: Винокуров В. Н. Объект преступления: систематизация и квалификация. Красноярск : СибЮИ МВД России, 2011. С. 25–26, 233.

² Див.: Энциклопедия уголовного права / под ред. В. Б. Малинина. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малинина, 2005. Т. 4 : Состав преступления. С. 147.

³ Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти. С. 58, 133.

цьому одна (спеціальна) норма охоплює вчинене діяння конкретно, з деталізацією особливостей вчиненого, а друга (загальна) – залишає можливість кваліфікувати вчинене за статтею, що передбачає цю норму й інші схожі за основними ознаками діяння¹.

Взаємодія всередині системи вищого рівня, якою є Кримінальний кодекс, допомагає визначити властивості інституту військових злочинів та його місце в системі кримінального закону.

У процесі свого функціонування досліджуваний інститут демонструє широкий спектр як прямих, так і опосередкованих взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, з іншими системами (інститутами) Кримінального кодексу. Характер такої взаємодії дозволяє віднести інститут військових злочинів до відкритих систем, які зазнають законодавчих змін.

Кожне суспільно небезпечне діяння, що містить у собі відповідний склад військового злочину, служить підставою для притягнення військовослужбовця до відповідальності за порушення встановленого порядку несення (проходження) окремого виду військової служби. Уся система розглядуваних злочинів дає можливість притягнути до кримінальної відповідальності особу за будь-яке порушення встановленого порядку несення (проходження) військової служби, яке спричинило істотну шкоду (або поставило в реальну загрозу її спричинення) охоронюваним цим інститутом суспільним відносинам. Ця властивість є новою якістю системи – проявом її емерджентності.

Основною метою (функцією) існування інституту військових злочинів є, безперечно, охорона суспільних відносин, які виникають і існують між державою та військовослужбовцем (військовозобов'язаним і резервістом) в процесі несення ними відповідного виду військової служби, що полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я й віком громадян України, іноземців або осіб без громадянства, пов'язаній з обороною держави, її незалежності й територіальної цілісності.

Як бачимо, сукупність військових злочинів має всі ознаки системи, яку характеризує системоутворюючий фактор – чинник, що зумовлює виникнення самої системи².

¹ Див.: Иногамова-Хегай Л. В. Концептуальные основы конкуренции уголовно-правовых норм : монография. Москва : Норма : ИНФРА-М, 2015. С. 94.

² Див.: Мармура О. З. Система та системність використання ознак, що кваліфікують злочин. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 33. С. 263–273.

3.2. Система та види військових злочинів

Системоутворюючим чинником (критерієм) злочинів проти порядку несення військової служби є, безперечно, їх родовий об'єкт, який є одним із найважливіших показників суспільної небезпечності злочинів, його якісною характеристикою¹. Перш за все об'єкт визначає соціальну та юридичну сутність злочину, його істотні риси, якими він відрізняється від суміжних діянь. Недарма ж цю обставину особливо підкреслював Б. С. Никифоров з указівкою на те, що шкода, збиток охоронюваному кримінальним законом об'єкту може бути спричинений не будь-якими, а тільки певними діями, характер яких визначається якостями самого об'єкта². Тому останній багато в чому вказує на об'єктивні та суб'єктивні ознаки злочину, властиві останньому, що дозволяє встановлювати межі кримінальної відповідальності, правильно кваліфікувати суспільно небезпечні діяння, розмежовувати суміжні злочини, відрізнити злочинні діяння від незлочинних. Ось чому об'єкт злочину виступає критерієм систематизації (і класифікації) всіх суспільно небезпечних діянь, визначених злочинами³.

Залежно від видового об'єкта систему (інститут) військових злочинів можливо поділити на окремі групи, а саме:

- злочини проти порядку підлеглості та військової честі (статті 402–406 КК);
- злочини проти порядку перебування на військовій службі (статті 407–409 КК);
- злочини проти порядку збереження та користування військовим майном (статті 410–413 КК);
- злочини проти порядку експлуатації озброєння та військової техніки (статті 414–417 КК);
- злочини проти порядку несення спеціальних служб (статті 418–421 КК);
- злочини проти порядку охорони державної таємниці (ст. 422 КК);

¹ Див.: Харитонов С. О. Система злочинів проти порядку проходження військової служби. *Право та суспільство*. 2016. №4. С. 193–198.

² Никифоров Б. С. Об'єкт преступления по советскому уголовному праву. С. 137.

³ Див.: Панов М. І., Панов М. М. Об'єкт і система злочинів у сфері господарської діяльності.

- злочини проти порядку здійснення своїх повноважень військовими службовими особами – «військові службові злочини» (статті 425–426¹ КК);
- злочини проти порядку виконання військового обов’язку в бою та в інших особливих умовах (статті 427–432 КК);
- злочини проти порядку дотримання звичаїв та правил війни (статті 433–435 КК).

Для подальшого з’ясування змісту окремих груп військових злочинів розглянемо їх внутрішню структуру.

Першу групу військових злочинів складають посягання, спрямовані на *порядок підлеглості та військової честі*¹. Підлеглисть є специфічною рисою військових відносин. Принцип єдиноначальності виступає тим цементуючим чинником, на якому тримається вся структура воєнної організації держави. Він наскрізь пронизує всі сфери військової діяльності, завдяки якому воєнна організація спроможна виконувати своїми специфічними методами не менш специфічні завдання – у мирний час підтримувати на належному рівні свою боєздатність, щоб у бойовій обстановці, в умовах особливого періоду або воєнного стану бути спроможною захистити суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість держави від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Згідно зі змістом цього основного принципу побудови Збройних Сил України та інших створених відповідно до закону військових формувань, зосередженим у статтях 11, 36, 58, 59 та інших Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України (дії якого поширюються на всіх військовослужбовців незалежно від їх підпорядкованості військовим формуванням)², «військовослужбовець повинен беззастережно виконувати накази командирів (начальників), виявляти повагу до командирів (начальників) і старших за військовим званням, сприяти їм у підтриманні порядку і дисципліни, дорожити честю та гідністю військовослужбовця». У словах Військової Присяги також ідеться про обов’язок військовослужбовця чесно виконувати накази командира. Зазначимо, що накази останнього, по-перше, повинні відповідати вимогам закону (за віддання й виконання явно злочинного наказу (роз-

¹ Див.: Харитонов С. О. Злочини проти порядку підлеглості та військової честі. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. С. 337–339.

² Див.: Статути Збройних Сил України. С. 3–160.

порядження) винні особи притягаються до відповідальності), по-друге, мають віддаватися лише стосовно відносин військової служби. Тому відмова підлеглого від виконання наказу, який стосується особистого життя командира (наприклад, непогодження військовослужбовця зробити ремонт у квартирі останнього), не порушує порядку підлеглості. Виходячи з положень Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України робимо висновок, що взаємовідносини між військовослужбовцями в межах виконання обов'язків військової служби можуть бути двовекторними: або командир (начальник) – підлеглий, або військовослужбовець – військовослужбовець, які є рівними за військовою посадою й військовим званням, тобто не підлеглими один одному, третього не дано.

Разом із порядком підлеглості фундамент нормальної діяльності воєнної організації становить загальновизнаний порядок життєдіяльності у військових колективах, що ґрунтується на додержанні військовослужбовцями вимог статутів Збройних Сил України, поваги до честі й гідності кожної людини, дотриманні правил військового вітання, ввічливості й належної поведінки. Ці відносини традиційно і є порядком військової честі, невідривно пов'язаним з порядком підлеглості, які в сукупності є важливим принципом діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України.

Порядок перебування на військовій службі як видовий об'єкт другої групи військових злочинів характеризується тим, що життя й діяльність військовослужбовця суворо регламентовані законодавством України, починаючи зі ст. 65 Конституції України, яка зобов'язує громадян відбувати військову службу згідно із законом. Якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, військова служба має бути замінена альтернативною (невійськовою) службою відповідно до ст. 35 Конституції України. Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу», Військові Статуті, положення про проходження військової служби тощо вказують на те, що військовослужбовці строкової служби повинні знаходитися в розташуванні військової частини чи місця служби постійно, а офіцери, прапорщики, військовослужбовці за контрактом – у службовий час і не відлучатися без дозволу відповідного начальника. Особи, які були призвані, й ті, що поступили на військову службу за контрактом у від-

повідні підрозділи воєнної організації, повинні нести військову службу протягом встановленого терміну в тому чи іншому підрозділі, куди вони були направлені командуванням, і в будь-який час бути готовими до виконання свого військового обов'язку. Військовослужбовцям, які проходять військову службу за призовом, залишати межі гарнізону заборонено, за винятком випадків відбуття у відпустку, відрядження, при переведенні в іншу частину або при лікуванні.

За ст. 216 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України військовослужбовці строкової служби у вільний від занять і робіт час вправі вільно перемішатися по території військової частини, а під час звільнення – у межах гарнізону. Виїзд офіцерів, прапорщиків (мічманів), військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом, за межі гарнізону є можливим з дозволу командира військової частини. Порядок звільнення чітко регламентовано статтями 217–222 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України¹. Види, тривалість і порядок надання відпусток військовослужбовцям визначені у розд. VIII Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України².

Обов'язок перебувати на місці служби набуває особливо важливого значення в умовах воєнного часу або особливого періоду, коли відсутність навіть одного військовослужбовця суттєво може вплинути на боєздатність цілого підрозділу. Суспільна небезпечність цієї групи злочинів полягає в тому, що військовослужбовець, ухиляючись від виконання службових обов'язків, покладених на нього, заподіює шкоду керованості, боєздатності й боєспроможності підрозділу, а також існуючій у підрозділі дисципліні, що врешті-решт негативно впливає на обороноздатність держави. Ухиляючись від виконання обов'язків військової служби, військовослужбовець або назавжди розриває соціальний зв'язок з відповідним структурним підрозділом воєнної організації держави (у разі вчинення дезертирства чи самокалічення), або певним чином його деформує (у випадку самовільного залишення військової частини або місця служби чи при відмові від несення обов'язків військової служби).

Основою боєздатності воєнної організації будь-якої держави поряд з її особовим складом, безперечно, є сучасна зброя, бойові припаси,

¹ Статуту Збройних Сил України. С. 3–160.

² Офіційний вісник України. 2008. №95. Ст. 1417.

військова техніка та спорядження (військове майно). Брак належного матеріального забезпечення військових частин і підрозділів унеможливає виконання ними яких-небудь військових завдань, порушує нормальну життєдіяльність, не дозволяє організувати бойове навчання особового складу. Кабінет Міністрів України відповідно до своїх обов'язків (див. ст. 3 Закону України «Про оборону») забезпечує Збройні Сили України, інші утворені відповідно до законів України військові формування озброєнням, військовою та іншою технікою, продовольством, речовим майном, іншими матеріальними й фінансовими ресурсами. Однак неодмінною умовою забезпеченості необхідними матеріальними засобами є бережливе ставлення військовослужбовців (військовозобов'язаних і резервістів) до військового майна, попередження випадків його знищення, пошкодження чи втрати.

Порядок збереження та користування військовим майном значно впливає на можливість виконання підрозділами воєнної організації своїх повсякденних завдань. Згідно зі ст. 11 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України кожен військовослужбовець повинен знати і утримувати в готовності до застосування закріплене озброєння, бойову та іншу техніку, берегти державне майно¹. Як уже зазначалося, будь-яка сфера військової служби чітко регламентована, порядок збереження військового майна й користування ним не є винятком. Нормативною базою, яка регулює правовий режим військового майна, є: а) закони України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України»², «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності»³, «Про господарську діяльність у Збройних Силах України»⁴, «Про державну підтримку підприємств, науково-дослідних інститутів і організацій, які розробляють та виготовляють боєприпаси, елементи та вироби спецхімії»⁵; б) постанова Верховної Ради України «Про затвердження Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі»⁶; в) постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок відчуження та реалізації військового

¹ Статуту Збройних Сил України. С. 7.

² Відомості Верховної Ради України. 1999. №48. Ст. 407.

³ Там само. 1998. №34. Ст. 228.

⁴ Там само. 1999. №48. Ст. 408.

⁵ Там само. 2000. №48. Ст. 406.

⁶ Там само. 1995. №25. Ст. 193.

майна Збройних Сил»¹, «Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах»²; г) Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо підвищення боєздатності Збройних Сил України»³ та ін. Крім того, військові устави, керівництва з експлуатації, інструкції й настанови містять правила поведінки військовослужбовців, що стосуються військового майна, вимоги до додержання певних обов'язків, які виключають можливість його знищення, пошкодження або відчуження.

Усе військове майно як частина майна державного залежно від призначення поділяється на такі види: озброєння й боєприпаси, бойова і спеціальна техніка, хімічне, речове, продовольче, санітарно-технічне та інші види майна, з яких деякі (паливно-мастильні, речові, продовольчі матеріали) нічим не відрізняються від аналогічного невійськового майна. Інші види майна, навпаки, спеціально виготовляються для ведення й забезпечення бойових дій і не мають іншого (цивільного) призначення. Тому склади злочинів, зосереджені в цій групі злочинів, є спеціальними щодо аналогічних, передбачених розд. VI КК України.

Наступну групу військових злочинів як видовий об'єкт об'єднує *порядок експлуатації озброєння та військової техніки*⁴. Специфіка суспільних відносин цієї групи зумовлена перш за все тим, що військова служба пов'язана безпосередньо з поведінням військовослужбовців з різноманітними видами зброї, у тому числі й масового ураження (реактивна, ракетна зброя, авіабомби, глибинні бомби (корабельні), міни, торпеди та ін.). Їх суспільна небезпечність є досить високою, що пов'язано зі специфічністю предметів, які використовуються у процесі вчинення злочинів. Ці предмети відрізняються один від одного, є різними за конструкцією й бойовими властивостями. Проте всі вони мають загальні властивості, характерні для кожного, як-от: а) підвищена загальна небезпечність; б) спеціальне призначення; в) особливий правовий режим експлуатації. Підвищена загальна небезпечність виражається в тому, що при неправильному використанні, зберіганні, перевезенні тощо ці предмети можуть виходити з-під контролю людини

¹ Офіційний вісник України. 2001. № 1, т. 1. Ст. 26.

² Там само. 2000. № 32. Ст. 1366.

³ Офіційний вісник Президента України. 2007. № 38. Ст. 1032.

⁴ Див.: Харитонов С. О. Злочини проти порядку експлуатації озброєння та військової техніки. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. С. 329–331.

і спричиняти істотну шкоду життю і здоров'ю людей, матеріальним цінностям тощо. У них закладена велика потенційна енергія, яка може приводитися в дію або поведінкою людини, або ж діями стихійних сил природи, електричної енергії, хімічних або механічних процесів, унаслідок чого останні стають неконтрольованими з боку людини, що може викликати тяжкі наслідки. Спеціальне призначення таких предметів полягає в тому, що в разі необхідності вони можуть використовуватись як засіб ураження людини, руйнування матеріальних цінностей, завдання шкоди оточуючому навколишньому середовищу. Нормативною базою, що регулює правовий режим експлуатації (використання) озброєння й військової техніки, поряд із загальнодержавними актами (постанова Кабінету Міністрів України «Про Правила дорожнього руху»), є вузькоспеціальні акти, які були затверджені ще за часів функціонування СРСР, в переважній більшості зберегли свою юридичну силу і класифікуються на такі групи:

- нормативно-правові акти комплексного характеру, що регламентують правила поводження, загальні для зброї, інших небезпечних речовин та предметів;
- нормативно-правові акти, що регламентують правила поводження зі зброєю;
- нормативно-правові акти, що регламентують правила поводження з боєприпасами;
- нормативно-правові акти, що регламентують правила поводження з вибуховими речовинами;
- нормативно-правові акти, що регламентують правила поводження з радіоактивними речовинами;
- нормативно-правові акти, що регламентують правила поводження з іншими речовинами та предметами, що становлять підвищену небезпеку;
- нормативно-правові акти, що регламентують правила оцінювання стану озброєння та військової техніки;
- нормативно-правові акти, що регламентують правила водіння автомобільної та гусеничної техніки;
- нормативно-правові акти, що регламентують правила здійснення польотів військовими літальними апаратами, підготовки до польотів (аеродромів, екіпажу літального апарату, служби безпеки забезпечення польотів) та безпечного додержання інших правил експлуатації летальних військових апаратів;

– нормативно-правові акти, що регламентують правила управління й експлуатації кораблів ВМС України, забезпечення їх постійної бойової готовності, безпечного плавання для людей, кораблів та іншого військового майна й використання їх за прямим призначенням;

– нормативно-правові акти, що регламентують правила використання й технічного обслуговування військової техніки.

У своїй більшості це підзаконні нормативно-правові акти – інструкції, поради, настанови тощо. Диспозиції статей, об'єднаних у групу військових злочинів проти порядку експлуатації озброєння та військової техніки, можуть відсилати до декількох з цих актів, які іноді можуть суперечити один одному, а тому встановлення й ґрунтовне закріплення факту порушення конкретних правил, що містяться в тому чи іншому нормативно-правовому акті, – обов'язкова умова для правильної кваліфікації цієї групи злочинів.

Одним із найважливіших військових обов'язків є несення спеціальних служб, а саме: бойового чергування, прикордонної, внутрішньої й вартової служби, патрулювання.

Суспільно небезпечні діяння, що вчиняються у процесі виконання перелічених вище обов'язків військової служби, об'єднані у групу – *злочини проти порядку несення спеціальних служб*. Зміст їх видового об'єкта полягає в суворому дотриманні правил несення військової служби, які забезпечують безпеку держави, збереження важливих військових і державних об'єктів і виконання інших завдань. Недодержання порядку несення спеціальних служб становить серйозну суспільну небезпеку, яка визначається тим, що ці порушення правил тягнуть за собою або створюють реальну загрозу спричинення шкоди об'єктам, безпека яких повинна забезпечуватися саме належним несенням зазначених видів військової служби. Диспозиції названих злочинів належать до бланкетних, тому розглядувані правила в кримінальному законі не розшифровуються, а встановлюються військовими статутами й виданими на їх розвиток актами військового управління. Загальні принципи організації й порядку несення вартової служби й патрулювання передбачені у Статуті гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України; бойового чергування та внутрішньої служби – в Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України¹; прикордонної служби – в інструкції з організації оперативно-службової діяльності

¹ Статути Збройних Сил України. С. 3–161, 190–321.

відділу прикордонної служби Державної прикордонної служби України, що затверджена наказом Адміністрації Держприкордонслужби України від 29 грудня 2009 р. № 1040.

Варто мати на увазі, що чинне законодавство України встановлює низку обов'язкових умов, наявність яких є однією з визначальних ознак суб'єктів цих злочинів (приміром, військовослужбовця строкової служби, який не прийняв військової присяги, не може бути призначено до складу караулу). Відповідно можливо казати, що серед спеціальних суб'єктів виділяється ще більш спеціалізований круг – військовослужбовці, які входять до складу варти, прикордонного наряду, добового наряду, підрозділу з бойового чергування.

Певні аспекти військової служби пов'язані з відомостями, документами чи матеріалами, що містять державну таємницю. Суспільні відносини, що регулюють порядок поводження та зберігання відомостей (матеріалів) військового характеру, які містять державну таємницю, є видовим та безпосереднім об'єктом *злочину проти порядку охорони державної таємниці*. Суворе збереження державної таємниці є однією з важливіших вимог військової дисципліни, закріплених у тексті військової присяги та військових статутах. Військовослужбовець зобов'язаний бути пильним, суворо зберігати державну й військову таємницю. Розголошення відомостей військового характеру або втрата документів чи матеріалів, які містять відомості, що становлять державну таємницю (вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки й техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України), спричиняє тяжкі наслідки безпеці держави й боєздатності Збройних Сил України та інших військових формувань.

Порядок користування та зберігання відомостей військового характеру, які становлять державну таємницю, є надзвичайно важливою складовою порядку несення (проходження) військової служби. Цей порядок схожий із суспільними відносинами, що взято під охорону статтями 328, 329 КК України («Розголошення державної таємниці», «Втрата документів, що містять державну таємницю»). У той же час існують дві відмінності: по-перше, суб'єктна складова – саме військовослужбовець; по-друге, предметна складова – відомості виключно військового характеру. Отже, випадки, коли військовослужбовець розголосив відомості (втратив документи чи матеріали), що становлять

державну таємницю, але не містять відомостей військового характеру, або, навпаки, цивільна особа розголосила відомості (втратила документи чи матеріали), які містять відомості військового характеру, що становлять державну таємницю, не утворюють складу військового злочину.

Як видається, це зайва деталізація і доцільніше виключити ст. 422 з КК України, а суспільно небезпечні діяння, пов'язані з розголошенням (втратою) відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, слід кваліфікувати за відповідними статтями КК як загальнокримінальні злочини.

Нормальна діяльність воєнної організації держави неможлива без чіткої роботи апарату військового управління, здійснюваної відповідними військовими службовими особами.

Специфіка групи злочинів проти порядку здійснення своїх повноважень військовими службовими особами полягає в тому, що вони поряд з порушенням загального порядку службової діяльності зачіпають інтереси військової служби у сфері нормальної діяльності воєнної організації, виконання нею своїх прямих завдань із забезпечення своєї боєздатності, безпеки й обороноздатності держави. Наголосимо, що суб'єктом цих злочинів можуть бути не будь-який військовослужбовець, а лише особи, наділені спеціальними функціями, а саме: військові начальники, а також інші військовослужбовці, які постійно чи тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують останні за спеціальним дорученням повноважного командування. Названі особи наділені правом здійснювати по службі дії, що мають юридичне значення.

Усі військові начальники є військовими службовими особами. При цьому військовослужбовець може бути начальником як у зв'язку із займаною посадою, так і за військовим званням. Приблизний перелік військових службових осіб наведено у розділах 1, 3, 7, 9–12 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, у розділах 1–3 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, у розділах 1, 2, 4, 5, 7, 9 Статуту гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України й у низці інших нормативно-правових актів¹.

Основними завданнями Збройних Сил України та інших військових формувань, створених відповідно до закону, є стримування збройної

¹ Статуту Збройних Сил України.

агресії проти України й відсіч їй, охорона повітряного простору держави та підводного простору в межах територіального моря України¹. Свій головний, так би мовити, іспит підрозділи воєнної організації держави складають під час бою в умовах воєнного стану чи в інших особливих умовах. Саме бойове зіткнення з ворогом дозволяє оцінити потужність і босездатність воєнної організації як основних її складників, ось чому *порядок виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах* є дуже важливим. На військовослужбовця при цьому покладаються нові, додаткові обов'язки, до них висуваються більш суворі вимоги, які продиктовані умовами воєнного стану чи особливого періоду. Нормативною базою цієї групи злочинів є перш за все Бойові Статуті Збройних Сил України.

Останню групу військових злочинів складають *злочини проти порядку дотримання звичаїв та правил війни*. Нормативною базою цієї групи злочинів є міжнародно-правові акти та звичаї ведення війни, що застосовуються: а) у випадку оголошення війни або будь-якого іншого збройного конфлікту між державами (навіть якщо одна з них не визнає стану війни); б) у всіх випадках окупації однією державою всієї або частини території другої держави, навіть якщо ця окупація не зустріла ніякого збройного опору; в) у збройних конфліктах, у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації й расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення, закріпленого у Статуті ООН² і в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН³. Цими ратифікованими Україною нормативно-правовими актами є: а) Гаазька конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р.⁴; б) Женевські конвенції про захист жертв війни, підписані 12 серпня 1949 р.: Конвенція про поведження з військовополоненими⁵; Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях⁶; Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної

¹ Стаття 1 Закону України «Про Збройні Сили України».

² URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 02.09.2018).

³ URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 02.09.2018).

⁴ Офіційний вісник України. 2017. №2. Ст. 67.

⁵ Там само. 2010. №62. Ст. 2179.

⁶ Там само. Ст. 2180.

аварії, зі складу збройних сил на морі¹; Конвенція про захист цивільного населення під час війни², та в) Додаткові протоколи, прийняті на дипломатичній конференції в Женеві від 8 червня 1977 р.: протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів³; протокол II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів, які не мають міжнародного характеру⁴.

Суб'єктом суспільних відносин, поставлених під охорону ст. 434 КК України, є військовополонений, яким визнається особа, яка потрапила під владу супротивної сторони й належить до будь-якої категорії осіб, передбачених у ч. «А» ст. 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (1949) та у ст. 44 Додаткового протоколу I (1977). Зокрема, це такі категорії: а) особовий склад збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті; б) особовий склад ополчення та добровільних загонів, що входять до складу збройних сил; в) особи, які супроводжують збройні сили, проте до них не входять; г) населення неокупованої території, яке добровільно береться за зброю для боротьби з окупаційними військами, відкрито носить цю зброю і дотримується законів та звичаїв війни; д) деякі інші.

Запропонована система (і систематизація) злочинів проти порядку несення (проходження) військової служби ґрунтується на єдиному науковому критерії – родовому об'єкті злочину, що дає можливість відслідкувати як зовнішні, так і внутрішні зв'язки цієї системи, відображає особливості суспільної небезпеки, фактичні і юридичні ознаки злочинів (або їх груп), що утворюють зміст цієї системи.

Злочин як суспільно небезпечне діяння, набуває своєї ознаки (суспільної небезпечності) саме тому, що діяння спричиняє шкоду безпосередньому об'єкту – конкретним суспільним відносинам відповідного виду⁵.

Сутність суспільної небезпеки полягає в здатності діяння певного виду сприяти негативним змінам у соціальній дійсності, порушувати впорядкованість системи суспільних відносин або необхідних умов їх функціонування, деформувати та вносити елементи дезорганізації в існуючий правопорядок⁶.

¹ Офіційний вісник України. 2010. № 62. Ст. 2181.

² Там само. 2013. № 27. Ст. 942.

³ URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 02.09.2018).

⁴ URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200 (дата звернення: 02.09.2018).

⁵ Див.: Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. С. 74.

⁶ Див.: Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права. С. 31.

Розуміння механізму спричинення шкоди суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, має дуже важливе значення для кримінального права, законодавства й судової практики. Механізм (від грец. *mechane* – машина) нанесення шкоди об'єкту злочину – це вплив певного виду суспільно небезпечного діяння на той чи інший елемент суспільних відносин (безпосереднього об'єкта), наслідком чого є деформування об'єкта в цілому. Суспільні відносини слід розглядати лише в органічній єдності, у взаємодії всіх зазначених структурних елементів, адже без наявності й нормального існування кожного з них неможливе функціонування системи загалом. При такому підході розглядуваний механізм спричинення шкоди об'єкту злочину полягає в тому, що суб'єкт має змогу: а) впливати на речі чи предмет, з приводу яких виникли суспільні відносини; б) змінити останні шляхом впливу на іншого учасника цих відносин; в) порушити суспільні відносини шляхом виключення себе з них, розірвати соціальний зв'язок шляхом невиконання обов'язків, які лежать на суб'єктові і які є змістом зазначених відносин. Впливаючи на вказані елементи таких відносин, суб'єкт змінює їх і таким чином спричиняє їм істотну шкоду¹.

Однак з урахуванням системних властивостей суспільних відносин у такий спосіб шкода завдається нормальному їх існуванню в цілому². У теорії кримінального права існує думка, що елемент суспільних відносин, через який завдається їм шкода взагалі, тобто на який безпосередньо спрямовано злочинне посягання, слід визнавати предметом³ або об'єктом⁴ злочинного впливу. Проаналізувавши системи й безпосередньо об'єкти досліджуваних злочинів під кутом механізму спричинення ними шкоди суспільним відносинам, які виникають та існують в процесі несення (проходження) військової служби військовослужбовцями (військовозобов'язаними і резервістами), військові злочини можна об'єднати в такі групи. Це військові злочини: а) у яких спричи-

¹ Див.: Благов Е. В. Механізм причинення вреда объекту преступления. *Совершение уголовного законодательства и практики его применения*. Красноярск, 1989. С. 63–69.

² Див.: Гуторова Н. Механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину: поняття, види, кримінально-правове значення. *Право України*. 2015. №9. С. 129.

³ Див.: Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навч. посіб. Харків : УкрЮА, 1994. 76 с.

⁴ Див.: Андрушко П. П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення. *Адвокат*. 2011. №12. С. 3–10.

няється шкода безпосередньому об'єкту шляхом впливу на суб'єкта (носія) відносин; б) у яких злочинне діяння спрямовано на предмет, з приводу якого існують суспільні відносини; в) у яких розривається (деформується) соціальний зв'язок між суб'єктами з приводу об'єкта цих відносин; г) які можуть вчинятися шляхом альтернативних дій і злочинний вплив може бути спрямовано на один із декількох елементів названих відносин.

Першу групу військових злочинів, у яких механізм спричинення шкоди об'єкту полягає у вчиненні діяння, що суттєво впливає на учасника (суб'єкта) суспільних відносин, слід поділити на дві підгрупи залежно від виду впливу – фізичного або інформаційного.

При фізичному впливі на учасника суспільних відносин його можуть узагалі виключити з останніх шляхом вбивства, заподіяння різного ступеня тілесних ушкоджень чи спричинення шкоди тілесній недоторканності особи – при завданні побоїв чи іншого насильства. До цієї підгрупи злочинів належать:

- опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків (ст. 404 КК);
- насильство щодо начальника (ст. 405 КК);
- порушення статутних правил взаємовідносин між військово-службовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК);
- погане поводження з військовополоненими (ст. 434 КК).

Інформаційний вплив на суб'єкта суспільних відносин (друга підгрупа) має місце при погрозі вбивством, заподіянням тілесних ушкоджень чи побоїв начальникові або погрозі знищенням чи пошкодженням його майна (ч. 1 ст. 405 КК). Характерною особливістю цієї групи злочинів є їх багатооб'єктність, поряд з безпосереднім об'єктом – відповідним порядком несення військової служби шкода спричиняється конкретній особі – військовослужбовцеві або військовополоненому, їх життю, здоров'ю, тілесній і психічній недоторканності, їх честі або гідності.

Друга група військових злочинів складається з посягань, які впливають на об'єкт шляхом спричинення шкоди предмету суспільних відносин. Предмети останніх, які виступають об'єктом військових злочинів, теж можна поділити на дві підгрупи: 1) речі матеріального світу – військоове майно і 2) порядок користування військовим майном (або експлуатації).

До військового майна належать: зброя; бойові припаси; вибухові речовини; бойові речовини; засоби пересування; військова техніка; спеціальна техніка; предмети технічного постачання; речовини і предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення; радіоактивні матеріали, інше військове майно; відомості військового характеру, документи чи матеріали, що становлять державну таємницю, речі, що знаходяться при вбитих чи поранених; символіка Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала.

Військове майно як предмет суспільних відносин може зазнавати таких видів впливу:

- знищення, при якому майно стає повністю непридатним для використання за цільовим призначенням і не підлягає відновленню або останнє є економічно не вигідним;
- пошкодження, тобто таке його перетворення, унаслідок чого майно повністю або частково втрачає свої функціональні якості чи свою форму;
- незаконне переміщення або використання, що означає незаконне вилучення майна у власника (незалежно від способу вилучення) з подальшим використанням його корисних властивостей;
- втрата майна, тобто вихід майна з володіння військовослужбовця, якому воно було надано у правомірне володіння (користування) для виконання обов'язків з військової служби.

До другої підгрупи предметів суспільних відносин, впливом на які спричиняється шкода безпосередньому об'єкту, слід відносити порядок: а) водіння й експлуатації бойової, спеціальної чи транспортної машини; б) підготовки до польотів, їх проведення та експлуатації літальних апаратів; в) кораблеводіння.

З огляду на вищевикладене друга група військових злочинів охоплює:

- викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410 КК);
- умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411 КК);
- необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 412 КК);
- втрату військового майна (ст. 413 КК);

– порушення правил поведінки зі зброєю, а також з речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414 КК);

– порушення правил водіння або експлуатації машин (ст. 415 КК);

– порушення правил польотів або підготовки до них (ст. 416 КК);

– порушення правил кораблеводіння (ст. 417 КК);

– розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрату документів чи матеріалів, що містять такі відомості (ст. 422 КК);

– мародерство (ст. 432 КК);

– незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею (ст. 435 КК).

До третьої групи військових злочинів належать злочини, в яких шкода охоронюваним правом інтересам спричиняється шляхом розривання або деформації соціального зв'язку всередині суспільних відносин. Цю групу злочинів також можна поділити на дві підгрупи. До першої слід віднести злочини, в яких суб'єкт повністю або частково виключає себе з військових правовідносин у цілому або з якихось специфічних складових цих відносин. До таких злочинів належать:

– самовільне залишення частини або місця служби (ст. 407 КК);

– дезертирство (ст. 408 КК);

– ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК);

– самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю (ст. 429 КК);

– добровільна здача в полон (ст. 430 КК).

До другої підгрупи злочинів, у яких суб'єкт впливає на соціальний зв'язок, треба відносити злочини, при яких такий зв'язок не розривається, а лише деформується внаслідок невиконання або неналежного виконання військовослужбовцем своїх обов'язків військової служби. Цими злочинами є:

– непоко́ра (ст. 402 КК);

– невиконання наказу (ст. 403 КК);

– порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання (ст. 418 КК);

– порушення правил несення прикордонної служби (ст. 419 КК);

– порушення правил несення бойового чергування (ст. 420 КК);

- порушення статутних правил внутрішньої служби (ст. 421 КК);
- недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК);
- бездіяльність військової влади (ст. 426 КК);
- перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426¹ КК);
- здача або залишення ворогові засобів ведення війни (ст. 427 КК);
- залишення гинучого військового корабля (ст. 428 КК).

Остання, *четверта група військових злочинів* складається з двох суспільно небезпечних діянь:

- злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні (ст. 431 КК). У такому випадку залежно від змісту об'єктивної сторони злочинний вплив може бути спрямований або на суб'єкта суспільних відносин (при насильстві над військовополоненими), або на соціальний зв'язок (при добровільній участі в заходах, які завідомо можуть заподіяти шкоду Україні або союзним з нею державам);

- насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 КК). При протизаконному знищенні або відібранні майна шкода суспільним відносинам спричиняється шляхом впливу на їх предмет, а при насильстві над населенням – на суб'єкт цих відносин.

Висновки до розділу 3

1. Інститут військових злочинів має ознаки: цілісність; якісна визначеність; відмежованість щодо середовища; гетерогенність і структурованість; взаємодія частин системи між собою; взаємодія і зв'язок з навколишнім середовищем; наявність інтегральних характеристик та емерджентність; наявність цілей і їх сукупність, цілеспрямованість. Усі ці ознаки являють собою чітко структуровану систему, яка, у свою чергу, є підсистемою Особливої частини КК України.

2. Інститути Особливої частини КК України хоча й розташовані згідно з пріоритетом охоронюваних ними цінностей, але не мають субординаційних зв'язків між собою, адже кожен об'єкт кримінально-правової охорони є рівновеликим і потребує однакового захисту з боку держави від злочинних посягань. Між цими інститутами існують лише зв'язки координаційні, які погоджують і впорядковують системність

їх приписів. Інститут військових злочинів є відносно самостійним інститутом, проте абсолютної самостійності (автономності) він не має. Повнота ж правового регулювання суспільних відносин військової служби неможлива без застосування засобів регулювання кримінального права в цілому. Тому є хибною точка зору деяких правників про виділення норм про кримінальну відповідальність за військові злочини в самостійний нормативно-правовий акт.

3. Видовий об'єкт військових злочинів є критерієм (чинником) градації і поділу інституту цих злочинів на субінститути. Визнавши це, автор пропонує таку класифікацію військових злочинів, спрямованих проти порядку: а) підлеглості та військової честі (статті 402–406 КК); б) перебування на військовій службі (статті 407–409 КК); в) збереження та користування військовим майном (статті 410–413 КК); г) експлуатації озброєння та військової техніки (статті 414–417 КК); д) несення спеціальних служб (статті 418–421 КК); е) охорони державної таємниці (ст. 422 КК); є) здійснення своїх повноважень військовими службовими особами – «військові службові злочини» (статті 425–426¹ КК); ж) виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах (статті 427–432 КК); з) дотримання звичаїв та правил війни (статті 433–435 КК).

Розділ 4

КВАЛІФІКАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ

4.1. Загальні положення кваліфікації військових злочинів

Кваліфікація (від лат. *qualification* – який, якої, якість) злочинів – досить важливе поняття в науці кримінального права, що полягає у встановленні відповідності конкретного суспільно небезпечного діяння ознакам того чи іншого складу злочину і кримінально-правової оцінки протиправного діяння. Традиційно термін «кваліфікація» науковцями використовується у двох значеннях: а) відповідний процес встановлення елементів ознак того чи іншого складу злочину і б) саме результат діяльності правоохоронних органів і суду в оцінці такого ж діяння й у виявленні його відповідності кримінально-правовій нормі, яка має офіційне визнання та закріплення в юридичному акті. Безперечно, що кваліфікація об'єднує склад злочину (абстрактну юридичну модель) з ознаками конкретного злочину¹. Кваліфікація останнього є одним з етапів застосування кримінально-правової норми, яка складається з прийняття рішення, яку(і) саме норму(и) слід застосовувати чи треба утриматися від застосування кримінального закону за відсутності в поведінці особи ознак складу злочину.

Кваліфікація злочинів – суто суб'єктивна категорія, яка відображає у свідомості особи, яка здійснює правову оцінку девіантної поведінки

¹ Див.: Квалификация преступлений / под ред.: К. В. Ображиев, Н. И. Пикуров. С. 11.

суб'єкта, ознаки вчиненого ним суспільно небезпечного діяння, його передбачуваність кримінальним законом і збіг одного з другим. За своєю сутністю розглядуване правове поняття завжди пов'язано з необхідністю обов'язкового встановлення й доказування кримінально-процесуальними та криміналістичними засобами двох надзвичайно важливих обставин: а) факту вчинення особою (суб'єктом злочину) суспільно небезпечного діяння, тобто конкретного акту її поведінки (вчинку) у формі дії чи бездіяльності; б) точної відповідності ознак цього діяння ознакам складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, які є підставами кримінально-правової кваліфікації¹. Не зовсім вірною вбачається позиція деяких учених-правознавців, які використовують термін «кримінально-правова кваліфікація» для оцінки діянь, які не мають ознак злочину (суспільно небезпечне діяння неосудного чи особи, яка не досягла віку, з якого можливе настання кримінальної відповідальності; діяння, вчинені за наявності обставин, що виключають їх злочинність)². У таких випадках слід утриматися від використання терміна «кваліфікація», оскільки може йтися лише про кримінально-правову оцінку суспільно небезпечних діянь, у яких немає ознак складу злочину взагалі чи бракує деяких з них.

Значення кримінально-правової кваліфікації злочинів неможливо переоцінити. Як держава, так і суб'єкт злочину після вчинення останнім суспільно небезпечного діяння мають взаємні права й обов'язки. Правильна кваліфікація злочину – обов'язок держави і в той же час право суб'єкта отримати справедливу оцінку його злочинної поведінки для подальшого притягнення до кримінальної відповідальності з призначенням покарання чи без такого. Правильна кваліфікація злочинів як один з елементів застосування кримінального закону, чітке дотримання букви закону – основні підвалини існування найважливіших принципів кримінального права – принципу законності і принципу рівності громадян перед законом. На підставі принципу рівності перед законом, установленого у ст. 24 Конституції України, «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв та обмежень за ознаками раси,

¹ Див.: Кваліфікація злочинів / за ред. М. І. Панова. С. 5.

² Див.: Навроцький В. О. Кримінально-правова кваліфікація : конспект лекцій. *Життя і право*. 2004. № 11. С. 6.

кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». Кваліфікація злочину являє собою офіційне визнання існування кримінально-правових відносин між державою (в особі уповноважених осіб та органів) й особою, яка вчинила злочин, і соціально-політичною та юридичною оцінкою цих відносин. Помилки у кваліфікації можуть призвести до призначення покарання, що не відповідає ступеню суспільної небезпечності злочину, – у бік призначення як занадто суворого виду покарання, так і, навпаки, вельми м'якого. У подальшому це може вплинути й на низку інших правових обмежень чи заохочень, як-от: обчислення строків давності, строків погашення і зняття судимості, застосування або незастосування амністії, умовно-дострокового звільнення та ін.).

4.2. Окремі питання кваліфікації військових злочинів

Кваліфікація незакінчених військових злочинів.

Комплексний аналіз положень розд. XIX КК України дозволяє зробити висновок, що в ньому йдеться про закінчені військові злочини, якими є діяння, що містять усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу (ч. 1 ст. 13 КК). У процесі розслідування й судового розгляду кримінальних проваджень нерідко доводиться застосовувати кримінально-правову кваліфікацію незакінченої злочинної діяльності. Сутність незакінченого злочину полягає в тому, що при його вчиненні суб'єкт не повною мірою спричиняє шкоду об'єкту кримінально-правової охорони, тому що об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого у відповідній статті Особливої частини КК, не виконана повністю, а в деяких випадках особа навіть ще не починала її виконувати.

Як справедливо вважав М. Д. Дурманов, головна особливість попередньої злочинної діяльності при готуванні до злочину полягає в неповноті об'єктивної сторони злочину, тому що шкода об'єкту ще не

спричинена й останній не був поставлений у небезпеку нанесення йому шкоди¹. У середовищі вчених-юристів лунала думка, що в деяких випадках замах на злочин може бути вчинено не лише з прямим, а й із непрямим умислом². Але ця точка зору не знайшла підтримки ані в науці кримінального права, ані в законодавця, який чітко визначив: замах на злочин є можливим виключно з прямим умислом.

Кваліфікація незакінченої злочинної діяльності у сфері порядку проходження військової служби не має якої-небудь окремої специфіки порівняно з іншими протиправними діяннями. Варто звернути увагу на те, що військові злочини залежно від характеру і ступеня їх суспільної небезпечності представлені всіма категоріями злочинів: невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкими та особливо тяжкими (ст. 12 КК України).

До злочинів невеликої тяжкості належать злочини, передбачені в таких статтях: ч. 1 ст. 403 КК, ч. 1 ст. 405 КК, ч. 1 ст. 409 КК, ч. 1 ст. 412 КК, ч. 1 ст. 413 КК, ст. 435 КК України.

Злочинами середньої тяжкості є такі, що передбачені в статтях: ч. 1 ст. 402 КК, ч. 2 ст. 403 КК, ч. 1 ст. 404 КК, частинах 1 і 2 ст. 406 КК, частинах 1, 2 і 3 ст. 407 КК, ч. 1 ст. 408 КК, ч. 2 ст. 409 КК, ч. 1 ст. 411 КК, ч. 2 ст. 412 КК, частинах 2 і 3 ст. 413 КК, ч. 1 ст. 414 КК, ч. 1 ст. 415 КК, ч. 1 ст. 418 КК, ст. 421 КК, частинах 1 і 2 ст. 422 КК, ч. 1 ст. 425 КК, ч. 1 ст. 426 КК, ч. 1 ст. 426¹ КК, ч. 3 ст. 431 КК, ст. 434 КК України.

Тяжкі злочини передбачені у статтях: частинах 2, 3 і 4 ст. 402 КК, ч. 3 ст. 403 КК, частинах 2 і 3 ст. 404 КК, частинах 2, 3 і 4 ст. 405 КК, ч. 3 ст. 406 КК, частинах 4 і 5 ст. 407 КК, частинах 2 і 3 ст. 408 КК, частинах 3 і 4 ст. 409 КК, частинах 1 і 2 ст. 410 КК, частинах 2, 3 і 4 ст. 411 КК, ч. 2 ст. 414 КК, частинах 2 і 3 ст. 418 КК, ст. 419 КК, ст. 420 КК, ч. 3 ст. 422 КК, частинах 2, 3 і 4 ст. 425 КК, частинах 2, 3 і 4 ст. 426 КК, частинах 2, 3 і 4 ст. 426¹ КК, ст. 427 КК, ст. 428 КК, ст. 429 КК, ст. 430 КК, частинах 1 і 2 ст. 431 КК, ст. 432 КК, ст. 433 КК України.

¹ Дурманов Н. Д. Стадии совершения преступления по советскому уголовному праву. Москва : Госюриздат, 1955. С. 17.

² Див.: Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Изд. А. А. Карцева, 1912. С. 359; Лившиц В. К. К вопросу о понятии эвентуального умысла. *Советское государство и право*. 1947. №7. С. 43; Горелик И. И. Понятие преступлений, опасных для жизни и здоровья. *Вопросы уголовного права и процесса*. Минск, 1960. Вып. 2. С. 75; Дагель П. С. О косвенном умысле при предварительной преступной деятельности. *Вопросы государства и права*. Ленинград, 1964. С. 169.

Особливо тяжкими закон визнає злочини, передбачені в таких статтях: частинах 4 і 5 ст. 404 КК, ч. 4 ст. 408 КК, частинах 3 і 4 ст. 410 КК, ч. 3 ст. 414 КК, ч. 2 ст. 415 КК, ст. 416 КК, ст. 417 КК, ч. 5 ст. 426¹ КК України.

Згідно з положеннями, передбаченими в ч. 2 ст. 14 КК України, готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності. Стадії вчинення злочину, до яких належать готування та замах на злочин, є видами цілеспрямованої діяльності, етапами реалізації злочинного наміру і тому можуть бути тільки у злочинах, вчинених з прямим умислом¹. Із шести складів військових злочинів невеликої тяжкості три є необережними: невиконання наказу (ч. 1 ст. 403 КК), необережне знищення або пошкодження військового майна (ч. 1 ст. 412 КК) та втрата військового майна (ч. 1 ст. 413 КК), тому готування до цих злочинів неможливо. Таким чином, не тягне за собою кримінальної відповідальності: а) готування до погрози вбивством або заподіянням тілесних ушкоджень чи побоїв начальникові, або знищенням чи пошкодженням його майна у зв'язку з виконанням ним обов'язків з військової служби (ч. 1 ст. 405 КК); б) ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом без кваліфікуючих ознак (ч. 1 ст. 409 КК); в) незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання ними (ст. 435 КК). Відповідно готування до всіх інших умисних військових злочинів є кримінально каранним і згідно з ч. 2 ст. 68 КК строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) розд. XIX КК України.

Замах на військові злочини є кримінально каранним завжди, за винятком випадків, коли військовослужбовець (військовозобов'язаний чи резервіст), усвідомлюючи реальну можливість доведення злочину до кінця, за своєю власною волею остаточно припинив замах на нього, тобто крім ситуації добровільної відмови. У подібних випадках, згідно з ч. 2 ст. 17 КК України, кримінальна відповідальність настає, тільки якщо фактично вчинене особою діяння містить склад іншого злочину.

¹ Див.: Правова доктрина України. Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. С. 228.

Строк та розмір покарання за замах на військовий злочин не можуть перевищувати двох третин максимального строку та розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) розд. XIX КК України (ч. 3 ст. 68 КК).

Кваліфікація військових злочинів, вчинених у співучасті.

Традиційно достатньо складною проблемою у кримінальному праві вважається кваліфікація злочинів, вчинених у співучасті із спеціальним суб'єктом (виконавцем)¹. Це питання завжди було тісно пов'язане з поняттям та ознаками спеціального суб'єкта, зі специфікою окремих складів злочину в цілому та їх окремих елементів, з особливостями способу побудови цих складів у кримінальному законодавстві та іншими не менш важливими проблемами. Ще з 20-х рр. минулого століття почалась дискусія про співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом². Багато науковців вважали неможливість такої співучасті, деякі схилилися до думки, що це можливо лише у військових злочинах³. На сьогодні в науковому середовищі, у правозастосовній діяльності немає суперечок щодо можливості співучасті загальних і спеціальних суб'єктів

¹ Деякі науковці вважають, що застосування терміна «злочини із спеціальним суб'єктом» є неточним, тому що в нормах Особливої частини КК передбачається кримінальна відповідальність осіб, що безпосередньо вчинили злочин, описаний у диспозиції злочину (виконавець, співвиконавець). А іншими співучасниками (організаторами, підбурювачами та пособниками) цих злочинів, за загальним правилом, можуть бути й особи, що не мають спеціальних ознак (див.: Рапог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. С. 264).

² Див.: Волков Г. И. О соучастии в должностном преступлении. *Вестник советской юстиции*. 1923. № 4. С. 90–92; Попов Н. Соучастие частных лиц в должностных преступлениях. *Ежедневник советской юстиции*. 1924. № 21. С. 495–496; Ширяев В. Н. Участие частных лиц в должностных преступлениях. *Право и жизнь*. 1925. Кн. 1. С. 60–61.

³ Див.: Гришаев П. И., Кригер Г. А. Соучастие по советскому уголовному праву. Москва : Госюриздат, 1959. С. 237–239; Бурчак Ф. Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву. Киев : Наук. думка, 1969. С. 188–189; Меркушев М. Н. Соучастие в преступлениях со специальным субъектом. *Ученые записки Белорусского государственного университета. Серия: Юридические науки*. Минск, 1957. Вып. 34. С. 16; Ткаченко В. И., Царегородцев А. М. Правовые последствия соучастия в преступлениях со специальным субъектом. *Проблемы борьбы с преступностью*. Омск, 1976. С. 41; Галиакбаров Р. Р. Групповое преступление: постоянные и переменные признаки : учеб. пособие. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. С. 116; Зелинский А. Ф. Соучастие в преступлении : лекция. Волгоград : НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1971. С. 34–35.

у одному злочині¹. Полемічним залишається питання про можливість виконання об'єктивної сторони складу злочинів зі спеціальним суб'єктом особою, яка не є носієм спеціальних додаткових ознак (тобто є неспеціальним суб'єктом). Одні вчені категоричні щодо неможливості співвиконавства загального суб'єкта зі спеціальним², інші це допускають виходячи з особливостей законодавчої конструкції певних складів злочинів³.

¹ Див.: Стручков Н. А. Формы соучастия и ответственность соучастников по советскому уголовному праву. *Ученые записки / Всесоюз. ин-т юрид. наук*. Москва, 1961. Вып. 12. С. 170–171; Андреева Л. Квалификация преступлений, совершенных в соучастии. *Советская юстиция*. 1969. №20. С. 20–21; Лысов М. Юридическая природа соучастия в преступлениях со специальным субъектом. *Советская юстиция*. 1971. №21. С. 9–11; Ушаков А. В. Квалификация преступлений, совершаемых частными лицами в соучастии со специальным субъектом. *Советская юстиция*. 1972. №12. С. 7–8; Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. С. 125; Куринов Б. А. Основания уголовной ответственности за соучастие в преступлении. *Социалистическая законность*. 1983. №9. С. 55–57; Методические указания и задания по спецкурсу «Преступления против социалистической собственности» / сост.: В. И. Тютюгин, В. И. Касынюк, П. И. Орлов, А. И. Перепелица. Харьков : Юрид. ин-т, 1985. С. 32; Устименко В. В. Специальный субъект преступления. С. 87; Алексеев В. А. Соисполнительство в воинских и других преступлениях со специальным субъектом. *Известия вузов. Правоведение*. 1991. №2. С. 68–71; Ковітіді О. Ф. Інститут співучасті у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ун-т внутр. справ. Харків, 1999. С. 12; Волженкин Б. В. Некоторые проблемы соучастия в преступлениях, совершаемых специальными субъектами. *Уголовное право*. 2000. №1. С. 12–16; Терентьев В. Соучастие в преступлениях со специальным субъектом: постановка проблемы. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. №8. С. 105–108; Кадников Н. Г. Квалификация преступлений и вопросы судебного толкования: теория и практика : учеб. пособие. Москва : Норма, 2003. С. 42–43; Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрист, 2004. С. 161–163; Аветисян С. С. Проблемы соучастия в преступлениях со специальным субъектом (специальным составом). *Уголовное право*. 2004. №1. С. 4–6; Його ж. Соучастие в преступлениях со специальным составом : монографія. Москва : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2004. С. 6.

² Див.: Погребняк И. Г. Квалификация хищений, совершаемых по предварительному сговору группой лиц. *Борьба с хищениями государственного и общественного имущества*. Москва, 1971. С. 196; Преступления против военной службы (военно-уголовное законодательство Российской Федерации) : науч.-практ. коммент. Уголов. кодекса Рос. Федерации / Х. М. Ахметшин и др. Москва, 1999. С. 20–21; Козлов А. П. Соучастие: традиции и реальность. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 319, та ін.

³ Див.: Северин Ю. Важнейшая задача суда – охрана социалистической собственности. *Бюллетень Верховного Суда СССР*. 1962. №4. С. 23; Кригер Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Юрид. лит., 1974. С. 234; Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. С. 131–132; Волженкин Б. В. Некоторые проблемы соучастия в преступлениях, совершаемых специальными субъектами; Милуков С. Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа : монографія. Санкт-Петербург : Знание, 2000. С. 81–82.

Як відомо, виконавцем (співвиконавцем) злочину за ч. 2 ст. 27 КК України є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами безпосередньо або шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений цим Кодексом. Виходячи з положень ч. 1 ст. 401 КК України, військовий злочин може вчинити (*виконати об'єктивну сторону, інакше кажучи, бути виконавцем чи співвиконавцем.* – курсив наш. – С. Х.) лише військовослужбовець (військовозобов'язаний чи резервіст під час проходження зборів). Частина 3 ст. 401 КК України роз'яснює: особи, які не зазначені у цій статті (тобто невійськовослужбовці й невійськовозобов'язані чи резервісти під час зборів), за співучасть у військових злочинах підлягають кримінальній відповідальності за відповідними статтями цього розділу КК. І хоча тлумачення наведеного положення за принципом «від зворотного» дозволяє дійти висновку, що невійськовослужбовці й невійськовозобов'язані чи резервісти (тобто цивільні особи) можуть бути лише організаторами, підбурювачами або пособниками у вчиненні військового злочину, в науковому середовищі лунають також інші думки.

Колізія виникає у випадку, коли співучасник, який не володіє ознаками виконавця (співвиконавця) військового злочину, взяв безпосередню участь у виконанні об'єктивної сторони складу цього злочину. У такому випадку положення частин 1, 3 ст. 401 КК України вступають у протиріччя з приписами ст. 27 КК України. Досить влучно видається думка М. І. Панова, згідно з якою участь у вчиненні злочинів зі спеціальним суб'єктом інших осіб, які не є спеціальними суб'єктами, не перетворює їх на останні, хоча вони фактично виконали певну частину об'єктивної сторони злочину¹. Теоретично співучасть цивільних осіб можлива в усіх умисних злочинах проти порядку проходження військової служби, але ж у реальній дійсності в силу особливих умов, міста й часу вчинення таких злочинів можливість співучасті в них осіб, що не несуть військової служби, вельми обмежена².

Судова практика й науковці в цьому випадку запропонували декілька варіантів вирішення вказаного протиріччя. Згідно з одним з них особи, які виконували об'єктивну сторону складів злочинів зі спеціальним суб'єктом (хоча ознаки останнього їм і непритаманні), квалі-

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина / за ред.: В. В. Сташис, В. Я. Тацій. 2010. С. 231.

² Див.: Преступлення против военной службы / под общ. ред. Н. А. Петухова. С. 68.

фікуються як пособники відповідного злочину¹. Основним аргументом цієї точки зору є те, що шляхом застосування інституту співучасті можна відобразити спільний характер дії винного, тобто така кваліфікація дає можливість звернути увагу на той факт, що злочин було вчинено у співучасті, а тому він має, як правило, підвищений ступінь суспільної небезпечності². Як убачається, цей підхід є не зовсім вдалим. Так, пособником, згідно з ч. 5 ст. 27 КК України, є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину. Як бачимо, законодавець дає вичерпний перелік діянь, виконуючи які пособник сприяє вчиненню злочину. У наведеному переліку немає навіть натяку на виконання об'єктивної сторони складу злочину. Л. Д. Гаухман вважає, що перелік способів пособництва, що містяться в законі, є вичерпним³. Висловлені в окремих працях думки, що він є приблизним⁴, не відповідають нормі закону й можуть призвести до застосування закону за аналогією, що прямо заборонено в ч. 4 ст. 3 КК України.

¹ Див.: Преступления против военной службы / под общ. ред. Н. А. Петухова. С. 69; Закон об уголовной ответственности за воинские преступления : комментарий / под ред. А. Г. Горного. Москва : Юрид. лит., 1986. С. 20; Ахметшин Х. М. Квалификация нарушений уставных правил взаимоотношений между военнослужащими при отсутствии между ними отношений подчиненности. *Актуальные вопросы применения советского уголовного и уголовно-процессуального законодательства органами военной юстиции* : учеб. пособие. Москва, 1989. С. 71–79; Смердов А. А. Некоторые вопросы квалификации преступлений против уставного порядка взаимоотношений военнослужащих при отсутствии между ними отношений подчиненности. *Вопросы теории и практики применения военно-уголовного законодательства в связи с изменениями, внесенными в законодательство о воинских преступлениях Указом Президиума Верховного Совета СССР от 15.12.1983 г.* Москва, 1988. С. 45–47; Судебная практика по применению военно-уголовного законодательства РФ / сост.: О. К. Зателепин, А. И. Ноздринов ; под общ. ред. Х. М. Ахметшина. Москва : За права военнослужащих, 2001. 207 с.; Панов М. И., Касинюк В. И., Харитонов С. О. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини). Харків : Харків юрид., 2006. С. 14, та ін.

² Див.: Уголовное право. Общая часть. Преступление : акад. курс : в 10 т. / под ред. Н. А. Лопашенко. Москва : Юрлитинформ, 2016. Т. 9 : Соучастие в преступлении. С. 108–116.

³ Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. С. 217.

⁴ Див.: Научно-практический комментарий Уголовного кодекса РСФСР / под ред. Б. С. Никифорова. Москва : Госюриздат, 1963. С. 48; Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР / под ред.: Г. З. Анашкин, И. И. Карпец, Б. С. Никифоров. Москва : Юрид. лит., 1971. С. 51.

Не погоджується із цією позицією А. А. Тер-Акопов, який намагається переконати, що дії неспеціального суб'єкта, який виконує об'єктивну сторону складу злочину (як приклад було наведено застосування насильства стосовно військовослужбовця), охоплюються поняттям «пособництво» у вигляді усунення перешкод. На його думку, проблема в тому, щоб не переплутати спільне виконання об'єктивної сторони злочину зі сприянням однієї особи іншій у вчиненні об'єктивної сторони складу злочину. Не кожне сприяння, яке містить окремі ознаки об'єктивної сторони складу злочину, можна віднести до неї. Тому з урахуванням об'єкта злочину, передбаченого ст. 335 КК РФ (ст. 406 КК України), цей правник вважає, що посягати на вказаний об'єкт може не будь-яке насильство, а лише те, що порушує порядок статутних взаємовідносин, існуючий між особою, яка застосовує насильство, і потерпілим від нього. Ось чому, як підкреслює А. А. Тер-Акопов, дії (в тому числі і насильницькі) інших осіб, які не перебувають у зазначених взаємовідносинах, не можуть розглядатися як об'єктивна сторона злочину, а утворюють лише сприяння йому, пособництво у виді усунення перешкод. Позиція науковця ґрунтується на правовому положенні, що об'єктивну сторону утворює тільки діяння, спрямоване на об'єкт, указаний у конкретному складі злочину. Усі інші діяння, які не належать до посягання на конкретний об'єкт, не входять до об'єктивної сторони злочину, а можуть лише сприяти її вчиненню, що охоплюється пособництвом¹. Деякі правознавці зазначають, що таке коментування терміна «пособництво» небезспірне і посилаються на вже усталене вирішення питання щодо кваліфікації зґвалтування², при якому застосування насильства до потерпілої з боку жінки розглядається як співвиконавство³.

¹ Тер-Акопов А. А. Ответственность за нарушение специальных правил поведения. Москва : Юрид. лит., 1995. С. 71–72.

² Див.: Горелик И. И., Тишкевич И. С. Вопросы уголовного права (Особенной части) в практике Верховного Суда БССР. Минск : Вышэйшая шк., 1976. С. 72–74; Игнатов А. Н. Некоторые вопросы квалификации половых преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1972. Вып. 17. С. 64.

³ Див.: Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 30.05.2008 № 5. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08> (дата звернення: 02.09.2018).

Цю ж точку зору підтримує і А. А. Тер-Акопов¹, чим суперечить собі.

О. В. Белокуров відзначає, що виконання об'єктивної сторони злочину виходить за межі пособництва, а тому поведінка осіб, які її виконують, не підпадає ні під жодну з її ознак. Це, у свою чергу, характеризує роль пособника, і навіть таке широке поняття, як «усунення перешкод», не в змозі повною мірою охарактеризувати діяльність цих осіб². Цієї ж точки зору дотримуються й інші науковці, зосереджуючи свою увагу на тому, що ознаки пособництва вичерпно перелічені в законі і що така ознака, як усунення перешкод при оцінці фактичних обставин виконання пособницьких дій, у кожному конкретному випадку потребує вказівки на те, у чому саме полягали перешкоди для вчинення злочину³.

Дехто з дослідників цієї проблематики запропонували взагалі розмежувати поняття «виконавець» і «співвиконавець» за браком їх тотожності. Ось тому співвиконавець, тобто особа, яка безпосередньо брала участь у злочині разом з виконавцем, але не володіє ознаками останнього, повинен розглядатися як самостійний вид співучасника⁴.

У процесі аналізу проблеми виконання об'єктивної сторони спеціальних складів неспеціальним суб'єктом згадалася пропозиція С. С. Аветисяна, що на законодавчому рівні треба розширити поняття «пособник» шляхом доповнення відповідної статті КК таким змістом: «Пособником визнається також особа, яка брала участь у виконанні об'єктивної сторони спеціального складу злочину, але яка не є виконавцем (співвиконавцем) цього злочину»⁵. Як убачається, такі доповнення до закону не є припустимими, тому що вони нівелюють межу між діяльністю виконавця (співвиконавця) і пособника, чим викликають ще більшу плутанину у кваліфікації розглядуваних ситуацій з боку правозастосовних органів.

¹ Тер-Акопов А. А. Преступления и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. С. 145.

² Белокуров О. В. Соучастие в преступлениях со специальным субъектом: актуальные проблемы (на примере присвоения и растраты). *Следователь*. 2003. № 5. С. 3.

³ Див.: Аникин А. Посредничество во взяточничестве. *Законность*. 2009. № 3. С. 18.

⁴ Див.: Семенов С. А. Специальный субъект преступления в уголовном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Акад. упр. МВД Рос. Федерации. Москва, 1999. С. 20–22.

⁵ Аветисян С. С. Соучастие в преступлениях со специальным составом. С. 318.

Другий варіант вирішення вказаної проблеми полягає в тому, що діяння особи, яка не є спеціальним суб'єктом, але яка виконала частину об'єктивної сторони військового злочину, слід кваліфікувати як виконавця самостійного загальнокримінального злочину.

Звернемося до прикладів із судової практики. *Рядовий Г., знаходячись у відпустці разом зі своїми друзями, цивільними особами А. й К., нанесли середньої тяжкості тілесні ушкодження капітану В., який зробив зауваження щодо нетверезого стану військовослужбовця. Суд кваліфікував дії рядового Г. за ч. 2 ст. 405 КК України, а ось цивільні особи А. та К. зазнали покарання за ч. 1 ст. 122 КК України.*

Такий підхід є більш прийнятним, хоча теж не позбавленим певних недоліків, тому що кваліфікація за різними статтями Кримінального кодексу співучасників військових злочинів не дає можливості відобразити спільний характер їх дій, до того ж безпосередня участь цивільних осіб у вчиненні військових злочинів не завжди утворює самостійний склад злочину.

Н. Ф. Кузнецова взагалі вважала, що у випадках, коли цивільна особа разом з військовослужбовцем побила іншого військовослужбовця або військового начальника (командира), вона повинна відповідати за сукупністю злочинів як організатор, підбурювач або пособник злочинів проти порядку проходження військової служби і як виконавець злочинів проти здоров'я особи¹. Точка зору дослідниці не знайшла підтримки серед науковців, які вважають, що кваліфікація дій цивільних осіб за сукупністю злочинів є зайвою і що такі дії повинні розглядатись як конкуренція кримінально-правових норм, за якої військові злочини є спеціальними нормами стосовно злочинів проти особи². Цей вид конкуренції вирішується за принципом, згідно з яким при конкуренції норми загальної та спеціальної кримінальна відповідальність настає за останньою. На думку Л. В. Иногамової-Хегай, дія вказаного принципу є обов'язковою незалежно від будь-яких обставин³. Не зовсім зрозумілим залишається питання кваліфікації дій цивільної особи, яка брала участь у виконанні об'єктивної сторони злочину за принципом конкуренції норм, у цьому випадку її необхідно притягувати до кримінальної відповідальності за

¹ Коментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под ред. Н. Ф. Кузнецовой. Москва : Зерцало, 1998. С. 76–77

² Див.: Преступления против военной службы / под общ. ред. Н. А. Петухова. С. 69.

³ Иногамова-Хегай Л. В. Концептуальные основы конкуренции уголовно-правовых норм. С. 94.

військовий злочин. А як кого? Лише як пособника, тому що ст. 401 КК України чітко забороняє притягувати до кримінальної відповідальності як виконавця (співвиконавця) цивільну особу. Отже, ми знову повертаємося до першого варіанта вирішення проблеми.

Як убачається, конкуренція норм у таких випадках притаманна лише діяльності суб'єкта спеціального, а в діянні неспеціального (загального) суб'єкта її немає¹. Конструкція тих складів військових злочинів, об'єктивну сторону яких може виконувати суб'єкт, який не володіє спеціальними ознаками, характерна наявністю багатьох об'єктів, це так звані двооб'єктні або багатооб'єктні (поліоб'єктні) злочини. У цьому випадку посягання на один об'єкт є способом вчинення злочину і спричинення шкоди іншому об'єкту, де спосіб та об'єкт знаходяться в тісному зв'язку й у взаємозалежності, що виражається в детермінованості, обумовленості способу об'єктом злочину². У теорії кримінального права це види так званих складних (ускладнених) злочинів.

Серед науковців немає єдиної думки стосовно класифікації складних злочинів. Так, О. С. Никифоров вважає, що такими є злочини, які об'єднують або передбачають різні види злочинні дії³. Н. Ф. Кузнецова поділяла складні злочини на чотири групи: 1) злочини, що поєднують декілька дій; 2) продовжувані злочини; 3) триваючі злочини і 4) злочини за наявності двох видів шкоди або ті, що мають дві форми вини⁴. Цієї точки зору дотримуються й інші вчені⁵. Окремі правники під складними злочинами розуміють: або лише продовжувані і трива-

¹ Див.: Харитонон С. О. Деякі питання кримінальної відповідальності за військові злочини, вчинені в співучасті. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу (м. Харків, 7 верес. 2018 р.). / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 198–202.

² Див.: Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. С. 104.

³ Никифоров А. С. Совокупность преступлений. Москва : Юрид. лит., 1965. С. 18.

⁴ Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. С. 79. Надалі до числа складних злочинів Н. Ф. Кузнецова віднесла: складені злочини; злочини, що вчиняються шляхом інших злочинів-способів; злочини з двома суспільно небезпечними наслідками і формами вини; злочини з двома об'єктами; злочини з альтернативними елементами; триваючі і продовжувані злочини; злочини з терористичною та екстремістською спрямованістю (див.: Її ж. Проблемы квалификации преступлений : лекции. Москва : Городец, 2007. С. 279–330).

⁵ Див.: Криволапов Г. Г. Множественность преступлений по советскому уголовному праву и установление ее признаков органами внутренних дел : учеб. пособие. Москва : МССШМ МВД СССР, 1989. С. 5–6.

ючі злочини¹, або складені (ускладнені), продовжувані і триваючі². Деякі дослідники додають до перелічених вище видів складних злочинів ще злочини: з альтернативними діями, з двома наслідками, з подвійною формою вини, з необхідною неодноразовістю³, що посягають на два або більше об'єкти, і з необхідною повторністю⁴. Це ж дослідження не ставить собі за мету розглядати концептуальні питання видів складних одиничних злочинів, але його автор поділяє думку науковців, які в межах складених (ускладнених) злочинів виділяють злочини з двома або більше об'єктами та складені злочини.

Складені злочини є, мабуть, найбільш поширеними видами складних одиничних злочинів. Історичний аналіз дає підстави для висновку, що більшість таких діянь за своєю природою або не в змозі існувати в іншому, так званому нескладеному вигляді, або завжди формулюються законодавцем (у всіх попередніх КК) як складені злочини⁵. Як вважає І. О. Зінченко, складеним злочинам притаманні такі ознаки: а) вони завжди багатооб'єктні (поліоб'єктні); б) складаються з декількох самостійних злочинних діянь, кожне з яких прямо передбачено у кримінальному законі як окремий (самостійний) склад злочину; в) наявність внутрішнього субординаційного взаємозв'язку між цими самостійними діяннями; г) усі діяння, а значить, і складений злочин у цілому можуть бути лише умисними⁶.

Слід виходити з положення, що складені злочини завжди посягають на два чи більше безпосередніх об'єкти кримінально-правової охорони⁷,

¹ Див.: Бойко А. И., Ратьков А. Н. Классификация преступлений и ее значение в современном праве. Ростов-на-Дону : Изд-во СКАГС, 2003. С. 39; Питецкий В. В. Составные нормы в уголовном праве России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Краснояр. гос. ун-т, Юрид. ин-т. Красноярск, 2004. С. 6.

² Див.: Караев Т. Э. Повторность преступлений. Москва : Юрид. лит., 1983. С. 8.

³ Див.: Хлупина Г. Н. Квалификация нескольких преступлений : текст лекций. Красноярск : Изд-во КрасГУ, 1998. С. 6.

⁴ Див.: Уголовное право. Общая часть : учебник / отв. ред. А. Н. Тарбагаев. Москва : Проспект, 2012. С. 63.

⁵ Див.: Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Одиничні злочини: поняття, види, кваліфікація : монографія. Харків : ФІНН, 2010. С. 98.

⁶ Зінченко І. А. Составные преступления : монография. Харьков : Вапнярчук Н. М., 2005. С. 10–38.

⁷ Не зовсім зрозуміла думка Н. Ф. Кузнецової, яка вважає, що в складених злочинах є єдиний безпосередній об'єкт посягання всіх діянь, що входять у складений злочин. Згідно з її точкою зору, єдність об'єкта цих злочинів забезпечує їм статус одиничного діяння і на цій підставі виключає багатооб'єктність, «оскільки об'єкти окремих злочинів, що входять у складений злочин, втрачають свою самостійність, входячи як компоненти до об'єкта складеного злочину» (див.: Кузнецова Н. Ф. Проблемы квалификации преступлений. С. 279–286).

один з яких є основним і превалює над іншим(и) – додатковим(и). Ця сама ознака, що нас цікавить, властива й іншому виду складних злочинів з двома або більше об'єктами, тому окремо їх розглядати немає сенсу. При цьому основним безпосереднім об'єктом є ті суспільні відносини, спричинення шкоди яким становить соціальну сутність складеного злочину і з метою охорони яких і була передбачена відповідна норма кримінального закону, а додатковим безпосереднім об'єктом є відносини, які страждають поряд з основним безпосереднім об'єктом, але не становлять сутності цього злочину. Інакше кажучи, основний безпосередній об'єкт визначає насамперед суспільну небезпечність діяння, саме його в першу чергу бажає поставити під охорону законодавець, коли конструює ту чи іншу правову норму. Додатковий безпосередній об'єкт, так би мовити, захищається у другу чергу, й у відповідній нормі він має другорядне значення. Наведене стосується лише конкретного складу злочину¹, тобто при аналізі конкретної кримінально-правової норми, тому що цінність суспільних відносин, що виступають додатковими об'єктами, може бути значно вищою порівняно із цінністю основних безпосередніх об'єктів (наприклад, життя, здоров'я і власність при розбої).

Проаналізуємо далі, яким чином спричиняється шкода основному безпосередньому об'єкту та додатковому безпосередньому об'єкту. Основним безпосереднім об'єктом будь-якого військового злочину виступають суспільні відносини того чи іншого різновиду порядку несення (проходження) військової служби. Спричинення шкоди цим суспільним відносинам у підсумку впливає на нормальну діяльність воєнної організації України. Як уже зазначалося раніше, вплив на це коло суспільних відносин є можливим тільки з боку суб'єктів останніх, тобто зсередини, лише військовослужбовець (військовозобов'язаний чи резервіст під час проходження ними навчальних (перевірних) або спеціальних зборів) може спричинити шкоду або поставити в реальну загрозу її спричинення суспільним відносинам щодо порядку несення (проходження) військової служби. Цивільна особа, яка не знаходиться в колі суспільних відносин щодо порядку несення (проходження) військової служби, ніякими діями (бездіяльністю) не зможе причинити їм шкоди, тому що, як правильно передбачено в ч. 1 ст. 401 КК України,

¹ Див.: Тацій В. Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву : учеб. пособие. Харьков : Юрид. ин-т, 1982. С. 97; Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления: методологические аспекты. С. 18.

вона й не може бути виконавцем цих злочинів. Розглянемо далі, в яких випадках і як цивільна особа може виконувати об'єктивну сторону саме військових злочинів. Об'єктивна сторона злочину як його зовнішнє вираження перш за все має прояв у відповідній дії (бездіяльності), яка впливає (спричиняє шкоду або ставить у реальну загрозу її спричинення) на об'єкт кримінально-правової охорони.

Деякі склади військових злочинів, як уже зазначалося, мають складну конструкцію – декілька об'єктів. Таким чином, діяння цивільної особи, яка виконує частину об'єктивної сторони військового злочину, спрямовані лише на спричинення шкоди додатковому об'єкту останнього, який охороняється разом з основним безпосереднім об'єктом (відповідним порядком проходження (несення) військової служби). Іншого варіанта бути не може.

У кримінально-правовій доктрині має місце точка зору, що спричинення шкоди правоохоронюваному об'єкту через порушення особливого порядку є можливим тільки учасниками спеціальних відносин – спеціальними суб'єктами. Механізм нанесення шкоди в цьому випадку полягає в тому, що спочатку порушується встановлений порядок, а вже потім шляхом його порушення відбуваються матеріальні зміни в об'єкті злочину. Спричинення шкоди є можливим виключно через нормативно-правові зв'язки, тобто в межах спеціальних прав та обов'язків зазначених суб'єктів¹.

І хоча ми поділяємо наведену точку зору щодо можливості спричинення шкоди особливому порядку лише суб'єктами, які діють у його межах, але механізм такого спричинення шкоди вбачається нам зовсім іншим. У випадках, коли військові злочини характеризуються багатооб'єктністю, вплив на основний безпосередній об'єкт може відбуватися через нанесення шкоди додатковому безпосередньому об'єкту. Внутрішній зв'язок між посяганнями на об'єкти у складеному злочині або злочині з двома чи більше об'єктами виявляється в особливій формі взаємодії цих об'єктів, а саме – спричинення шкоди додатковому безпосередньому об'єкту є способом впливу на основний безпосередній об'єкт. Спричиняючи шкоду здоров'ю (заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв або вчинення інших насильницьких дій щодо начальника у зв'язку з виконанням ним обов'язків з військової служби –

¹ Див.: Аветисян С. С. Соучастие в преступлениях со специальным составом. С. 321.

ч. 2 ст. 405 КК України), суб'єкт злочину впливає на суспільні відносини в межах порядку підлеглості та військової честі.

Багатооб'єктність злочинів (складена їх конструкція), в яких частину об'єктивної сторони може виконати цивільна особа, властива нижченаведеним військовим злочинам:

- опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків (ст. 404 КК);
- погроза або насильство щодо начальника (ст. 405 КК);
- порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК);
- ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК);
- викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410 КК);
- умисне знищення або пошкодження чужого майна (ст. 411 КК);
- кваліфіковані види (застосування насильства щодо підлеглого, перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень) (частини 1 і 2 ст. 426¹ КК);
- насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 КК).

Вплив на додатковий об'єкт цих злочинів може бути здійснений особою, що немає ознак військовослужбовця. Виходячи з диспозицій вищеперелічених статей, можливі такі способи впливу на додаткові об'єкти вказаних злочинів: а) фізичне або психічне насильство (статті 404–406, ч. 4 ст. 410, частини 2 і 3 ст. 426¹, ст. 433 КК); б) підроблення документів (ст. 409 КК); в) різноманітні види впливу на власність (статті 410, 411, 433 КК).

Прискіпливий аналіз положень статей розд. XIX КК України під кутом можливості виконання об'єктивної сторони злочину особою, яка не має ознак спеціального суб'єкта злочину, допоміг дійти висновку, що це цілком реально у таких двох варіантах: 1) коли цивільна особа разом з військовослужбовцем виконує вищезазначені військові злочини; 2) коли військовослужбовець разом з іншим військовослужбовцем, якому притаманні особливі додаткові ознаки, виконує об'єктивну сторону злочину, суб'єктом якого може бути не будь-який військовослужбовець.

Що стосується першого варіанта, тут слід звернути увагу на те, що функціональна роль і взаємодія виконавців злочину – військовослужбовців (військовозобов'язаних чи резервістів під час проходження зборів) і цивільних осіб – може мати прояв у таких поєднаннях:

- об'єктивну сторону військових злочинів виконує лише військовослужбовець, цивільні особи виконують роль організатора, підбурювача чи пособника;

- у виконанні об'єктивної сторони військового злочину бере участь (повністю або частково) разом із військовослужбовцем цивільна особа. У такому разі дії останньої спрямовані на спричинення шкоди додатковому безпосередньому об'єкту військового злочину. Наприклад, цивільна особа разом із військовою службовою особою застосовують насильство щодо іншого військовослужбовця при перевищенні військовою службовою особою своєї влади чи службових повноважень;

- військовослужбовець підбурює або виконує функції організатора чи пособника, а об'єктивну сторону військового злочину виконує лише цивільна особа. Інакше кажучи, військовослужбовець хоча й має таку можливість, але не бере безпосередньої участі у вчиненні військового злочину, а робить це, так би мовити, чужими руками.

У випадках, коли цивільна особа при вчиненні військовослужбовцем військового злочину виступає в ролі організатора, підбурювача або пособника, складнощів у кваліфікації їх дій не виникає. Відповідальність військовослужбовця настає згідно з конкретною статтею розд. XIX КК України, а цивільні особи підлягають відповідальності за тією самою статтею з посиланням на відповідну частину ст. 27 КК України.

Якщо цивільна особа виконує разом із військовослужбовцем об'єктивну сторону військового злочину, дії останнього кваліфікуються аналогічним чином, а дії цивільної особи слід кваліфікувати як виконавця загальнокримінального злочину (якщо він існує), а ось як співучасть не розглядається. Це положення впливає зі специфічності основних безпосередніх об'єктів військових злочинів, яким можливо нанести шкоду лише зсередини охоронюваних відносин.

Сутність порядку проходження військової служби полягає у взаємозв'язку між військовослужбовцем і воєнною організацією України, тому ці суспільні відносини не можуть зазнавати впливу зовні, цивільна особа жодним чином не в змозі спричинити шкоду порядку несення військової служби ні безпосередньо, ні опосередковано. Тому

мається в наявності така ситуація: у діях військовослужбовця, який наніс тілесні ушкодження начальникові у зв'язку з виконанням ним обов'язків з військової служби, прослідковується конкуренція загальної та спеціальної норм¹, в якій ст. 405 КК виступає як спеціальна норма, а відповідна стаття розд. II Особливої частини КК України – як загальна норма. Спираючись на загальновизнані правила кваліфікації злочинів при конкуренції загальної і спеціальної норм, робимо висновок, що дії військовослужбовця потребують кваліфікації за спеціальною нормою. Діяння цивільної особи, навіть якщо вона виконувала тотожні разом із військовослужбовцем дії, не можуть спричинити шкоду військовому правопорядку (який є основною підставою криміналізації військових злочинів), а тому конкуренції зазначених норм у цьому разі не прослідковується, а тому відповідальність цієї особи настає за загальнокримінальний злочин. Якщо ж у складі військового злочину передбачена кваліфікуюча обставина – «вчинення групою осіб або за попередньою змовою групою осіб», ця обставина не поширюється на злочини, у вчиненні яких брали участь один військовослужбовець і цивільні особи.

Автор не може погодитися з пропозицією М. І. Карпенка, який пропонує шляхом зміни положень ч. 5 ст. 27 КК України вийти на можливість кваліфікації дій цивільної особи, яка у співучасті з військовослужбовцем виконувала повністю або частково об'єктивну сторону військового злочину. Дослідник рекомендує внести зміни до ч. 5 ст. 27 КК України, виклавши її в такій редакції: «Пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь, усуненням перешкод або виконанням об'єктивної сторони діяння чи його частини злочину зі спеціальним суб'єктом...» (курсив наш. – С. Х.)². Такі зміни в розумінні діяльності пособника злочину вбачаються необґрунтованими з низки підстав. По-перше, висловлена науковцем позиція нівелює різницю між ролями виконавця й пособника. Семантичне значення терміна «виконавець» саме в тому, що особа виконує повністю чи

¹ Цей вид конкуренції має місце тоді, коли одне суспільно небезпечне діяння охоплюється двома або більше кримінально-правовими нормами. При цьому одна норма охоплює вчинене діяння конкретно з деталізацією особливостей (спеціальна), а друга – в загальному вигляді більш широко (загальна), залишаючи можливість кваліфікувати за статтею, яка передбачає цю норму та інші, що збігаються за загальними ознаками діяння (див.: Иногамова-Хегай Л. В. Концептуальные основы конкуренции уголовно-правовых норм. С. 94).

² Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти. С. 157.

хоча б частково об'єктивну сторону злочину. Роль же пособника зводиться до допомоги (полегшення) чи до надання можливості виконавцеві вчинити свої злочинні наміри. І ця допомога за своїми зовнішніми ознаками має відрізнятися від діяльності виконавця. По-друге, специфіка спеціального суб'єкта злочину виявляється саме в тому, що лише цей суб'єкт може вчинити відповідний злочин, в іншому ж випадку втрачається сенс цієї дефініції. Навіщо тоді поділяти суб'єктів на загальних і спеціальних, якщо кожен із них може виконати тотожні функції. По-третє, формулюванню *«виконанням об'єктивної сторони діяння чи його частини злочину зі спеціальним суб'єктом»* бракує узгодженості, тому що термін «діяння» в цьому випадку розглядається в широкому значенні – як злочин. Перефразувавши запропоновану новелу, маємо таке завершення формулювання: *«виконанням об'єктивної сторони злочину чи його частини злочину зі спеціальним суб'єктом»*, а це логічно не є правильним.

Ще одним варіантом є ситуації, в яких злочин вчиняє цивільна особа, а військовослужбовець узагалі не виконує об'єктивної сторони військового злочину, виступає лише як організатор, підбурювач або пособник. У правовій літературі з'явилася думка, що це так зване «посереднє заподіяння (посередня винність)».

Так, наприклад, О. А. Арутюнов відстоює точку зору, згідно з якою існують три види виконавства злочину: безпосереднє виконавство, співвиконавство й опосередковане виконавство (виконання за допомогою). При цьому під єдиною формою вираження опосередкованого виконавства він пропонує розуміти діяльність суб'єкта, який умисно використовує для виконання об'єктивної сторони злочину іншу особу, яка не має спеціальних ознак суб'єкта¹. Цієї ж точки зору дотримуються і деякі інші науковці.

На наше переконання, це вельми розширювальне тлумачення поняття «посереднє заподіяння». Посереднє заподіяння (посередня винність) має місце, коли виконавець використовує для вчинення злочину осіб, які не є суб'єктами злочину внаслідок неосудності або недосягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, чи коли особа вчиняє злочин унаслідок фізичного чи психічного примусу, виконання наказу чи розпорядження за наявності обставин, що ви-

¹ Арутюнов А. Проблемы ответственности соучастников преступления. *Уголовное право*. 2001. №3. С. 4.

ключають злочинність діяння (статті 40 і 41 КК України)¹. Отже, особа, яка не володіє ознаками військовослужбовця (військовозобов'язаного чи резервіста під час проходження ними зборів), не може спричинити шкоду основному безпосередньому об'єкту військового злочину (відповідному виду порядку проходження (несення) військової служби), тобто вона як цивільна особа ні в якому випадку не може вчинити військовий злочин.

Ситуації, коли військовослужбовець організовує, підбурює або виступає пособником у вчиненні військового злочину, а його об'єктивну сторону виконує цивільна особа, слід кваліфікувати таким чином: а) якщо цивільна особа не має можливості спричинити шкоду об'єкту військового злочину, її дії слід розглядати як вчинення загальнокримінального злочину (якщо вони підпадають під дії відповідних статей КК України); б) діяльність військовослужбовця не може бути кваліфікована за статтями розд. XIX КК України з посиланням на відповідну частину ст. 27 КК України (виконавець є центральною фігурою у співучасті, без нього співучасть неможлива), а тому виходячи із цього діяльність військовослужбовця потрібно розглядати як співучасть у загальнокримінальному злочині, виконавцем якого була визнана цивільна особа.

Важливим питанням, яке потребує низки уточнень, є кваліфікація військових злочинів, вчинених у співучасті декількома військовослужбовцями. Тут можливі два варіанти: 1) військовослужбовці у співучасті вчиняють злочин, суб'єктом якого може бути будь-який військовослужбовець, і 2) військовослужбовцями у співучасті вчиняється злочин, суб'єктом якого може бути не кожен військовослужбовець, а лише той, який володіє ще додатковими спеціальними ознаками. Для меншої плутанини назвемо ці види злочинів «спеціальні військові злочини».

Другий варіант вимагає деяких роз'яснень. У науці кримінального права існує вже усталений термін – «спеціально-конкретний суб'єкт»², який за своєю юридичною природою є однотипним зі спеціальним суб'єктом, але стосовно конкретного складу злочину окреслений більш

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина / за ред.: В. В. Сташис, В. Я. Тацій. 2010. С. 213–214.

² Див.: Пионтковский А. А., Меньшагин В. Д., Чхиквадзе В. М. Курс советского уголовного права. Москва : Госюриздат, 1959. Т. 2 : Особенная часть. С. 266; Зелинский А. Ф. Соучастие в преступлении. С. 34–35; Галиакбаров Р. Р. Групповое преступление: постоянные и переменные признаки. С. 116; Устименко В. В. Специальный субъект преступления. С. 82, та ін.

вузько. Цей термін, як убачається, є не дуже вдалим, тому що закони логіки натякають на те, що за наявності суб'єкта спеціально-конкретного повинен бути і спеціально-абстрактний, що не зовсім правильно. Ця категорія військовослужбовців наділена додатковими (порівняно з іншими військовослужбовцями) обов'язками й повноваженнями, яким кореспондуються відповідні права (приміром, право чатового на застосування зброї або право військової службової особи на застосування дисциплінарної влади). Відповідні обов'язки впливають із різних юридичних підстав: це може бути постійний обсяг повноважень – у командира, начальника, військової посадової особи, командира військового корабля тощо, а може й тимчасовий їх обсяг, наданий спеціальним наказом або розпорядженням, – вартового (вахтового) чи чатового, особи, яка входить до складу наряду з охорони державного кордону України, особи у складі підрозділу з бойового чергування (бойової служби) та ін. Усі ці категорії військовослужбовців відрізняються від інших підвищеним колом обов'язків і відповідних повноважень.

Не претендуючи на абсолютну правильність свого переконання й беручи до уваги закони діалектики, вважаємо, що краще цих суб'єктів іменувати як «спеціально-обов'язкові суб'єкти».

Перший варіант спільної участі військовослужбовців у вчиненні злочину особливих складнощів не викликає, і тому дії цих осіб кваліфікуються за відповідною статтею розд. XIX КК України з посиланням (або без нього) на відповідну частину ст. 27 КК залежно від того, яка була форма співучасті – проста чи складна.

За другого варіанта мають місце такі характерні випадки: а) військовослужбовець разом з іншим військовослужбовцем (спеціально-обов'язковим суб'єктом) виконують об'єктивну сторону спеціального військового злочину; б) при вчиненні спеціального військового злочину спеціально-обов'язковий суб'єкт виконує лише функції організатора, підбурювача або пособника, а об'єктивну сторону виконує військовослужбовець, який не володіє додатковими спеціальними ознаками.

Якщо військовослужбовець разом зі спеціально-обов'язковим суб'єктом виконує об'єктивну сторону спеціального військового злочину, діяльність спеціально-обов'язкового суб'єкта слід кваліфікувати як виконавця спеціального військового злочину, дії інших військовослужбовців, які не володіють спеціальними додатковими обов'язками, треба кваліфікувати або як виконавців загального військового злочину

(якщо такий є), або як виконавців злочину загальнокримінального. Наприклад, якщо військовослужбовець разом із військовою службовою особою в межах перевищення останнім своєї влади або службових повноважень застосовує нестатутні заходи впливу чи насильство щодо іншого військовослужбовця, дії військової службової особи необхідно кваліфікувати за ч. 2 ст. 426¹ КК України, а дії іншого військовослужбовця потребують кваліфікації за статтями 405 або 406 КК України залежно від наявності (відсутності) відносин підлеглості між виконавцем і потерпілим.

Випадки, коли військова службова особа, перевищуючи свої службові повноваження, підбурює іншого військовослужбовця вчинити насильство щодо рівного (щодо останнього) за званням та посадою, слід кваліфікувати таким чином: військова службова особа – ч. 4 ст. 27 та відповідна частина ст. 406 КК; іншій військовослужбовець – за відповідною частиною ст. 406 КК без посилання на ст. 27 КК України.

Потребує ретельного розгляду ще одне питання співучасті у військових злочинах. Ідеться про такі кваліфікуючі ознаки деяких складів військових злочинів, як вчинення злочину групою осіб і за попередньою змовою групою осіб. Як кваліфікуюча ознака вчинення злочину групою осіб передбачено: у ч. 2 ст. 402 КК – непокора; у ч. 2 ст. 404 КК – опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків; у ч. 4 ст. 405 КК – погроза або насильство щодо начальника; у ч. 3 ст. 406 КК – порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Про вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб ідеться у ч. 2 ст. 408 КК – дезертирство; у ч. 2 ст. 410 КК – викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової чи спеціальної техніки, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем.

Згідно з ч. 1 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим групою осіб, якщо в ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою. Ця форма співучасті можлива в нижченаведених випадках, коли: а) між військовослужбовцями немає безпосередньої домовленості, але раніше вони вже спільно вчиняли злочини. Тому один із них управі думати, що за першої ж можливості йому посприє інший військовослужбовець, що в дійсності й відбувається;

б) виконавець сам вирішує вчинити злочин, не розраховуючи на сприяння інших. Майбутні співучасники заздалегідь не знали про наміри виконавця, але під час вчинення злочину підключаються до його дій, приєднуються до виконання об'єктивної сторони складу злочину в силу якихось причин¹. Деякі науковці, спираючись на судову практику, вважають, що вчинення злочину групою осіб без попередньої змови (не менше двох співвиконавців) не виключає можливості складної співучасті, тобто з розподілом ролей². Ця точка зору нам убачається хибною, адже кваліфікація військових злочинів, вчинених групою осіб, має місце лише при простій формі співучасті, коли у виконанні об'єктивної сторони злочину беруть участь як співвиконавці два або більше військовослужбовці.

Щодо питання кваліфікації військових злочинів, вчинених за попередньою змовою групою осіб, серед науковців і в судовій практиці існують деякі непорозуміння з чинним законодавством. Частина 2 ст. 28 КК України наголошує, що злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь (тобто до початку його вчинення) домовились про його спільне вчинення. Буквальне тлумачення цієї правової норми не дає можливості чітко визначити, про які форми співучасті за об'єктивними ознаками (просту чи складну) йдеться. З одного боку, законодавець (на відміну від ч. 1 ст. 28 КК України) не уточнює про співвиконавців у цій формі співучасті, тобто можлива як проста форма співучасті, так і з розподілом ролей, а з другого – термін «спільно вчинили» може означати, що саме спільне виконання об'єктивної сторони складу злочину притаманне цій формі співучасті і словосполучення «вчинення злочину групою осіб» від «вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою» відрізняється лише моментом виникнення злочинного умислу.

Л. Л. Кругликов і В. М. Савінов наголошують, що вчиненням злочину групою осіб за попередньою змовою є співучасть у вигляді співвиконавства, коли кожен зі співучасників бере безпосередню участь у виконанні об'єктивної сторони складу злочину³. Цю точку зору по-

¹ Див.: Актуальные проблемы уголовного права : курс лекций / под ред. О. С. Капинус ; рук. авт. кол. К. В. Ображиев. Москва : Акад. ГП РФ, 2015. 483 с.

² Див.: Квалификация преступлений / под ред.: К. В. Ображиев, Н. И. Пикуров. С. 254.

³ Кругликов Л. Л., Савинов В. Н. Квалифицирующие обстоятельства: понятие, виды, влияние на квалификацию преступления : учеб. пособие. Ярославль : Изд-во Ярослав. ун-та, 1989. С. 39–47.

діляли багато науковців¹. О. В. Наумов не такий категоричний і вважає, що складна форма співучасті у вчиненні злочину групою осіб за попередньою змовою можлива, але в цьому випадку повинно бути не менш двох співвиконавців². Йому апелює О. А. Арутюнов, посиляючись на співвідношення ступеня суспільної небезпечності складної співучасті, навіть з одним виконавцем, і групи співвиконавців без попередньої змови³.

Як убачається, для визнання невиконання наказу вчиненим групою осіб або групою осіб за попередньою змовою потрібно, щоб усі учасники брали участь у виконанні об'єктивної сторони складу цього злочину, тобто були його співвиконавцями⁴. Така кваліфікація визнавалася правильною не всіма вченими-юристами. В. Смольников зауважував, якщо виконавець і пособник заздалегідь домовились між собою про розподіл ролей та роль останнього у злочині є значною (наприклад, пособник заздалегідь обіцяє переховати виконавця, збраряддя чи засоби вчинення злочину тощо), такі спільні дії слід розглядати як вчинення злочину групою осіб. Якщо роль пособника зводиться лише до надання порад і вказівок, у цьому разі дії виконавця й пособника не можуть розглядатися як вчинення злочину групою⁵.

Постанови Пленуму Верховного Суду України (ППВСУ) не дають чіткого тлумачення щодо виду співучасті у вчиненнях злочину за попередньою змовою групою осіб. Так, приміром, у п. 24 ППВСУ № 10 від 6 листопада 2009 р. «Про судову практику у справах про злочини проти власності»⁶ йдеться, що злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб у разі його вчинення декількома (двома

¹ Див.: Борзенков Г. Н. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации). Москва : Юрид. лит., 1971. С. 111; Кригер Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества. С. 220–221; Владимиров В. А. Квалификация похищений личного имущества. Москва : Юрид. лит., 1974. С. 179–180.

² Наумов А. В. Практика применения Уголовного кодекса Российской Федерации : коммент. судеб. практики и доктринал. толкование. Москва : Волтерс Клувер, 2005. С. 95.

³ Арутюнов А. Квалификация преступлений, совершенных группой лиц по предварительному сговору. *Уголовное право*. 2007. № 3. С. 4–6.

⁴ Див.: Сызранцев В. Г. Воинские преступления. С. 28; Преступления против военной службы / под общ. ред. Н. А. Петухова. С. 24.

⁵ Смольников В. [Ответы редакции на вопросы читателей]. *Советская юстиция*. 1961. № 15. С. 25–26.

⁶ URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09> (дата звернення: 02.09.2018).

й більше) суб'єктами, які заздалегідь домовилися про його спільне вчинення. Учасники вчинення злочину групою осіб діють узгоджено, зі спільним умислом, і кожен із них безпосередньо виконує діяння, що повністю чи частково утворює об'єктивну сторону складу злочину. При цьому можливий розподіл функцій, за якого кожен співучасник виконує певну роль у вчиненні злочину. У п. 16 ППВСУ № 2 від 7 лютого 2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹ зазначено, що вчиненим за попередньою змовою групою осіб (п. 12 ч. 2 ст. 115 КК) умисне вбивство вважається тоді, коли в позбавленні потерпілого життя брали участь декілька осіб (дві і більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його виконання.

За цей злочин несуть відповідальність також особи, які хоча й не вчинювали дій, якими безпосередньо була заподіяна смерть потерпілому, але, будучи об'єднаними з іншими співвиконавцями вбивства єдиним умислом, спрямованим на позбавлення потерпілого життя, виконали хоча б частину того обсягу дій, який група вважала необхідним для реалізації свого умислу. З урахуванням конкретних обставин справи і змісту спільного умислу осіб, які вчиняють убивство за попередньою змовою, до таких дій треба відносити:

- застосування на початку нападу насильства щодо потерпілого з метою приведення його у безпорадний стан, з тим щоб інший співучасник, скориставшись таким станом, заподіяв потерпілому смерть;
- подолання опору потерпілого з метою полегшити заподіяння йому смерті іншим співучасником;
- усунення певних перешкод, які в конкретній ситуації заважають іншій особі заподіяти потерпілому смерть або істотно ускладнюють це;
- надання особі, яка згідно з домовленістю заподіює смерть потерпілому, конкретної допомоги під час учинення вбивства (у вигляді поради, передачі зброї тощо);
- ведення спостереження за потерпілим, іншими особами чи обстановкою безпосередньо перед вбивством або під час його вчинення з метою забезпечити реалізацію спільного умислу тощо.

¹ URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03> (дата звернення: 02.09.2018).

Висновки до розділу 4

1. Термін «кваліфікація злочинів» використовується у двох значеннях: а) відповідний процес встановлення елементів ознак того чи іншого складу злочину і б) саме результат діяльності правоохоронних органів і суду в оцінюванні діяння й у виявленні його відповідності кримінально-правовій нормі, який має офіційне визнання й закріплення в юридичному акті.

2. Не тягне кримінальної відповідальності: а) готування до погрози вбивством або заподіянням тілесних ушкоджень чи побоїв начальникові, знищенням чи пошкодженням його майна у зв'язку з виконанням ним обов'язків з військової служби; б) ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом без кваліфікуючих ознак; в) незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання ними.

3. Пропонується три варіанти кваліфікації військових злочинів, вчинених військовослужбовцем разом із цивільною особою: а) цивільна особа виступає підбурювачем, пособником чи організатором військового злочину, об'єктивну сторону складу якого виконує військовослужбовець; б) військовослужбовець разом із цивільною особою виконує об'єктивну сторону складу військового злочину; в) цивільна особа виконує об'єктивну сторону складу військового злочину, організатором або підбурювачем якого є військовослужбовець.

4. Кваліфікація військових злочинів, вчинених групою осіб чи групою осіб за попередньою змовою, має місце лише при простій формі співучасті, коли у вчиненні об'єктивної сторони складу злочину беруть участь як співвиконавці два або більше військовослужбовці.

Розділ 5

ЗАСТОСУВАННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ

5.1. Загальна характеристика покарань за військові злочини

Станом на сьогодні система покарань, закріплених у ст. 51 КК України, містить 12 їх видів. Усі вони розташовані в порядку зростання суворості – від штрафу до довічного позбавлення волі. Традиційно науковці поділяють всі види покарань на три основні групи: покарання основні, додаткові й ті, що можуть застосовуватись як основні і додаткові, так звані змішані покарання.

Основні покарання виконують головний карний вплив держави на особу, яка вчинила злочин. Саме вони здійснюють головне обмеження прав і свобод засудженого, характеризують ступінь суспільної небезпечності його діяння і служать для досягнення загальних цілей покарання. За один злочин призначається лише одне основне покарання.

Додаткові покарання посилюють карний вплив на засудженого, забезпечують вибірковість цього впливу з урахуванням тяжкості й характеру злочину, а також його особистих властивостей¹. Цей вид покарання виступає не лише каталізатором у досягненні основних цілей покарання, а й диференціює й індивідуалізує карний вплив на особу

¹ Див.: Багавцева З. Р. Дополнительные наказания: сущность, социальное назначение и пределы применения. *Вестник научных трудов Нижнекамского филиала Московского гуманитарно-экономического института. Серия 4, Борьба с преступностью*. Нижнекамск, 2003. С. 18; Цветинович А. Л. Дополнительные наказания в уголовном праве : учеб. пособие. Калининград : Изд-во КГУ, 1980. С. 8.

злочинця з боку держави¹. За вчинення одного злочину може бути призначено декілька додаткових покарань.

Змішані покарання, так звані «покарання-хамелеони», мають подвійну юридичну природу. Особливість їх полягає в такому: якщо вони передбачені як додаткові покарання, то вони не можуть бути призначені як основні, і навпаки.

З огляду на специфіку суб'єкта злочину всі покарання можна класифікувати на: а) загальні, які можуть бути застосовані до будь-якої особи, яка вчинила злочин, і б) спеціальні, що підлягають застосуванню лише до спеціальних суб'єктів.

До військовослужбовців як спеціальних суб'єктів, окрім загальних видів покарання, можуть бути застосовані види спеціальних покарань, а саме: а) позбавлення військового звання, б) службові обмеження для військовослужбовців, в) арешт з відбуванням його на гауптвахті, г) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. Якщо позбавлення військового звання, службові обмеження і тримання в дисциплінарному батальйоні можуть бути застосовані лише до військовослужбовців, то такий вид покарання, як арешт, застосовується як до загальних суб'єктів, так і до військовослужбовців. Слід погодитись із думкою М. С. Туркота, що а) особливий порядок відбування арешту військовослужбовцями (не в арештних домах, а на гауптвахті) і б) спеціальний правовий статус осіб, які відбувають арешт (залишення у військовому званні на весь час покарання, можливість продовження в подальшому військової служби), дають підстави вважати цей вид покарання спеціальним².

5.2. Спеціальні види покарань за військові злочини

Позбавлення військового звання.

Військове звання – звання, яке персонально присвоюється військовослужбовцям відповідно до їх службового положення, військової

¹ Див.: *Енциклопедія уголовного права* / под ред. В. Б. Малинина. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малинина, 2007. Т. 8 : Уголовная ответственность и наказание. С. 252.

² Туркот М. Особливості виконання спеціальних видів покарань, призначених військовослужбовцям. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. №3, т. 1. С. 86–90.

і спеціальної підготовки, вислуги років, належності до спеціальних військ і до заслуг. Військове звання – важлива умова правильної організації проходження особовим складом військової служби, розстановки кадрів, їх стійкого службово-правового становища. Воно встановлює старшинство у взаємовідносинах між військовослужбовцями, строки військової служби та знаходження в запасі і має суттєве значення у визначенні прав на матеріальне і грошове забезпечення, державне забезпечення й пільги військовослужбовцям і членам їх родин¹.

Законом України «Про військовий обов'язок та військову службу»² у ст. 5 встановлені військові звання та розподілені по складах: а) рядовий склад – солдати й матроси; б) сержантський і старшинський склад – сержанти, старшини, прапорщики, мічмани; в) офіцери – молодші (молодший лейтенант, лейтенант, старший лейтенант, капітан, капітан-лейтенант), старші (майор, підполковник, полковник, капітан 3-го рангу, капітан 2-го рангу, капітан 1-го рангу), вищі (генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, контр-адмірал, віце-адмірал, адмірал, генерал армії).

Відповідно до ч. 2 ст. 52 і ст. 54 КК України покарання у виді позбавлення військового звання є додатковим покаранням і призначається тільки тим особам, які мають ці звання у разі вчинення ними тяжкого або особливо тяжкого злочину. Серед учених-правознавців лунала думка, що цей вид покарання за своєю сутністю взагалі є не покаранням, а іншою мірою кримінально-правового впливу, а тому його взагалі потрібно виключити із системи покарань³. Автор не погоджується з їх пропозицією, тому що за своєю правовою природою цей вид покарання не відрізняється від інших, хоча йому і притаманні деякі специфічні риси⁴.

По-перше, це єдиний вид покарання, не передбачений у санкціях статей Особливої частини КК, а тому суд у кожному конкретному провадженні повинен розглядати питання про доцільність його призначення.

¹ Див.: Словарь военных терминов / сост. А. М. Плехов. Москва : Воениздат, 1988. С. 105–106.

² Відомості Верховної Ради України. 2006. № 38. Ст. 324.

³ Див.: Сакаев А. И. Система наказаний по уголовному праву России: история и современность : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Казан. фил. Юрид. ин-та МВД РФ. Казань, 1999. С. 274; Коновалова С. И. Система наказаний в российском уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Рост. юрид. ин-т. Ростов-на-Дону, 1999. С. 22–23.

⁴ Харитонов С. А. Лишение воинского звания по уголовному законодательству Украины. *Leges si viata*. Іюль 2018. С. 108–112.

По-друге, це додаткове покарання призначається лише за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів.

По-третє, призначення покарання у виді позбавлення військового звання є не обов'язком, а правом суду, причому, як вважає В. М. Хомич, при його призначенні треба враховувати: а) соціально-особисту характеристику винної особи, яка знаходить свій вираз у ставленні до виконання своїх обов'язків по службі; б) тривалість виконання цих обов'язків; в) наявність або відсутність доган; г) поведінку особи в побуті; д) її відносини з колегами та іншими громадянами; е) наявність фактів про використання звання в особистих інтересах тощо¹.

Деякі правники вважають за потрібне брати до уваги ще низку чинників, а саме:

– соціально-демографічну характеристику винного: стать, вік, сімейний стан, стан здоров'я, наявність постійного місця роботи і проживання²;

– його кримінально-правову характеристику: чи притягувався він раніше чи ні до кримінальної відповідальності; якщо притягувався, то погашена (знята) судимість чи ні; характер і ступінь суспільної небезпечності попереднього злочину;

– кримінально-виконавчу характеристику, тобто відбувала чи ні особа покарання; якщо так, то яке саме; поведінку під час відбуття покарання, наявність заохочень і доган, ставлення до праці³.

По-четверте, цей вид покарання впливає на обмеження та навіть припинення можливості займатися професійною діяльністю в подальшому. Як наголошував А. О. Пінаєв, каральна сторона розглядуваного покарання полягає у професійному обмеженні засудженого, оскільки внаслідок цього він може позбутися роботи або права на подальшу роботу, на доплати до зарплатні, на професійну пенсію тощо⁴.

Покарання у виді позбавлення військового звання є безстроковим, оскільки час його застосування не обмежений у законі будь-якими рамками. Навіть після погашення або зняття судимості засуджений

¹ Див.: Энциклопедия уголовного права. Т. 8 : Уголовная ответственность и наказание. С. 322.

² Див.: Российское уголовное право : учебник : в 2 т. / под ред. А. И. Рарога. Москва : Профобразование, 2001. Т. 1 : Общая часть. С. 401.

³ Див.: Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / отв. ред. А. И. Рарог. Москва : Велби : Проспект, 2004. С. 89.

⁴ Пінаєв А. А. Курс лекцій по Общей части уголовного права Украины. Харьков : Юрид. Харьков, 2002. С. 358.

не має права претендувати на автоматичне відновлення його в тому званні, якого він був позбавлений за вироком суду. Це означає, що засуджений втрачає свої відзнаки відмінності за минулу діяльність, які, як правило, є значущими для нього, а також втрачає право на подальшу професійну діяльність після зняття або погашення судимості. У той же час неможливо погодитися з точкою зору деяких науковців, що цей вид покарання має переважно характер ганьби¹.

Карний зміст цього покарання пов'язаний з тим, що засуджений позбавляється пільг і переваг, установлених для осіб, які мають військові звання². Основні права й пільги (матеріального й нематеріального характеру) передбачені в Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р.³, які охоплюють:

- право на призначення пенсії за віком на пільгових умовах (ст. 8);
- право на матеріальне, грошове та інші види забезпечення (статті 9, 9¹);
- право на відпочинок (ст. 10);
- право на охорону здоров'я та медичну допомогу (ст. 11);
- право на забезпечення жилими приміщеннями (ст. 12);
- право на освіту (ст. 13);
- право на безоплатний проїзд (ст. 14);
- право на одноразову грошову допомогу (ст. 16) та ін.

Достатньо широкий перелік пільг установлений у ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції та деяких інших осіб та їх соціальний захист» від 24 березня 1998 р.⁴:

1) безоплатне користування закладами охорони здоров'я Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Міністерства внутрішніх справ України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування й реалізує державну податкову й митну політику, інших центральних органів виконавчої влади та військових формувань;

¹ Див.: Милуков С. Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа. С. 198; Старков О. В., Милуков С. Ф. Наказание: уголовно-правовой и криминологический анализ. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. С. 71.

² Див.: Непомнящая Т. В. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2006. С. 648.

³ Відомості Верховної Ради України. 1992. № 15. Ст. 190.

⁴ Там само. 1998. № 40–41. Ст. 249.

2) першочергове безоплатне придбання ліків за рецептами лікарів;
3) першочергове медичне обстеження, диспансеризація й госпіталізація;

4) першочергове безоплатне зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів), безоплатне забезпечення протезами та протезно-ортопедичними виробами;

5) переважне право на забезпечення санаторно-курортним лікуванням у санаторіях Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Міністерства внутрішніх справ України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, інших центральних органів виконавчої влади та військових формувань ветеранам військової служби, ветеранам органів внутрішніх справ, ветеранам Національної поліції, ветеранам податкової міліції, ветеранам державної пожежної охорони, ветеранам Державної кримінально-виконавчої служби України, ветеранам служби цивільного захисту, ветеранам Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та членам їх сімей з пільговою оплатою вартості путівок у розмірах та порядку, визначених Кабінетом Міністрів України;

6) 50-відсоткова знижка плати за користування житлом (квартирної плати) та плати за комунальні послуги (водопостачання, газ, електрична, теплова енергія та інші послуги), користування квартирним телефоном ветеранами військової служби, ветеранами органів внутрішніх справ, ветеранами Національної поліції, ветеранами податкової міліції, ветеранами державної пожежної охорони, ветеранами Державної кримінально-виконавчої служби України, ветеранами служби цивільного захисту, ветеранами Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України і членами їх сімей, які проживають разом з ними, в жилих будинках усіх форм власності в межах норм, передбачених законодавством, або 50-відсоткова знижка вартості палива, в тому числі рідкого, в межах норм, встановлених для продажу населенню для осіб, які проживають у будинках, що не мають центрального опалення;

7) першочергове забезпечення житлом осіб, які потребують поліпшення житлових умов. Позачергово забезпечуються житлом ветерани військової служби, які при звільненні з військової служби здали державним органам займане ними у військових містечках жилае при-

міщення та не були забезпечені іншим жилим приміщенням для постійного проживання та яким виповнилося 60 і більше років, а також сім'ям померлих ветеранів;

8) право на безоплатне отримання у власність займаного ними та членами їх сімей житла незалежно від розміру його загальної площі в будинках державного житлового фонду;

9) безоплатний проїзд і перевезення багажу ними та членами їх сімей при переїзді до вибраного місця проживання після звільнення з військової служби в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України та міжнародними договорами України;

10) безоплатний проїзд (туди і назад) у межах України один раз на рік залізничним транспортом у купейному вагоні швидкого чи пасажирського потягу або водним чи автомобільним транспортом міжміського сполучення для лікування та відпочинку у санаторіях та будинках відпочинку;

11) безоплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту (за винятком таксі) за наявності посвідчення встановленого зразка, а в разі запровадження автоматизованої системи обліку оплати проїзду – також електронного квитка, який видається на безоплатній основі, автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів у межах України;

12) право на першочергове придбання квитків на всі види транспорту;

13) використання чергової відпустки за місцем роботи у зручний для них час, а також отримання додаткової відпустки без збереження заробітної плати терміном до 14 календарних днів на рік;

14) право на щорічну відпустку повної тривалості до настання шестимісячного терміну безперервної роботи у перший рік роботи на даному підприємстві, в установі чи організації;

15) право переважного залишення на роботі, на яку вони були зараховані вперше після звільнення з військової служби, при скороченні чисельності або штату працівників;

16) переважне право на вступ до гаражних, садово-городніх, житлових та інших кооперативів.

З урахуванням наведеного вважаємо, що позбавлення настільки значного обсягу прав і пілг здатне чинити на засудженого суттєво репресивний вплив.

Механізм відновлення права на позбавлене звання не передбачено в КК України, що, на нашу думку, є суттєвим недоліком чинного законодавства. Крім того, закон не вказує, на додаток до якого основного виду покарання може бути призначено розглядуваний вид покарання. У санкціях статей Особливої частини КК України цього виду покарання немає, що дозволяє судам застосовувати його на власний розсуд, що теж є неприпустимим і потребує законодавчої регламентації.

Згідно зі ст. 29 КВК України суд, який постановив вирок про позбавлення засудженого військового звання, після набрання ним законної сили направляє копію вироку органів чи посадовій особі, які присвоїли це звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас. Після одержання копії вироку, яким засудженого позбавлено військового звання, орган або посадова особа, які його присвоїли, вносить до відповідних документів запис про позбавлення засудженого цього звання і вживає заходів до позбавлення його всіх прав і пільг, пов'язаних з цим званням. Стосовно військовослужбовця запасу копія вироку надсилається до військового комісаріату за місцем його проживання. Орган або посадова особа протягом місяця з дня одержання копії вироку сповіщає суд, який постановив вирок, про його виконання.

Після набрання законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення військового звання, військовослужбовець звільняється з військової служби¹.

ППВСУ від 24 жовтня 2003 р. «Про практику призначення судами кримінального покарання»² теж не дає чіткої відповіді щодо критеріїв призначення цього виду покарання. У п. 15 вказаної ППВСУ зазначається, що позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу як вид покарання не зазначається в санкціях норм Особливої частини КК і застосовується за рішенням суду. Відповідно до ч. 2 ст. 52 і ст. 54 КК України це покарання є додатковим і може бути застосовано судом лише щодо особи, засудженої за тяжкий чи особливо тяжкий злочин, з наведенням у вироку відповідних мотивів.

З урахуванням положень КК України й зазначеної постанови маємо можливість зробити висновок: ані закон, ані тлумачення його вищим органом судової влади України не дає чіткої відповіді, якими критері-

¹ Див.: Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-ХІІ.

² URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03> (дата звернення: 02.09.2018).

ями повинен керуватися суд при призначенні додаткового покарання у виді позбавлення військового звання.

На необхідність вироблення критеріїв міри покарання вказували багато вчених¹. Поширеною точкою зору є ототожнення загальних засад призначення покарання та критеріїв призначення покарання². Г. П. Новосолов критерії призначення покарання поділяє на три групи – принципи, загальні засади й окремі положення, що існують в основі обліку принципів і загальних засад³. Т. В. Непомняща виділяє такі критерії призначення покарання: а) характер і ступінь суспільної небезпечності злочину; б) особа винного та в) поширеність злочину⁴.

Коли йдеться про призначення покарання у виді позбавлення військового звання, потрібно, як убачається, керуватися перш за все характером і ступенем суспільної небезпечності злочину, а також тим, як на його вчинення вплинула наявність військового звання. Це певною мірою дасть натяк суду щодо правильного призначення цього виду додаткового покарання.

Чинне кримінальне законодавство не розкриває поняття характеру і ступеня суспільної небезпечності злочину й не визначає їх критеріїв. Що стосується характеру суспільної небезпечності, то існують дві досить поширені точки зору.

Згідно з першою з них характер суспільної небезпечності визначається віднесенням злочинного діяння до того чи іншого розділу Кримінального кодексу або до групи злочинів того чи іншого виду. Так, М. І. Бажанов вважав, що характер суспільної небезпеки є ознакою,

¹ Див.: Игнатов А. Н. Совершенствование уголовных санкций как средство повышения эффективности исполнения наказания в виде лишения свободы. *Комплексная разработка проблем исполнения наказания*. Москва, 1979. Вып. 50. С. 55; Ласточкина Р. О. О критериях индивидуализации наказания как гарантии интересов личности и правосудия. *Проблемы охраны прав граждан в сфере борьбы с преступностью*. Иваново, 1980. С. 123; Анашкин Г. З. Справедливость назначения уголовного наказания. *Советское государство и право*. 1982. № 7. С. 60–62, та ін.

² Див.: Кригер Г. А. Наказание и его применение. Москва : Госюриздат, 1962. С. 24–29; Кругликов Л. Л. О критериях назначения уголовного наказания. *Советское государство и право*. 1988. № 8. С. 60–62.

³ Новоселов Г. П. Критерии определения судом меры уголовного наказания : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Свердлов. юрид. ин-т. Свердловск, 1981. С. 3, 8.

⁴ Непомнящая Т. В. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы. С. 135.

що характеризує всі злочини відповідної групи або відповідного виду¹. На думку А. Д. Соловйова, під розглядуваним поняттям варто розуміти суспільну небезпеку, яка притаманна не окремому злочину, а всім злочинам цього виду та визначається в першу чергу значенням і важливістю об'єкта злочину².

Відповідно до другої точки зору характер суспільної небезпечності злочину означає відмітну властивість, специфіку, якість суспільної небезпеки як окремого злочину, так і групи злочинів³.

Якщо з якісною складовою суспільної небезпеки думки багатьох дослідників цього питання збігаються, то щодо чинників, які впливають на її характер, існують деякі розбіжності.

На думку М. О. Скрябіна, характер суспільної небезпечності визначається шляхом встановлення об'єкта злочину⁴.

Г. Л. Кригер та С. А. Домахін вважають, що характер суспільної небезпеки залежить від об'єкта посягання, форми вини, змісту мотивів і цілей злочину, способу посягання на об'єкт⁵.

Щодо поняття ступеня суспільної небезпеки в теорії кримінального права теж немає єдиної точки зору. Правники, які вважають, що характер суспільної небезпеки – це ознака, притаманна лише групі злочинів, під ступенем суспільної небезпеки розуміють властивість конкретного злочину.

Найбільш поширеною точкою зору (яка вбачається правильною) є точка зору, згідно з якою характер суспільної небезпечності – це якісна сторона злочину, а ступінь суспільної небезпечності – кількісна⁶. Обидва ці показники в подальшому впливають на розмір і вид покарання, на класифікацію злочинів залежно від ступеня тяжкості.

¹ Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Киев : Вища шк., 1980. С. 33.

² Соловьев А. Д. Вопросы применения наказания по советскому уголовному праву (законодательство и судебная практика). С. 85.

³ Див.: Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1969. С. 69.

⁴ Скрябин М. А. Общие начала назначения наказания и их применения к несовершеннолетним. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. С. 54.

⁵ Див.: Курс советского уголовного права. Т. 1 : Часть Общая. С. 147–180; Кригер Г. Л. Влияние характера общественной опасности на дифференциацию и индивидуализацию уголовной ответственности. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва, 1978. С. 143.

⁶ Див.: Ткаченко В. Общие начала назначения наказания. *Российская юстиция*. 1997. № 1. С. 10.

Призначення покарання у виді позбавлення військового звання можливо лише за тяжкі та особливо тяжкі злочини. За справедливим зауваженням О. С. Міхліна, достатньо складно зрозуміти, на чому ґрунтується ця позиція законодавця¹. Зазначимо, що карний зміст покарання у виді позбавлення військового звання акумулює в собі два самостійних безстрокових наслідки: по-перше – це позбавлення всіх пільг і привілеїв, по-друге – це неможливість у подальшому здійснювати професійну діяльність військовослужбовця. Іншими словами, особа, яка відбула основне покарання і з якої в законодавчому порядку знято чи погашено судимість, довічно знаходиться під впливом обмежень як майнового, так і особистого характеру. Дехто з правознавців переконує, що неможливо вважати цей вид покарання безстроковим. Вони прирівнюють його за правовою природою до одноактних покарань, подібних штрафу чи конфіскації майна, і в той же час наголошують, що суд не встановлює будь-якого строку, по закінченні якого особа буде відновлена у званні. Як так званий гіпотетичний випадок звільнення від відбуття цього виду покарання розглядається можливість звільнення вагітної жінки або жінки, яка має дітей до 7-ми років, якій призначено покарання за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину у виді обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше п'яти років та яка звільняється від його відбування з випробуванням. У такому разі суд, керуючись ч. 1 ст. 79 КК України, може звільнити засуджену й від додаткового покарання у виді позбавлення військового звання.

Другим випадком може бути звільнення в порядку помилування, якщо відповідний указ Президента буде видано до моменту позбавлення особи військового звання². Як убачається, ці випадки (якщо вони й існували) не можуть свідчити про наявність реально чинного законодавчого механізму відновлення у правах військовослужбовця, якого за вироком суду позбавлено військового звання. Інакше кажучи, особа, яка відбула основне покарання і судимість якої була знята чи погашена, де-юре вважається несудимою, а де-факто її правовий стан схожий

¹ Міхлин А. С. Понятие наказания в виде лишения специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград и его исполнение. *Российский следователь*. 2001. № 3. С. 25.

² Див.: Пономаренко Ю. А. Виды наказания по уголовному праву Украины : монография. Харьков : ФИНН, 2009. С. 257, 272.

з особою у стані судимості. Як убачається, це аж ніяк не співвідноситься з одним з основних принципів кримінального права – принципом справедливості.

Роль справедливості у кримінальному праві надзвичайно велика. Як правильно наголошував О. М. Яковлев: «без примусу кримінальне правосуддя було б безсилим, без виховання – нелюдським. Однак без справедливості правосуддя взагалі б перестало існувати»¹. Ю. Д. Блувштейн, аналізуючи кримінальне право як знаряддя справедливості, дійшов висновку, що істинна роль кримінального закону полягає не в спеціальній чи загальній превенції, не у відшкодуванні шкоди, яку спричинив злочин суспільству та його членам, а в підтриманні справедливості, у тому що покарання за зло являє собою самостійну й вельми важливу соціальну цінність. Караючи зло, кримінальний закон відновлює тим самим справедливості, потоптану неправомірними діями винної особи².

Принцип справедливості багато в чому збігається з принципом індивідуалізації покарання. Як вважають С. Г. Келіна та В. М. Кудрявцев, індивідуалізація покарання завжди стосується особи винного, справедливості ж – більш широке поняття, що враховує як особисті, так і суспільні інтереси³. Ми солідарні з думкою С. А. Велиєва, що справедливості покарання знаходить вираз у двох аспектах: а) як державне реагування на злочин кримінально-правовими засобами і б) як забезпечення співмірності між злочином і мірою кримінально-правового впливу (покаранням). Відступ від вимог справедливості покарання призведе або до призначення занадто м'якого покарання, або, навпаки, воно за своїм кримінальним впливом буде занадто суворим⁴.

Якщо законодавець не бажає закріплювати в санкціях статей Особливої частини КК України покарання у виді позбавлення військового звання, урахувуючи принцип справедливості кримінального закону, виражаємо впевненість, що треба виробити більше підстав для його призначення.

¹ Яковлев А. М. Принцип социальной справедливости и основания уголовной ответственности. *Советское государство и право*. 1982. № 3. С. 91.

² Блувштейн Ю. Д. Об оценке степени общественной опасности преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1972. Вып. 15. С. 27.

³ Келіна С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права. Москва : Наука, 1988. С. 136.

⁴ Велиев С. А. Принципы назначения наказания. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 309.

Перша і, до речі, єдина підстава, яка передбачена ст. 54 КК України, – засудження особи за тяжкий чи особливо тяжкий злочин – зазнала різкої критики з боку багатьох учених. За позицією В. П. Щупленкова, ступінь тяжкості вчиненого злочину не повинен впливати на призначення цього покарання. Доцільніше дозволити суду призначати покарання у виді позбавлення військового звання, якщо винний своєю ганебною поведінкою показав, що не вартий його мати¹. З його точкою зору погоджуються О. С. Міхлін², С. Л. Краснорядцев³, А. С. Колосов⁴, С. Ф. Мілюков⁵, Т. В. Непомняща⁶ та ін.

Як убачається, така оціночна конструкція, як «вартий чи не вартий винний у вчиненні злочину мати військове звання», не може бути визначальним критерієм призначення покарання у виді позбавлення військового звання, оскільки занадто вже, так би мовити, туманні межі цього визначення. Це означатиме, що межі призначення покарання залежатимуть не від законодавця, а в багатьох випадках – від інтерпретатора закону. Такий підхід видається неприйнятним та призведе до суддівського свавілля. Крім того, не слід забувати про принцип економії кримінально-правової репресії. Законодавець повинен установлювати види і розміри покарання, які є адекватними посяганням й не є безпідставно суворими⁷.

Є сенс погоджуватися в цьому із законодавцем і ще раз підкреслити, що позбавлення військового звання можливе лише за вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів, проте обов'язково з деякими уточненнями.

¹ Щупленков В. П. Лишение воинских и других званий, а также орденов, медалей и почетных званий. *Наказания, не связанные с лишением свободы*. Москва, 1972. С. 86–87.

² Михлин А. С. Понятие наказания в виде лишения специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград и его исполнение. С. 25.

³ Краснорядцев С. Л. Уголовная ответственность за незаконный оборот государственных наград : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ин-т междунар. права и экономики. Москва, 2004. 200 с.

⁴ Колосов А. С. Ответственность за уклонение от отбывания наказаний, не связанных с изоляцией осужденного от общества : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / НИИ Федер. службы исполнения наказаний. Москва, 2005. С. 13.

⁵ Милуков С. Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа. С. 123.

⁶ Непомнящая Т. В. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы. С. 649.

⁷ Див.: Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. С. 58.

По-перше, такий вид кримінально-правового впливу на правопорушника можливий лише у випадках, якщо військове звання сприяло вчиненню злочину або воно було істотною умовою для цього. Ідеться про випадки, коли військовослужбовець вчиняє злочин із використанням або військового звання, або свого становища військовослужбовця. Під час прийняття судом рішення про призначення чи непризначення цього виду покарання вирішальними є характер і конкретні обставини відповідного злочинного діяння. Недоцільно позбавляти особу військового звання, якщо вона порушила, приміром, правила дорожнього руху, керуючи власним транспортним засобом, і спричинила при цьому смерть людині. Інша річ, коли йдеться про військові злочини або державну зраду шляхом переходу на бік ворога. У цьому разі саме військове звання є або обов'язковою ознакою суб'єкта злочину, або суттєво підвищує ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння. За інших обставин застосування цього виду покарання вважаємо недоцільним.

Ще одним аргументом щодо наведеного вище є зміст ст. 55 КК України, в якій законодавець зазначив, що позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (а позбавлення військового звання за своїм карним змістом саме унеможливорює здатність особи обіймати військові посади чи займатися діяльністю у сфері військової служби) як додаткове покарання може бути призначене й у випадках, коли воно не передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за умови, що з урахуванням характеру злочину, вчиненого за посадою або у зв'язку із заняттям певною діяльністю, особи засудженого та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за ним права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

По-друге, ППВСУ від 24 жовтня 2003 р. «Про практику призначення судами кримінального покарання»¹ у п. 3 наголошує, що при визнанні ступеня тяжкості вчиненого злочину судам належить виходити із класифікації злочинів (ст. 12 КК), а також з особливостей конкретного злочину й обставин його вчинення (форма вини, мотив і мета, спосіб, стадія вчинення, кількість епізодів злочинної діяльності, роль кожного зі співучасників, якщо злочин вчинено групою осіб, характер і ступінь тяжкості наслідків, що настали, та ін.). Відповідальність за деякі злочини,

¹ URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03> (дата звернення: 02.09.2018).

передбачені у кримінальному законі, диференціюється залежно від того, з якою формою вини вчинене діяння. Наприклад, за умисне вбивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень чи тілесних ушкоджень середньої тяжкості, за умисне знищення або пошкодження чужого майна передбачена достатньо сувора відповідальність, а за ці самі діяння, що були вчинені з необережності, призначається менш суворе покарання. Прискіпливий аналіз ст. 422 КК України «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості» дозволяє зробити висновок, що суб'єктивна сторона цього злочину може характеризуватися як умисною, так і необережною формою вини. Психічне ж ставлення суб'єкта до тяжких наслідків, які є кваліфікуючою ознакою ч. 3 відповідної статті, може характеризуватися тільки необережністю¹. Проте зауважимо, що законодавець не встановив диференціацію покарання залежно від форми вини щодо цієї статті кримінального закону. Згідно з чинним законодавством суд має право призначити військовослужбовцю, визнаному винним у вчиненні цього злочину, додаткове покарання у виді позбавлення військового звання. Вважаємо, що зазначене не відповідає принципу справедливості кримінального закону, тому що при тотожності об'єктивних ознак злочину суспільна небезпечність необережних злочинів є значно нижчою, а тому наслідком справедливої диференціації покарання в такому випадку має бути неможливість застосування додаткового покарання у виді позбавлення військового звання. З огляду на ці міркування пропонуємо обмежити на законодавчому рівні можливість застосування судами додаткового покарання у виді позбавлення військового звання за необережні тяжкі й особливо тяжкі злочини.

По-третє (як уже було зазначено вище), покарання у виді позбавлення військового звання є безстроковим. Особа, яка зазнала цього виду покарання, позбавляється можливості професійно займатися в подальшому діяльністю у військовій сфері. Це свого роду позбавлення прав, які були передбачені як міри соціального захисту ще в Загальних засадах кримінального законодавства СРСР та союзних республік (1924) і які могли застосовуватися як самостійна чи додаткова міра соціального за-

¹ Див.: Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини). С. 136; Велика українська юридична енциклопедія. Т. 17 : Кримінальне право. С. 859.

хисту¹. Цей вид соціального захисту (по суті, покарання) перекочував у кримінальне законодавство республік СРСР і передбачав можливість позбавлення таких прав, як-от: права виборчі, займати відповідальні державні посади, виконувати громадські обов'язки й носити почесні звання, займати виборні посади у промислових або торговельних організаціях і товариствах, батьківські права тощо. Позбавлення прав не могло призначатися на строк понад 5 років². У подальшому міри соціального захисту трансформувались у відповідні види покарання. Чинне кримінальне законодавство передбачає два таких види покарання – це позбавлення: а) військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, яке може застосовуватися як додаткове покарання при засудженні за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, і б) права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, яке може бути застосовано як основний, так і додатковий вид покарання.

Якщо покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю обмежується відповідними термінами – від двох до п'яти років (коли воно застосовується як основне) і від одного до трьох років (якщо призначається на додаток до основного покарання), то позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу не обмежено ніякими термінами. У покаранні реалізується кримінальна відповідальність, яка має свої стадії: а) виникнення обов'язку підлягати кримінальній відповідальності – з моменту вчинення злочину й незалежно від того, виявлено цей злочин чи ні; б) відкриття кримінального провадження; в) притягнення винної особи до кримінальної відповідальності; г) набрання обвинувальним вироком законної сили; д) завершення кримінальної відповідальності після відбуття засудженим покарання погашенням чи зняттям судимості³. Кримінальна відповідальність не може бути довічною, за винятком одного виду покарання – довічне позбавлення волі. Ось чому, як убачається, доцільно обмежити покарання у виді позбавлення військового звання п'ятьма роками.

¹ Див.: Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР, 1917–1952 гг. Москва : Госюриздат, 1953. С. 202–204.

² Там само. С. 260–262.

³ Див.: Панов М. І. Кримінальна відповідальність і проблеми правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина. *Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 25–26 черв. 2009 р. Харків, 2009. С. 272–278.

Найявне дослідження не має на меті якомога детальніше проаналізувати покарання у виді позбавлення спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, але ми вважаємо, що за своїм карним змістом воно є аналогічним позбавленню військового звання.

Як *de lege ferenda* пропонуємо таку редакцію ст. 54 КК України:

«1. Особа, засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий умисний злочин, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути позбавлена за вироком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу на строк п'ять років.

2. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу як додаткове покарання може бути призначено судом за умови, що з урахуванням характеру злочину, вчиненого особою у зв'язку з її посадою чи діяльністю, суд визнає за неможливе збереження за нею військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

3. Строк додаткового покарання обчислюється з моменту відбуття основного покарання».

Службові обмеження для військовослужбовців.

Службові обмеження для військовослужбовців як вид покарання вперше з'явилися в Основах кримінального законодавства СРСР, які так і не були запроваджені в КК України того часу у зв'язку з розпадом СРСР. Чинне кримінальне законодавство України сприйняло цю новелу й закріпило її у ст. 58 КК. Цей вид покарання застосовується до військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби (й неповнолітніх (ст. 98 КК)), у випадках, коли суд, ураховуючи обставини справи й особу засудженого, вважає за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років призначити для військовослужбовців службове обмеження.

За нормами статей Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» покарання у виді службових обмежень застосовується до таких категорій військовослужбовців:

1) особи рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом;

2) курсанти (слухачі) вищих військових учбових закладів і військових учбових підрозділів вищих учбових закладів;

3) особи офіцерського складу, які проходять військову службу за контрактом;

4) особи офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом.

Ми погоджуємося з думкою науковців, що фактично обмеження для військовослужбовців – це спеціальний (модифікований) вид виправних робіт для них¹. Деякі дослідники намагаються переконати, що введення подібного виду покарання є аномальним явищем для будь-якої системи комплектації армії (тим більше для армії на контрактній основі), оскільки це може призвести до підриву авторитету армії як такої й не матиме належного ефекту². Як убачається, не слід занадто драматизувати ситуацію із цим видом покарання, хоча певний здоровий глузд у таких висловлюваннях усе ж таки є.

Покарання у виді обмежень для військовослужбовців має три карних напрями.

По-перше, військовослужбовець не має права самостійно звільнитися з військової служби й обрати собі інше місце працевлаштування, що обмежує його право як громадянина, закріплене в ст. 43 Конституції України: кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

По-друге, при відбуванні покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому у вислугу років для присвоєння чергового військового звання. Посада вважається вищою, якщо за нею штатом (штатним розписом) передбачено вище військове звання, ніж за займаною посадою, а за умови рівних військових звань – більший посадовий оклад. Якщо штатом (штатним розписом) передбачено два військових звання або диференційовані посадові оклади, до уваги береться вище військове звання або більший посадовий оклад. Строки вислуги у військовому званні й порядок присвоєння чергового військового звання перед-

¹ Див.: Толкаченко А. А. Актуальные вопросы практики назначения уголовного наказания военнослужащим. *Материалы семинаров, проведенных в рамках региональных совещаний председателей окружных (флотских) и гарнизонных военных судов РФ в 2005 г.* Москва, 2006. Ч. 1. С. 31. (Прил. к «Информационному бюллетеню военных судов»; № 1 (201)); Непомнящая Т. В. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы. С. 646; Пономаренко Ю. А. Виды наказания по уголовному праву Украины. С. 135.

² Див.: Хомич В. М. *Формы реализации уголовной ответственности.* Минск : Изд-во БГУ, 1998. С. 54; Уголовное право России. Общая часть : учебник / под ред.: В. Н. Кудрявцев, В. В. Лунев, А. В. Наумов. Москва : Юристъ, 2004. С. 388.

бачено розд. 3 Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, затвердженого Указом Президента України від 10 грудня 2008 р.¹

По-третє, із суми грошового забезпечення військовослужбовця відраховується в дохід держави від десяти до двадцяти відсотків.

Разом із цим інші обмеження для військовослужбовця – звільнення з військової служби, зниження в посаді чи у військовому званні, позбавлення пільг і надбавок – не входять до змісту цього покарання й не можуть бути застосовані. Відпустки, що надаються на загальних підставах військовослужбовцям, не можуть бути обмежені й зараховуються у строк покарання.

Згідно з ч. 5 ст. 47 КВК України засуджені, які відбувають покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців і визнані військово-лікарською комісією непридатними за станом здоров'я до військової служби із зняттям з військового обліку або непридатними до військової служби у мирний час, звільняються судом від покарання за поданням командира військової частини й за висновком військово-лікарської комісії.

Тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні.

Прообраз цього виду покарання існував на території сучасної України ще з часів Російської імперії, коли всередині XIX ст. в армії діяли так звані військово-арештантські роти й батальйони, сформовані для відбування покарання нижчими військовими чинами. У подальшому, після прийняття в 1867 р. Положення про місця ув'язнення військових чинів, військово-арештантські роти й батальйони були реорганізовані у військово-виправні роти².

Уперше дисциплінарні батальйони з'явилися на виконання Положення про дисциплінарні батальйони й роти від 6 травня 1878 р., яким були скасовані військово-виправні роти, проіснували дисциплінарні батальйони до 1917 р.

У подальшому цей вид кримінально-виправної установи відродився після затвердження Радою Народних Комісарів СРСР Положення про дисциплінарний батальйон у Червоній Армії (від 13 липня 1940 р.), згідно з яким строк покарання для військовослужбовців устанавлю-

¹ Офіційний вісник України. 2008. №95. Ст. 1417.

² Див.: Шилов А. И. Дисциплинарная воинская часть (исторический и правовой аспекты) : учеб. пособие. Смоленск : Воен. ун-т противовоздуш. обороны ВС России, 1999. С. 6–7.

вався від шести місяців до двох років. Час перебування засудженого в дисциплінарному батальйоні не зараховувався до строку служби, а засуджений не виключався зі списків своєї частини.

Постановою Ради Міністрів СРСР від 28 квітня 1951 р. було затверджено нове Положення про дисциплінарний батальйон у Радянській Армії, в якому крім інших змін установлювався строк відбування покарання від трьох місяців до двох років. Це положення (зі змінами й доповненнями) проіснувало до 1960 р. і втратило чинність у зв'язку з прийняттям нового на той час КК УРСР¹.

На сьогодні призначення й відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців урегульовано чинними Кримінальним і Кримінально-виконавчим кодексами України, а також Інструкцією про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, затвердженою наказом Міністра оборони України від 18 травня 2015 р. № 215².

У розд. XIX КК України цей вид покарання передбачено у дванадцяти статтях, серед яких п'ять є злочинами невеликої тяжкості (ст. 403 «Невиконання наказу»; ст. 405 «Погроза або насильство щодо начальника»; ст. 409 «Ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом»; ст. 412 «Необережне знищення або пошкодження військового майна»; ст. 413 «Втрата військового майна») та сім – середньої тяжкості (ст. 402 «Непокора»; ст. 404 «Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків»; ст. 406 «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості»; ст. 407 «Самовільне залишення військової частини або місця служби»; ст. 411 «Умисне знищення або пошкодження військового майна»; ст. 414 «Порушення правил поведіння зі зброєю, а також з речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення» та ст. 417 «Порушення статутних правил внутрішньої служби»). Указаний вид покарання може бути застосований і до військовослужбовців, які вчинили тяжкі й особливо тяжкі злочини, за умови, що суд з урахуванням особи винного й обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь

¹ Див.: Исполнение специальных наказаний в отношении военнослужащих. *Center-YF* / Центр упр. финансами. URL: <http://center-yf.ru/data/Yuristu/ispolnenie-specialnyh-nakazaniy-v-otnoshenii-voennosluzhashchih.php> (дата обращения: 02.09.2018).

² Офіційний вісник України. 2015. № 53. Ст. 1726.

тяжкості вчиненого злочину, дійде висновку про можливість призначення такого покарання¹.

Коло осіб, до яких застосовується покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, окреслено в ч. 1 ст. 62 КК України. До них належать:

- 1) військовослужбовці строкової служби;
- 2) військовослужбовці, які проходять військову службу за контрактом;
- 3) особи офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу;
- 4) військовослужбовці, які призвані на військову службу під час мобілізації чи в особливий період.

Не застосовується цей вид покарання до військовослужбовців-жінок, а також замість позбавлення волі до осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі. У розд. XV КК України «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» у ст. 98, в якій перелічені покарання, що можуть застосовуватися до неповнолітніх, відсутнє покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. У той же час ППВСУ № 15 від 28 грудня 1996 р. зі змінами від 26 грудня 2003 р. «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» дещо по-іншому трактує цей перелік. Так, п. 2 відповідної постанови дозволяє судам застосовувати покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні до курсантів військово-навчальних закладів, шкіл прапорщиків, мічманів та інших подібних навчальних закладів за злочини, вчинені ними після зарахування на навчання, й за умови, що до цього вони не проходили строкової військової служби². Отже, ця позиція Верховного Суду України щодо тлумачення норм, передбачених статтями 62 і 98 КК, не зовсім зрозуміла. По-перше курсанти військово-навчальних закладів найчастіше зараховуються до навчання в неповнолітньому віці, по-друге, значна кількість курсантів шкіл прапорщиків і мічманів пов'язує своє життя з професійною службою у Збройних Силах України після того, як вони пройшли строкову

¹ Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 28.12.1996 № 15. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-96> (дата звернення: 02.09.2018).

² Там само.

військову службу. І хоча судове тлумачення закону, яке наводить Пленум Верховного Суду України, не є легальним, а його постанови, що надають роз'яснення з окремих питань застосування норм кримінального законодавства, не є джерелами кримінального права й не можуть створювати, скасовувати або змінювати норми кримінального закону, судді, як правило, у своєму обвинувальному вирокі дотримуються позиції Верховного Суду України. Як убачається, існує нагальна потреба внести зміни до зазначеної ППВСУ і привести її у відповідність до чинного кримінального законодавства в питанні суб'єктного складу осіб, до яких може бути застосовано покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні.

Серед науковців немає одностайної думки щодо змісту, мети й доцільності застосування цього виду покарання. Так, Ю. А. Пономаренко, проаналізувавши нормативно-правові акти, що регулюють порядок відбуття цього виду покарання, й посилаючись на ст. 72 КК України, де закріплено, що одному дню позбавлення волі відповідає один день тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовця або арешту, вважає, що тримання в дисциплінарному батальйоні поряд з арештом є різновидом покарання у виді позбавлення волі¹. Цієї ж точки зору з деякими уточненнями дотримуються В. В. Букреев², А. І. Шілов³, К. А. Бордюгова⁴, Л. Ч. Сидикова⁵, М. В. В'юник⁶.

Противники ототожнення покарань – тримання в дисциплінарному батальйоні й позбавлення волі – переконують, що дисциплінарний

¹ Пономаренко Ю. А. Види покарання по уголовному праву Украины. С. 185.

² Букреев В. В. Дисциплинарная воинская часть: проблемы назначения и исполнения наказания : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Рост. юрид. ин-т. Ростов-на-Дону, 2004. 204 с.

³ Шілов А. И. Уголовное наказание в виде содержания в дисциплинарной воинской части (правовые и криминологические проблемы) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Рязан. ин-т права и экономики. Рязань, 1998. С. 12.

⁴ Бордюгова К. А. Спеціальні різновиди позбавлення волі: питання удосконалення кримінального законодавства. *Актуальні проблеми юридичної науки* : зб. тез міжнар. наук. конф. «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листоп. 2009 р.) : у 4 ч. Хмельницький, 2009. Ч. 4 : Кримінальне право. Криминологія. Кримінально-виконавче право. Кримінальний процес. Криміналістика. Судова експертиза. С. 10–12.

⁵ Сыдыкова Л. Ч. Теоретические проблемы системы и видов наказаний по уголовному праву Кыргызской Республики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Алматы, 2000. 281 с.

⁶ В'юник М. В. Щодо питання доцільності збереження в системі покарань тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Право*. 2015. Вип. 23. С. 117–122.

батальйон не є місцем позбавлення волі. Це особлива військова частина, в якій у специфічних умовах продовжують нести військову службу засуджені військовослужбовці, а тримання останніх у дисциплінарному батальйоні є специфічним військовим покаранням, що передбачає такий вплив на засуджених, у якому поєднуються сувора дисципліна, військове виховання, суспільно корисна праця та інші засоби впливу на цих осіб, тому цей вид покарання не є різновидом позбавлення волі¹. Ще одним аргументом, який, на думку науковців, відрізняє тримання в дисциплінарному батальйоні від позбавлення волі, є посилення на ст. 89 КК України, в якій строки погашення судимості після відбуття цих покарань явно різняться.

Існує точка зору, що зміст відбування покарання в дисциплінарному батальйоні полягає у службі засудженого військовослужбовця в особливій частині із суворим режимом із залученням його до відповідних форм фізичної й навчально-бойової підготовки і суспільно корисної праці, що в сукупності здійснює загальне й військово-виховання. Тримання в дисциплінарному батальйоні – специфічне військово-покарання, яке передбачає такий вплив на засудженого, в якому поєднуються сувора дисципліна, інші засоби військового виховання й заходи виправного характеру².

Урахувавши вищевикладені погляди дослідників щодо розгляданого питання, вважаємо, що покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовця не є різновидом позбавлення волі. Це спеціальний вид покарання, пов'язаний з ізоляцією військовослужбовця від суспільства й із обмеженнями особистого, майнового та іншого характеру. Воно (покарання) дійсно має певну схожість з арештом, позбавленням волі на певний строк, довічним позбавленням волі за ознакою ізоляції від суспільства, але, відбуваючи покарання, на відміну від наведених раніше покарань, військовослужбовець не перестає бути суб'єктом військових правовідносин. На таку особу, яка відбуває це покарання, поширюється дія статутів Збройних Сил України. Крім того, дисциплінарний батальйон підпорядковується

¹ Див.: Стручков Н. А. Правовое регулирование исполнения наказания (основные проблемы советского исправительно-трудового права) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Всесоюз. ин-т юрид. наук. Москва, 1963. 36 с.

² Див.: Львовчкін В. А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи. *Проблеми пенітенціарної системи теорії і практики*. Київ, 2002. №7. С. 3–12.

Міністру оборони України через начальника Військової служби правопорядку у Збройних Силах України – начальника Головного управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України¹, на відміну від інших кримінально-виправних установ, органами виконання покарань яких є центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, його територіальні органи управління й уповноважені органи з питань пробації².

Поряд із загальними цілями покарання, що передбачаються у ст. 50 КК України, покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовця, за визначенням Д. Конопія, має на меті виправлення засуджених військовослужбовців у дусі виконання законів і військових статутів, виховання дисциплінованості, свідомого ставлення до військової служби, виконання обов'язків і вимог до військової підготовки³. Держава, на думку Я. В. Лобова, ставить за мету зберегти у складі Збройних Сил тих засуджених, які можуть виправитися під впливом специфічних кримінально-правових заходів⁴.

Отже, найскладнішим питанням, щодо якого існують діаметрально протилежні точки зору, так і залишається доцільність існування в системі покарань кримінального законодавства України покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців.

Прихильники залишення без змін системи спеціальних видів покарань, що застосовуються до військовослужбовців, обстоюють свою позицію шляхом наведення достатньої кількості аргументів. Так, О. М. Сарнавський висловився категорично за збереження цього покарання і вважає, що будь-які зміни в нормуванні питань, пов'язаних із інститутом покарання, мають бути науково обґрунтованими. Для наукових висновків повинна використовуватись емпірична база,

¹ Див.: Інструкція про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні : затв. наказом М-ва оборони України від 18.05.2015 № 215.

² Кримінально-виконавчий кодекс України : станом на 5 лют. 2018 р. : відповідає офіц. тексту. Харків : Право, 2018. 259 с.

³ Конопій Д. Вопросы применения уголовного наказания в виде содержания в дисциплинарной воинской части. *Информационный бюллетень военных судов*. 2008. № 1. С. 19.

⁴ Лобов Я. В. Освобождение осужденных военнослужащих от отбывания наказания : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ун-т. Москва, 1999. С. 16.

у тому числі і стосовно повторності вчинення злочинів¹. Усунення із системи покарань тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців унеможливило застосування альтернативного більш м'якого покарання, ніж позбавлення волі на певний строк, що суперечить обраному Україною курсу на подальшу гуманізацію системи покарання, одним із принципів якого є широке застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі².

Ю. В. Сокоринський³ та М. А. Шулепов⁴, обстоюючи тезу про необхідність збереження розглядуваного виду покарання, посилаються на високий ступінь його ефективності через невисокий рівень рецидивів злочинів.

Перш за все слід наголосити, що виховання (про яке зазначав В. А. Львовчкін) уже давно не є ані ознакою, ані метою покарання, адже кримінальне законодавство виділяє такі цілі покарання, як кара, виправлення засудженого, загальна і спеціальна превенція. Жоден із видів покарання в сучасній системі органів виконання покарання не в змозі виховати засудженого, досі немає критеріїв, за якими можливо зробити чіткий висновок – виховалась особа чи ні.

У ст. 6 КВК України йдеться лише про виправлення й ресоціалізацію засуджених. Під виправленням людини розуміється процес позитивних змін, які відбуваються в її особистості і які створюють у неї готовність до самокерованої правослужбовчої поведінки. А ресоціалізація – це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві⁵. Основним критерієм

¹ Сарнавський О. М. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців як вид покарання.

² Його ж. Теоретичні та прикладні проблеми призначення та виконання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. *Теоретичні та практичні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Луганськ, 19–20 квіт. 2012 р.). Луганськ, 2012. С. 459–462.

³ Сокоринський Ю. В. Покарання у виді тримання військовослужбовців в дисциплінарному батальйоні є ефективним засобом виправлення засуджених військовослужбовців. *Влада. Людина. Закон*. 2009. № 7. С. 42; Його ж. Кримінально-виконавча характеристика покарання у виді тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 2. С. 174–178.

⁴ Шулепов Н. А. Теоретические основы реализации уголовной ответственности военнослужащих.

⁵ Див.: Кримінально-виконавчий кодекс України.

виправлення засудженого дійсно є відсутність з його боку рецидивів злочинів. Вважаємо, що треба погодитись із твердженнями тих правників, які доводять, що, згідно зі статистичними даними, наданими Головним управлінням Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, абсолютна більшість колишніх засуджених (приблизно 90%), які відбули це покарання, не тільки не вчиняє нових злочинів, а й не допускає порушень військової дисципліни¹.

Одночасно не варто забувати і про наявність реальної можливості відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, а також про те, яку вагу займає показник відсутності рецидивів серед військовослужбовців, які відбули таке покарання за вчинення військових злочинів. Як заявила прес-служба уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, відвідування єдиного в Україні дисциплінарного батальйону, що знаходиться в Києві, показали, що через значну чисельність ув'язнених ця установа переповнена. Дисциплінарний батальйон розраховано на 27 осіб, а ось на момент візиту спостерігачів у ньому перебували 56 військовослужбовців. Крім того, і штат установи неповний: він укомплектований лише на 70%. Найбільше не вистачає офіцерів (21 із 39) і сержантів (13 із 45)². Державою не створено належних умов для гідного виконання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців чи з економічних причин, чи може існують ще якісь перепони, але факт залишається фактом. І хоча відомий військовий юрист М. І. Фалєєв ще в 1902 р. стверджував, що здешевлення покарання не сприяє реалізації його мети, що найменш затратним видом останнього є страта, витрати на яку завершуються одночасно з її виконанням³, але не слід забувати про принцип справедливості покарання. Кримінальний кодекс України, повторимось, містить дванадцять статей, які альтернативним видом покарання передбачають тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовця. Якщо в кожній області України суди призначають покарання лише одному військово-

¹ Див.: Сокоринський Ю. В. Спеціальні військово-виправні установи. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (11–12 лют. 2010 р.). Бровари, 2010. С. 64.

² Див.: Єдиний в Україні дисциплінарний батальйон переповнений в два рази. *Голос правди*. URL: <https://golospravdy.com/yediniy-v-ukraini-disciplinarnij-bataljon-perepovnenij-v-dva-razi> (дата звернення: 02.09.2018).

³ Фалєєв Н. И. Цели воинского наказания. С. 399.

службовцеві за вчинення кожного із злочинів, передбачених цими статтями, то загальна чисельність засуджених на порядок перевищить можливість зарахування цих військовослужбовців до єдиного дисциплінарного батальйону України. Як бачимо, цей вид покарання існує тільки в законі, а ось можливостей його виконання немає. Із ситуації, що склалася, може бути два виходи: або збільшувати чисельний склад цієї установи (27 військовослужбовців – це не батальйон і навіть не рота) й кількість самих батальйонів, або рекомендувати суддям не призначати цього виду покарання взагалі чи призначати у виняткових випадках, що, у свою чергу, призведе до певних зловживань.

Розкритикувавши «анахронізм» тримання військовослужбовців в дисциплінарному батальйоні, В. М. Куц наголошує, що перетворення військових частин на місця відбування покарання у демократичній державі неприпустиме. Він запропонував новий вид звільнення військовослужбовців від кримінальної відповідальності з направленням його до дисциплінарної військової частини¹. І. Б. Мединський, виступаючи за ліквідацію цього виду покарання й такої установи, як дисциплінарний батальйон, у той же час розуміє, що це може гальмувати процес гуманізації інституту покарання у кримінальному судочинстві, але, як він зауважує, науковцями наводяться достатньо переконливі аргументи, що дисциплінарний батальйон не має достатнього потенціалу, щоб виконувати свої карні, виправні й превентивні функції². Як убачається, ніякого «гальмування» процесу гуманізації інституту покарання немає, а навіть навпаки – останній буде більш гуманним, якщо поряд з позбавленням волі на певний строк альтернативним видом покарання в санкціях статей злочинів проти порядку проходження військової служби будуть більш м'які види покарання, ніж тримання в дисциплінарному батальйоні, обмеження волі, арешт або штраф.

Заслуговують на увагу й доволі серйозні аргументи щодо виключення із системи покарання тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, які висуває Ю. А. Пономаренко. Він переконує,

¹ Куц В. М. Новий Кримінальний кодекс України: яким йому бути. Харків : Ксілон, 1999. С 32.

² Медичкий І. Б. Відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців: сучасні реалії. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. Харків, 2013. С. 681–685.

що цей вид покарання взагалі є неконституційним, тому що згідно з ч. 1 ст. 17 Конституції України завданням Збройних Сил України є виключно «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності», а ніяк не виконання покарання¹. Цілком погоджуючись з точкою зору вченого, наголосимо ще на тому, що військово-службовці проходять військову службу не лише в підрозділах Збройних Сил України, а й у Службі безпеки України, Державній прикордонній службі України, Національній гвардії України, Державній спеціальній службі транспорту, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України та в інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону. На якій же тоді підставі військовослужбовці, які не проходять службу в Збройних Силах України, повинні відбувати покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, тобто в установі, що підпорядкована Міністру оборони України?

Підводячи підсумок наведеним міркуванням, зробимо певні висновки.

1. Унаслідок відсутності реальної можливості відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців виключення цього виду покарання із системи покарань, передбачених КК України, а також його заміна у відповідних статтях розд. XIX КК України «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» на альтернативні більш м'які покарання, ніж позбавлення волі на певний строк, жодним чином не посилять кримінальну відповідальність військовослужбовців, а, навпаки, будуть пом'якшувати її, що і свідчить про гуманізм державної політики в питаннях застосування покарання.

2. Якщо ж законодавець не бажає внести зміни до ст. 51 КК України щодо виключення із системи покарань покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, він повинен зробити такі кроки:

по-перше, змінити назву дисциплінарного батальйону на дисциплінарну військову частину (що, до речі, вже відбулось у Республіці Білорусь, Казахстані, Узбекистані, Таджикистані, Росії та ін.²);

¹ Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины. С. 312.

² Див.: Уголовный кодекс Республики Беларусь; Уголовный кодекс Республики Казахстан; Уголовный кодекс Республики Узбекистан; Уголовный кодекс Республики Таджикистан / предисл. А. В. Федорова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 410 с.; Уголовный кодекс Российской Федерации.

по-друге, укомплектувати особовим складом і розширити дисциплінарну військову частину або ж достатньо збільшити чисельність дисбатів для набуття можливості військовослужбовцям відбувати покарання в нормальних умовах;

по-третє, дисциплінарні військові частини вивести з підпорядкування Міністерства оборони України й підпорядкувати центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, або ж запровадити подвійне підпорядкування;

по-четверте, оскільки внаслідок змін, що зазнала ст. 62 КК України 4 березня 2015 р., суттєво розширилося коло осіб, до яких може застосовуватися розглядуваний вид покарання, слід створити певні умови, щоб військовослужбовці рядового й сержантського складу відбували покарання окремо від військовослужбовців офіцерського складу.

Висновки до розділу 5

1. Покарання у виді позбавлення військовослужбовця військового звання є безстроковим, оскільки час його застосування в законі не обмежено будь-якими рамками; навіть після погашення або зняття судимості засуджений не вправі претендувати на автоматичне відновлення його в тому званні, якого він був позбавлений за вироком суду.

2. Поглиблений аналіз такого спеціального виду покарання, як позбавлення військовослужбовця військового звання, дозволив запропонувати *de lege ferenda* таку редакцію ст. 54 КК України:

«1. Особа, засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий умисний злочин, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути позбавлена за вироком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу строком на п'ять років.

2. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу як додаткове покарання може бути призначено судом за умови, що з урахуванням характеру злочину, вчиненого особою у зв'язку з її посадою чи діяльністю, суд визнає за неможливе збереження за нею військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

3. Строк додаткового покарання обчислюється з моменту відбуття основного покарання».

3. Аналізуючи вид покарання у вигляді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовця, автор дійшов висновків, що унаслідок відсутності реальної можливості відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців виключення цього покарання із системи покарань, передбачених КК України, і його заміна у відповідних статтях розд. XIX КК України «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» на альтернативні, більш м'які покарання, аніж позбавлення волі на певний строк, жодним чином не посилять кримінальну відповідальність військовослужбовця, а, навпаки, будуть пом'якшувати її, що свідчить про гуманізм державної політики в питаннях застосування покарання.

Список використаних джерел

1. Абдуллаев З. М. Теоретические основы криминализации воинских общественно опасных деяний : дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ин-т. Москва, 1991. 208 с.
2. Аветисян С. С. Проблемы соучастия в преступлениях со специальным субъектом (специальным составом). *Уголовное право*. 2004. № 1. С. 4–6.
3. Аветисян С. С. Соучастие в преступлениях со специальным составом : монография. Москва : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2004. 467 с.
4. Актуальные проблемы уголовного права : курс лекций / под ред. О. С. Капинус ; рук. авт. кол. К. В. Ображиев. Москва : Акад. ГП РФ, 2015. 483 с.
5. Александров Ю. В., Клименко В. А. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : МАУП, 2004. 328 с.
6. Алексеев В. А. Соисполнительство в воинских и других преступлениях со специальным субъектом. *Известия вузов. Правоведение*. 1991. № 2. С. 68–71.
7. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник : в 2 т. Москва : Юрид. лит., 1981. Т. 1. 355 с.
8. Алексеев С. С. Философия права. Москва : Норма, 1999. 336 с.
9. Анашкин Г. З. Справедливость назначения уголовного наказания. *Советское государство и право*. 1982. № 7. С. 59–66.
10. Андреева Г. М. Социальная психология. Москва : Аспект Пресс, 1999. 375 с.
11. Андреева Л. Квалификация преступлений, совершенных в соучастии. *Советская юстиция*. 1969. № 20. С. 20–21.
12. Андрусів Г. В. Військові злочини. *Кримінальне право України. Особлива частина* : підручник / за ред.: П. С. Матишевський, П. П. Андрушко, С. Д. Шапченко. Київ, 1999. С. 845–884.
13. Андрушко П. П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення. *Адвокат*. 2011. № 12. С. 3–10.
14. Аникин А. Посредничество во взяточничестве. *Законность*. 2009. № 3. С. 18–20.
15. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права. Москва : Прогресс, 1981. 256 с.

16. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступления и наказания. Москва : ПЕНАТЕС-ПЕНАТЫ, 2000. 451 с.
17. Аристотель. О душе. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 220 с.
18. Артикул воинский : 26 апр. 1715 г. *Российское законодательство X–XX вв.* : в 9 т. Москва, 1986. Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. С. 327–365.
19. Арутюнов А. Квалификация преступлений, совершенных группой лиц по предварительному сговору. *Уголовное право*. 2007. № 3. С. 4–6.
20. Арутюнов А. Проблемы ответственности соучастников преступления. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 3–5.
21. Афанасьев В. Г. Системность и общество. Москва : Политиздат, 1980. 368 с.
22. Ахметшин Х. М. Квалификация воинских преступлений : учеб. пособие. Москва : Воен. ин-т, 1977. 80 с.
23. Ахметшин Х. М. Квалификация нарушений уставных правил взаимоотношений между военнослужащими при отсутствии между ними отношений подчиненности. *Актуальные вопросы применения советского уголовного и уголовно-процессуального законодательства органами военной юстиции* : учеб. пособие. Москва, 1989. С. 71–79.
24. Ахметшин Х. М. Советское военно-уголовное законодательство : учеб. пособие. Москва : Воен. ин-т, 1972. 95 с.
25. Ашитов З. О. Уголовная ответственность военнослужащих за нарушение порядка пользования и сбережения военного имущества : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Алма-Ата, 1960. 24 с.
26. Бабаев В. К. Презумпции в российском праве и юридической практике. *Проблемы юридической техники*. Нижний Новгород, 2000. С. 328–329.
27. Багавцева З. Р. Дополнительные наказания: сущность, социальное назначение и пределы применения. *Вестник научных трудов Нижнекамского филиала Московского гуманитарно-экономического института. Серия 4, Борьба с преступностью*. Нижнекамск, 2003. С. 18.
28. Бажанов М. И. Избранные труды. Харьков : Право, 2012. 1244 с.
29. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Киев : Вища шк., 1980. 216 с.
30. Байтин М. И. Новые моменты в подходе к вопросу о принципах права. *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. Серия: Юриспруденция*. Тольятти, 2000. Вып. 9. С. 3–12.

31. Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты. *Известия вузов. Правоведение*. 2000. № 3. С. 4–16.
32. Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков). 2-е изд., доп. Москва : Право и государство, 2005. 544 с.
33. Баранов В. М. «Юридическая техника»: актуальное теоретико-прикладное и дидактическое издание. *Юридическая техника*. 2009. № 3. С. 560–567. Рец. на кн.: Юридическая техника / под ред.: Т. Я. Хабриева, Н. А. Власенко. Москва : Эксмо, 2009. 272 с.
34. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права : підручник. Київ : Ін Юре, 2002. 427 с.
35. Безверхов А. Г. Имущественные преступления. Самара : Изд-во Самар. ун-та, 2002. 359 с.
36. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. 464 с.
37. Белогриц-Котляревский Л. С. Учебник русского уголовного права. Общая и Особенная части. Киев : Южно-рус. кн-во Ф. А. Иогансона, 1903. 628 с.
38. Белокуров О. В. Соучастие в преступлениях со специальным субъектом: актуальные проблемы (на примере присвоения и растраты). *Следователь*. 2003. № 5. С. 2–6.
39. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. 176 с.
40. Беспалов Б. И. Действие: психологические элементы визуального мышления. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 192 с.
41. Бессознательное: природа функции, методы исследования : материалы междунар. симпозиума по проблеме неосознаваемой психич. деятельности. Тбилиси : Мецниереба, 1979. Т. 3. 797 с.
42. Бессонов Д. Д. Особенная часть военно-уголовного права : конспект лекций, чит. в Александр. воен.-юр. акад. в 1910 г. Отд. 1. Санкт-Петербург : Изд. штабс-кап. Гнилосаров и поручик Любимов, 1911. 389 с.
43. Благов Е. В. Механизм причинения вреда объекту преступления. *Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения*. Красноярск, 1989. С. 63–69.
44. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. Москва : Наука, 1973. 378 с.

45. Блувштейн Ю. Д. Об оценке степени общественной опасности преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1972. Вып. 15. С. 24–71.
46. Богуцький П. П. Особливості військово-правових відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2006. Вип. 29. С. 67–72.
47. Бодаєвський В. П. Кримінальна відповідальність військовослужбовців за корисливі посягання на військове майно (ст. 410 КК України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2010. 16 с.
48. Боев В. И. Механизм уголовно-правового регулирования режима военного положения : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2008. 40 с.
49. Бойко А. И. Бездействие – бездеятельность – ответственность. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 2002. 267 с.
50. Бойко А. И., Ратьков А. Н. Классификация преступлений и ее значение в современном праве. Ростов-на-Дону : Изд-во СКАГС, 2003. 186 с.
51. Бойцов А. И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. 775 с.
52. Бондарев В. В. Нестатутні взаємовідносини серед військовослужбовців Збройних Сил України: кримінологічний аналіз та попередження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2001. 19 с.
53. Бордюгова К. А. Спеціальні різновиди позбавлення волі: питання удосконалення кримінального законодавства. *Актуальні проблеми юридичної науки* : зб. тез міжнар. наук. конф. «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листоп. 2009 р.) : у 4 ч. Хмельницький, 2009. Ч. 4 : Кримінальне право. Кримінологія. Кримінально-виконавче право. Кримінальний процес. Криміналістика. Судова експертиза. С. 10–12.
54. Борзенков Г. Н. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации). Москва : Юрид. лит., 1971. 168 с.
55. Борисов В. І., Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою : монографія. Харків : Юрайт, 2012. 296 с.
56. Боровиков Н. С. Бланкетные нормы в уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Акад. экон. безопасности МВД России. Москва, 2009. 22 с.

57. Бражник Ф. С. Преступления против военной службы : учеб. пособие. Москва : Воен. ун-т, 1999. 120 с.
58. Брайнин Я. М. Принципы применения наказания по советскому уголовному праву. *Наукові записки* / Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1953. Т. 12, вип. 1. С. 45–84.
59. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. Москва : Юрид. лит., 1967. 240 с.
60. Братко А. Г. Запреты в советском праве. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1979. 92 с.
61. Братко А. Г. Правовые запреты и социальное поведение. *Вопросы юридической ответственности и деятельность органов внутренних дел* : материалы науч. конф. Волгоград, 1978. С. 3–16.
62. Бугаєв В. О. Військові злочини і покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2001. 21 с.
63. Будзинский С. Начала уголовного права. Варшава : Гл. склад кн. магазина Кожанчикова, 1870. 376 с.
64. Букреев В. В. Дисциплинарная воинская часть: проблемы назначения и исполнения наказания : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Рост. юрид. ин-т. Ростов-на-Дону, 2004. 204 с.
65. Бурчак Ф. Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву. Киев : Наук. думка, 1969. 216 с.
66. Бякова А. Н. Соотношение принципа и презумпции добросовестности. *Вестник научных конференций*. 2016. №2/3. С. 19–22.
67. Василенко В. А. Ценность и ценностные отношения. *Проблема ценности в философии*. Москва ; Ленинград, 1966. С. 41–49.
68. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва : Юрид. лит., 1976. 246 с.
69. Васильев Н. В., Кудрявцев В. Н. О Законе об уголовной ответственности за воинские преступления. *Советское государство и право*. 1959. №2. С. 88–95.
70. Вахидов А. Т. Организационно-правовые основы поступления граждан на военную службу по контракту в Вооруженные силы Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ун-т. Москва, 1996. 231 с.
71. Велиев С. А. Принципы назначения наказания. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 388 с.

72. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. 1067 с.
73. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2018. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. 952 с.
74. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2001. 1440 с.
75. Великобританія : інформ.-справ. матеріал. Североморск, 1996. 238 с.
76. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності : підручник. Київ : Атіка, 2006. 740 с.
77. Вереша Р. В. Теоретико-прикладні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину : монографія. Київ : Алерта, 2017. 568 с.
78. Винокуров В. Н. Объект преступления: систематизация и квалификация. Красноярск : СибЮИ МВД России, 2011. 260 с.
79. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання : посібник / за заг. ред. В. К. Матвійчука. Київ : Дакор, 2013. 452 с.
80. Владимиров В. А. Государственные преступления. Москва : Высш. шк., 1961. 128 с.
81. Владимиров В. А. Квалификация похищений личного имущества. Москва : Юрид. лит., 1974. 208 с.
82. Владимиров В. А., Левицкий Г. А. Субъект преступления по советскому уголовному праву. Москва : Изд-во Высш. шк. МООП РСФСР, 1964. 58 с.
83. Владимиров Л. Е. Учебник русского уголовного права. Общая часть. Харьков : Тип. Каплана и Бирюкова, 1889. 253 с.
84. Военное право : учеб. пособие / под ред. В. П. Серегина. Москва : Воен.-полит. акад., 1988. 306 с.
85. Возженников А. В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. Москва : Модуль, 2000. 234 с.
86. Воинские преступления : учебник / под ред. Н. Ф. Чистякова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Воен.-полит. акад., 1970. 355 с.
87. Войшвилло Е. К. Понятие. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1967. 288 с.
88. Волженкин Б. В. Некоторые проблемы соучастия в преступлениях, совершаемых специальными субъектами. *Уголовное право*. 2000. № 1. С. 12–16.
89. Волков Б. С. Мотивы преступлений: уголовно-правовое и социально-психологическое исследование. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. 152 с.

90. Волков Б. С. Научно-технический прогресс и проблемы науки уголовного права. *Уголовное право в XXI веке* : материалы междунар. науч. конф. на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 31 мая – 1 июня 2001 г. Москва, 2002. С. 93–98.
91. Волков Г. И. О соучастии в должностном преступлении. *Вестник советской юстиции*. 1923. №4. С. 90–92.
92. Воробей П. А. Кримінально-правове ставлення в вину : монографія. Київ : Атіка, 2009. 176 с.
93. Ворошилин Б. В., Кригер Г. А. Субъективная сторона преступления : учеб. пособие. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1987. 76 с.
94. Вульферт А. К. Лекции по Особенной части русского уголовного права : чит. в Воен.-юрид. акад. в 1895 г. Санкт-Петербург : Изд. Гвардии поручик Салатко-Петрище и поручик Васильянов, 1896. Вып. 1. 394 с.
95. В'юник М. В. Щодо питання доцільності збереження в системі покарань тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Право*. 2015. Вип. 23. С. 117–122.
96. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2002. 636 с.
97. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды: проблемы теории и развития законодательства. Харьков : Основа, 1994. 639 с.
98. Галаган И. А. Административная ответственность в СССР (государственное и материальное исследование). Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1970. 253 с.
99. Галиакбаров Р. Р. Групповое преступление: постоянные и переменные признаки : учеб. пособие. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. 140 с.
100. Гальперин И. М., Курляндский В. И. Предмет уголовной политики и основные направления ее изучения. *Основные направления борьбы с преступностью*. Москва, 1975. С. 5–28.
101. Гальцова В. В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) : монографія. Харків : Право, 2015. 248 с.
102. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ. *Право України*. 2000. №3. С. 41–44.

103. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Центр ЮрИнфоР, 2003. 448 с.
104. Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления. Москва : Юрид. лит., 1974. 167 с.
105. Гаухман Л. Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1981. 159 с.
106. Герасимов В. М. Благо и зло (антиблаго) как социальные качества : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Иваново, 1985. 23 с.
107. Герцензон А. А. Понятие преступления в советском уголовном праве. Москва : Госюриздат, 1955. 53 с.
108. Глистин В. К. Проблемы уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. 127 с.
109. Говоруха В. В., Бабков Ю. П., Попригін О. М. До питання визначення функцій військової організації держави. *Наука і оборона*. 2001. № 2. С. 14–19.
110. Гордиенко А. А. Сущность советского права и его роль в социалистическом обществе. Ташкент : ФАН, 1967. 147 с.
111. Горелик И. И. Понятие преступлений, опасных для жизни и здоровья. *Вопросы уголовного права и процесса*. Минск, 1960. Вып. 2. С. 55–81.
112. Горелик И. И., Тишкевич И. С. Вопросы уголовного права (Особенной части) в практике Верховного Суда БССР. Минск : Вышэйшая шк., 1976. 240 с.
113. Горный А. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления. *Советская юстиция*. 1959. № 2. С. 29–32.
114. Гражданская защита : энцикл. слов. / под общ. ред. С. К. Шойгу. Москва : ДЭКС-ПРЕСС, 2005. 568 с.
115. Гребенников С. С. Уголовный процесс буржуазных государств, его реакционная сущность : учеб. пособие. Москва : Воен. ин-т, 1978. 113 с.
116. Гребеньков Г. В., Назимко Є. С. Методологія кримінально-правових досліджень : наук.-практ. посіб. Донецьк : Цифр. тип., 2012. 202 с.
117. Гребенюк А. В. Вина в российском уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Рост. юрид. ин-т. Ростов-на-Дону, 2004. 212 с.
118. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. 128 с.

119. Гришаев П. И., Кригер Г. А. Соучастие по советскому уголовному праву. Москва : Госюриздат, 1959. 255 с.
120. Грищук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології. Львів : Світ, 1992. 167 с.
121. Грищук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 2006. 568 с.
122. Грищук В. К., Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. 308 с.
123. Гуторова Н. Механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину: поняття, види, кримінально-правове значення. *Право України*. 2015. №9. С. 128–135.
124. Гуторова Н. А. Уголовное право Украины. Особенная часть : конспект лекций. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1999. 208 с.
125. Гуторова Н. О. Охоронна функція кримінального права. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-прак. конф., 9–10 жовт. 2014 р. Харків, 2014. С. 31–35.
126. Давыдова М. Л. Правовые презумпции в системе средств юридической техники. *Юридическая техника*. 2010. №4. С. 159–170.
127. Дагель П. С. О косвенном умысле при предварительной преступной деятельности. *Вопросы государства и права*. Ленинград, 1964. С. 187–202.
128. Дагель П. С. Понятие вины в советском уголовном праве. *Материалы XIII конференции Дальневосточного государственного университета*. Владивосток, 1968. Ч. 4. С. 121–129.
129. Дагель П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве. *Ученые записки Дальневосточного университета*. Владивосток, 1968. Вып. 21, ч. 1. 187 с.
130. Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. 243 с.
131. Дангельмайер Д. История военно-уголовного права. Варшава : Тип. Окруж. штаба, 1892. 104 с.
132. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посіб. Харків : Право, 2017. 448 с.
133. Даньшин И. Н. О значении мотива преступления при изучении и предупреждении преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1969. Вып. 10. С. 65–70.

134. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций : принята резолюцией 2625 (XXV) Ген. Ассамблеи ООН от 24.10.1970. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 02.09.2018).
135. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. Москва : Юрид. лит., 1975. 184 с.
136. Денисов С. Ф., Бодаєвський В. П. Кримінальна відповідальність військовослужбовців за корисливі посягання на військове майно (ст. 410 КК України) : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2011. 324 с.
137. Денисов Ю. А., Спиридонов Л. И. Абстрактное и конкретное в советском правоведении. Москва : Наука, 1987. 208 с.
138. Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 320 с.
139. Дмитрук М. М. Деякі відмінності «змішаної форми вини» та «вини з двома формами» в теорії кримінального права. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 11–16 берез. 2014 р. / Івано-Франків. обл. осередок ВГО «Асоц. кримін. права». Івано-Франківськ, 2014. URL: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/dmytruk.pdf> (дата звернення: 02.09.2018).
140. Добровольский А. М. Воинская повинность. Санкт-Петербург : Тип. Маркова, 1912. 125 с.
141. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) : від 08.06.1977. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200 (дата звернення: 02.09.2018).
142. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : від 08.06.1977. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 02.09.2018).
143. Доманова Т. Ю. Підходи до регламентації складної вини у законодавстві зарубіжних держав. *Часопис Київського університету права*. 2014. №4. С. 253–256.

144. Дорогин Д. А. Обстоятельства, исключают уголовную ответственность в условиях военной службы : науч.-практ. пособие. Москва : Юрлитинформ, 2015. 160 с.
145. Друцкой С. А. Причины невменения в военно-уголовном праве. Варшава : Тип. Округ штаба, 1902. 342 с.
146. Дурманов Н. Д. Понятие преступления. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1948. 315 с.
147. Дурманов Н. Д. Стадии совершения преступления по советскому уголовному праву. Москва : Госюриздат, 1955. 211 с.
148. Дячук С. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини). *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України* : у 3 кн. / за заг. ред. : В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко. Київ, 2005. Кн. 3 : Особлива частина (статті 255–447). С. 442–547.
149. Дячук С. І. Юридична природа виконання наказу: кримінально-правова оцінка діяння особи, що виконала протиправний наказ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2000. 17 с.
150. Есипов В. В. Очерк русского уголовного права. Часть Общая : Преступления и преступники; Наказания и наказуемые. Москва : Изд-во кн. магазина «Правоведение», 1904. 556 с.
151. Єдиний в Україні дисциплінарний батальйон переповнений в два рази. *Голос правди*. URL: <https://golospravdy.com/yediniy-v-ukraini-disciplinarnij-bataljon-perepovnenij-v-dva-razi> (дата звернення: 02.09.2018).
152. Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Проспект, 2009. 400 с.
153. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : Женева, 12.08.1949. *Офіційний вісник України*. 2010. №62. Ст. 2179.
154. Житний О. О. Принципи кримінального права України як знаряддя координації національних і міжнародно-правових засобів протидії злочинності та захисту прав і свобод людини (постановка проблеми). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 2. С. 65–74.
155. Загородников Н. И. Объект преступления: от идеологизации содержания к естественному понятию. *Проблемы уголовной политики и уголовного права*. Москва, 1994. С. 5–22.

156. Закон о всеобщей воинской обязанности : принят Верхов. Советом СССР на 4-й сес. 01.09.1939. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1939. 23 сент. (№ 32).
157. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления : комментарий / под ред. А. Г. Горного. Москва : Юрид. лит., 1986. 160 с.
158. Зателепин О. К. Объект преступления против военной службы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Воен. ун-т. Москва, 1999. 104 с.
159. Зателепин О. К. Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Моск. гос. лингвист. ун-т. Москва, 2013. 540 с.
160. Зацепина О. Е. Соотношение правовых презумпций и иных средств юридической техники. *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 424. С. 226–233.
161. Звернення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ : від 6 трав. 2015 р. Вих. лист № 223-770/0/4-15. *Кrapka* : б-ка суд. практики. URL: <http://www.krapka.org.ua/2015/05> (дата звернення: 02.09.2018).
162. Зелинский А. Ф. Криминальная мотивация хищений и иной корыстной преступной деятельности. Киев : Изд-во УМК ВО, 1990. 72 с.
163. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : науч.-практ. изд. Киев : Юринком Интер, 1999. 240 с.
164. Зелинский А. Ф. Соучастие в преступлении : лекция. Волгоград : НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1971. 43 с.
165. Землюков С. В. Преступный вред: теория, законодательство, практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1994. 464 с.
166. Зинченко И. А. Составные преступления : монография. Харьков : Вапнярчук Н. М., 2005. 176 с.
167. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Одиничні злочини: поняття, види, кваліфікація : монографія. Харків : ФІНН, 2010. 256 с.
168. Злобин Г. А. Виновное вменение в историческом аспекте. *Уголовное право в борьбе с преступностью*. Москва, 1981. С. 22–34.
169. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2011. 184 с.

170. Злочини проти довілля: кримінально-правова характеристика : практич. посіб. / О. О. Дудоров та ін. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 616 с.
171. Зорченко В. Г. Военно-политическая характеристика основных стран Западной Европы и их вооруженных сил. Санкт-Петербург, 1993. 567 с.
172. Зуев Ю. Г. Презумпции в уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Казань, 2000. 25 с.
173. Иванов В. Д., Мазуков С. Х. Субъективная сторона преступления. Ростов-на-Дону : Булат, 1999. 31 с.
174. Иванов Р. Л. О понятии принципов права. *Вестник Омского университета*. 1996. №2. С. 115–118.
175. Игнатов А. Н. Некоторые вопросы квалификации половых преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1972. Вып. 17. С. 55–73.
176. Игнатов А. Н. Совершенствование уголовных санкций как средство повышения эффективности исполнения наказания в виде лишения свободы. *Комплексная разработка проблем исполнения наказания*. Москва, 1979. Вып. 50. С. 53–56.
177. Идрисов Н. Т. Правила квалификации преступления: понятие, виды, проблемы правового регулирования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Самар. гос. ун-т. Самара, 2009. 20 с.
178. Иеринг Р. Избранные труды : в 2 т. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2006. Т. 2. 547 с.
179. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 512 с.
180. Иногамова-Хегай Л. В. Концептуальные основы конкуренции уголовно-правовых норм : монография. Москва : Норма : ИНФРА-М, 2015. 288 с.
181. Исполнение специальных наказаний в отношении военнослужащих. *Center-YF*. Центр управления финансами. URL: <http://center-yf.ru/data/Yuristu/ispolnenie-specialnyh-nakazaniy-v-otnoshenii-voennosluzhashchih.php> (дата обращения: 02.09.2018).
182. Інструкція про порядок відбування покарання засуджених військово-службовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні : затв. наказом М-ва оборони України від 18.05.2015. №215. *Офіційний вісник України*. 2015. №53. Ст. 1726.
183. Кадников Н. Г. Квалификация преступлений и вопросы судебного толкования: теория и практика : учеб. пособие. Москва : Норма, 2003. 144 с.

184. Каиржанов Е. Интересы трудящихся и уголовный закон: проблемы объекта преступления. Алма-Ата : Казахстан, 1973. 160 с.
185. Калмыков П. Д. Учебник уголовного права. Часть Общая и Особенная. Санкт-Петербург : Тип. Т-ва «Обществ. польза», 1866. 535 с.
186. Караев Т. Э. Повторность преступлений. Москва : Юрид. лит., 1983. 104 с.
187. Каранина Н. С. Сущность правовой презумпции: определение понятия «презумпция» в современной теории права и российском законодательстве; признаки правовой презумпции. *Юридическая техника*. 2010. №4. С. 213–220.
188. Карев Д. С. Военно-уголовный процесс в армиях буржуазных государств. Москва : РИО ВЮА, 1949. 150 с.
189. Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Київ : Нац. акад. упр., 2018. 420 с.
190. Касинюк В. І., Білоконєв В. М. Кримінальна відповідальність військово-службовців за порушення правил водіння або експлуатації машин. Запоріжжя : Глазунов С. О., 2001. 231 с.
191. Катастрофа. *Вікіпедія* : вільна енцикл. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Катастрофа> (дата звернення: 02.09.2018).
192. Катеренчук К. В. Чинники соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за злочини проти здоров'я. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. №1. С. 12–25.
193. Квалификация преступлений : учеб. пособие / под ред.: К. В. Ображиев, Н. И. Пикуров. Москва : Юрлитинформ, 2016. 352 с.
194. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2016. 356 с.
195. Келина С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права. Москва : Наука, 1988. 176 с.
196. Кенни К. Основы уголовного права. Москва : Иностран. лит., 1947. 599 с.
197. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. 2-е изд. Москва : Аванта +, 2001. 560 с.
198. Кириченко В. Ф. Смешанные формы вины. *Советская юстиция*. 1966. №19. С. 11–16.

199. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть Общая. 3-е изд. Киев : Типо-литограф. Т-ва И. Н. Кушнарв, 1891. 892 с.
200. Клименко В. А., Чангулі Г. І. Військові злочини. *Кримінальний кодекс України* : наук.-практ. комент. Київ, 1998. С. 1012–1082.
201. Ковалев М. И. Общественно опасные последствия преступления и диспозиция уголовного закона. *Советское государство и право*. 1990. № 10. С. 38–44.
202. Ковалев М. И. Оптимальное соотношение формального и оценочного в уголовном законе. *Советское государство и право*. 1973. № 11. С. 68–74.
203. Ковалев М. И. Понятие преступления в советском уголовном праве. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1987. 203 с.
204. Ковалев М. И. Проблемы учения об объективной стороне состава преступления. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1991. 176 с.
205. Ковітіді О. Ф. Інститут співучасті у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ун-т внутр. справ. Харків, 1999. 16 с.
206. Кожемякин Б. А. Ответственность за уклонение от несения обязанностей военной службы путем членовредительства и иным способом : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Воен. ин-т. Москва, 1978. 174 с.
207. Козлов А. П. Соучастие: традиции и реальность. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 362 с.
208. Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес. *Право України*. 2000. № 2. С. 49–51.
209. Колоколов Г. Е. Уголовное право. Общая часть : курс лекций, чит. в 1892/93 акад. г. Москва : Литограф. Александровской, 1893. 379 с.
210. Колосов А. С. Ответственность за уклонение от отбывания наказаний, не связанных с изоляцией осужденного от общества : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / НИИ Федер. службы исполнения наказаний. Москва, 2005. 23 с.
211. Командиру о военно-уголовном законодательстве / под общ. ред. А. Г. Горного. Москва : Воениздат, 1985. 206 с.
212. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под ред. Н. Ф. Кузнецовой. Москва : Зерцало, 1998. 878 с.

213. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / отв. ред. А. И. Рарог. Москва : Велби : Проспект, 2004. 640 с.
214. Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР / под ред.: Г. З. Анашкин, И. И. Карпец, Б. С. Никифоров. Москва : Юрид. лит., 1971. 560 с.
215. Конвенція (IV) про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі : Гаага, 18.10.1907. *Офіційний вісник України*. 2017. №2. Ст. 67.
216. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 2006. №32. Ст. 2371.
217. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : Женева, 12.08.1949. *Офіційний вісник України*. 2013. №27. Ст. 942.
218. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях : Женева, 12.08.1949. *Офіційний вісник України*. 2010. №62. Ст. 2180.
219. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі : Женева, 12.08.1949. *Офіційний вісник України*. 2010. №62. Ст. 2181.
220. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. Москва : Наука, 1975. 717 с.
221. Кондратьев Р., Гернего О. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин. *Право України*. 2000. №2. С. 43–45.
222. Коновалова С. И. Система наказаний в российском уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Рост. юрид. ин-т. Ростов-на-Дону, 1999. 23 с.
223. Конопий Д. Вопросы применения уголовного наказания в виде содержания в дисциплинарной воинской части. *Информационный бюллетень военных судов*. 2008. №1. С. 19.
224. Конституции зарубежных стран / сост. В. В. Маклаков. 2-е изд., испр. и доп. Москва : БЕК, 1999. 584 с.
225. Конституція України : наук.-практ. комент. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.
226. Конституція України : станом на 22 січ. 2018 р. : відповідає офіц. тексту. Харків : Право, 2018. 76 с.
227. Коржанский Н. И. Квалификация хулиганства : учеб. пособие. Волгоград : Изд-во ВСШ МВД СССР, 1989. 56 с.
228. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1980. 248 с.

229. Коржанский Н. И. Развитие учения об объекте преступления в науке советского уголовного права. *Становление и развитие советского уголовного законодательства* : материалы межвуз. науч. конф., посвящ. 50-летию первого совет. Уголов. кодекса. Волгоград, 1973. С. 31–46.
230. Коржанський М. Й. Кримінальне право України. Частина Особлива : курс лекцій. Київ : Генеза, 1998. 592 с.
231. Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості та презумпція вини. Київ : Атіка, 2004. 214 с.
232. Коробеев А. И. Криминализация и пенализация деяний как основное содержание советской уголовно-правовой политики. *Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования*. Свердловск, 1988. С. 10–14.
233. Корчева З. Г. Сложная форма вины в преступлениях, связанных с нарушением специальных правил. *Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства* : крат. тез. докл. и науч. сообщ. респ. науч. конф., 21–23 нояб. 1978 г. Харьков, 1978. С. 203–204.
234. Крайник Г. С. Змішана форма вини у теорії кримінального права та судовому процесі. *Вісник Асоціації кримінального права України*. Харків, 2015. Вип. 2. С. 97–110. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/07_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf (дата звернення: 02.09.2018).
235. Красиков А. М. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России. Саратов : Полиграфист, 1996. 211 с.
236. Краснорядцев С. Л. Уголовная ответственность за незаконный оборот государственных наград : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ин-т междунар. права и экономики. Москва, 2004. 200 с.
237. Краткий словарь иностранных слов / сост. С. М. Локшина. 6-е изд., стер. Москва : Рус. яз., 1978. 352 с.
238. Кривичен законник. *Службен весник на Република Македонџа*. 1996. Бр. 37. Ст. 790.
239. Криволапов Г. Г. Множественность преступлений по советскому уголовному праву и установление ее признаков органами внутренних дел : учеб. пособие. Москва : МССШМ МВД СССР, 1989. 49 с.
240. Криволапов Г. Г. Преступления против военной службы. *Уголовное право. Особенная часть* : учебник / под ред.: Н. И. Ветров, Ю. И. Ляпунов. Москва, 1998. С. 709–733.

241. Кривоченко Л. Н. О содержании общественной опасности как признака преступления. *Проблемы правоведения*. Киев, 1979. Вып. 40. С. 94–102.
242. Кривуля О. М., Куц В. М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? *Вісник Університету внутрішніх справ*. Харків, 1997. Вип. 2. С. 70–75.
243. Кригер Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Юрид. лит., 1974. 336 с.
244. Кригер Г. А. Наказание и его применение. Москва : Госюриздат, 1962. 70 с.
245. Кригер Г. Л. Влияние характера общественной опасности на дифференциацию и индивидуализацию уголовной ответственности. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва, 1978. С. 143–155.
246. Криминальная мотивация / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва : Наука, 1986. 304 с.
247. Кримінальне право. Особлива частина : підручник / відп. ред. В. І. Шахун. Київ : Прав. джерела, 1998. 896 с.
248. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред.: М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 480 с.
249. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред.: П. С. Матишевський, П. П. Андрушко, С. Д. Шапченко. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 512 с.
250. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред.: В. В. Сташис, В. Я. Тацій. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 496 с.
251. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред.: В. В. Сташис, В. Я. Тацій. 4-тє вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.
252. Кримінальний кодекс Республіки Польща / під ред. В. Л. Менчинського ; пер. на укр. мову В. С. Станіч. Київ : ОВК, 2016. 138 с.
253. Кримінальний кодекс України : від 05.04.2001 №2341-III : зі змін. та допов. станом на 25.01.2018. Харків : Право, 2018. 308 с.
254. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за заг. ред.: В. Я. Тацій, В. П. Пшонка, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін. 5-тє вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина. 1040 с.
255. Кримінальний кодекс Української РСР : від 28 груд. 1960 р. : офіц. текст. Київ : Політвидав України, 1961. 131 с.

256. Кримінальний кодекс УСРР : від 8 черв. 1927 р. Харків : Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1927. 151 с.
257. Кримінально-виконавчий кодекс України. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : станом на 5 лют. 2018 р. : відповідає офіц. тексту. Харків : Право, 2018. 259 с.
258. Кругликов Л. Л. О критериях назначения уголовного наказания. *Советское государство и право*. 1988. №8. С. 60–62.
259. Кругликов Л. Л. Способ совершения преступления: вопросы теории : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 715 / Свердл. юрид. ин-т. Свердловск, 1971. 18 с.
260. Кругликов Л. Л., Савинов В. Н. Квалифицирующие обстоятельства: понятие, виды, влияние на квалификацию преступления : учеб. пособие. Ярославль : Изд-во Ярослав. ун-та, 1989. 88 с.
261. Кругликов Л. Л., Смирнова Л. Е. Унификация в уголовном праве : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2008. 320 с.
262. Кудашкин А. В. Военная служба в Российской Федерации: теория и практика правового регулирования. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 574 с.
263. Кудрявцев В. Н. Борьба мотивов в преступном поведении : монография. Москва : Норма, 2016. 128 с.
264. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления: опыт криминологического моделирования : учеб. пособие. Москва : Форум-Инфра-М, 1998. 216 с.
265. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва : Юрид. лит., 1972. 352 с.
266. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва : Юристь, 1999. 304 с.
267. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристь, 2004. 304 с.
268. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. Москва : Госюриздат, 1960. 244 с.
269. Кудрявцев В. Н. Право и социальная действительность. *Проблемы социологии права*. Вильнюс, 1970. Вып. 1. С. 7–14.
270. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. Москва : Наука, 1982. 288 с.
271. Кудрявцев В. Н., Лунеев В. В. О криминологической классификации преступности. *Государство и право*. 2005. №6. С. 54–66.

272. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. Москва : Госюриздат, 1958. 219 с.
273. Кузнецова Н. Ф. Новый Уголовный кодекс России. *Юридический мир*. 1997. № 3. С. 25–33.
274. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1969. 232 с.
275. Кузнецова Н. Ф. Проблемы квалификации преступлений : лекции. Москва : Городец, 2007. 336 с.
276. Кузнецова Н. Ф., Кострова М. Б. Общественно опасные последствия: лингвистический аспект. *Вестник Московского университета. Серия 11, Право*. 2001. № 6. С. 23–36.
277. Кузнецова О. А. Презумпции в российском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Урал. гос. юрид. акад. Екатеринбург, 2001. 23 с.
278. Кузьмин-Караваев В. Д. Военно-уголовное право. Санкт-Петербург : Тип С.-Петерб. тюрьмы, 1895. Вып. 1 : Введение. Часть Общая: Учение о военно-уголовном законе; Учение о воинском преступном деянии. 306 с.
279. Куницын А. Право естественное. Санкт-Петербург : Тип. Иос. Иоаннесова, 1918. 136 с.
280. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 184 с.
281. Куринов Б. А. Основания уголовной ответственности за соучастие в преступлении. *Социалистическая законность*. 1983. № 9. С. 55–57.
282. Курляндский В. И. Вопросы основания уголовной ответственности. *Вопросы уголовного права*. Москва, 1966. С. 5–53.
283. Курляндский В. И. О составе воинского преступления. *Труды Военно-юридической академии*. Москва, 1951. Вып. 13. С. 3–31.
284. Курс советского уголовного права : в 6 т. / ред.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. Москва : Наука, 1970. Т. 2 : Часть Общая. Преступление. 515 с.
285. Курс советского уголовного права / отв. ред.: Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. Т. 1 : Часть Общая. 646 с.
286. Курс уголовного права : в 5 т. / под ред.: Н. Ф. Кузнецова, И. М. Тяжкова. Москва : Зерцало-М, 2002. Т. 1 : Общая часть. Учение о преступлении. 624 с.

287. Куц В. М. Новий Кримінальний кодекс України: яким йому бути. Харків : Ксілон, 1999. 204 с.
288. Лавочкин В. О. Источники военно-уголовного законодательства Великобритании. *Сборник статей* / Воен. ин-т. Москва, 1990. №26. С. 24.
289. Ласточкина Р. О. О критериях индивидуализации наказания как гарантии интересов личности и правосудия. *Проблемы охраны прав граждан в сфере борьбы с преступностью*. Иваново, 1980. С. 123–135.
290. Лашук Є. В. Про підстави встановлення кримінальної відповідальності за суспільно небезпечне діяння. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. Харків, 2013. С. 206–210.
291. Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. 130 с.
292. Лекшас И. Вина как субъективная сторона преступного деяния. Москва : Госюриздат, 1958. 86 с.
293. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1975. 304 с.
294. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности: теория и законодательная практика. Москва : Норма, 2000. 400 с.
295. Летягина Е. А. Уголовная ответственность за неисполнение приговора суда, решения суда или иного судебного акта : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / МВД Рос. Федерации, Сиб. юрид. ин-т. Красноярск, 2009. 216 с.
296. Лившиц В. К. К вопросу о понятии эвентуального умысла. *Советское государство и право*. 1947. №7. С. 34–45.
297. Лист Ф. Учебник уголовного права. Общая часть. Москва : Т-во Тип. А. И. Мамонтова, 1903. 358 с.
298. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (Розділ V Особливої частини КК України) : монографія. Київ : Київ. ун-т, 2006. 573 с.
299. Лобанова Л. В. Порядок управления как объект уголовно-правовой охраны и классификация преступлений, на него посягающих. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5, Юриспруденция*. 2012. №1. С. 100–107.
300. Лобов Я. В. Освобождение осужденных военнослужащих от отбывания наказания : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ун-т. Москва, 1999. 21 с.

301. Лохвицкий А. В. Курс русского уголовного права. 2-е испр. и доп. изд., сведен. с кассац. решениями. Санкт-Петербург : Скоропечатня Ю. О. Шрейера, 1871. 640 с.
302. Лукашева Е. А. Принципы социалистического права. *Советское государство и право*. 1970. №6. С. 21–29.
303. Лунеев В. В. Мотивы воинских преступлений (криминологическое исследование) : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1969. 310 с.
304. Лунеев В. В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование и профилактика. Москва : Изд-во Воен. ун-та, 1980. 137 с.
305. Лысов М. Д. Ответственность должностных лиц по советскому уголовному праву. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. 176 с.
306. Лысов М. Юридическая природа соучастия в преступлениях со специальным субъектом. *Советская юстиция*. 1971. №21. С. 9–11.
307. Львович В. А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи. *Проблеми пенітенціарної системи теорії і практики*. Київ, 2002. №7. С. 3–12.
308. Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права : учеб. пособие. Москва : ВЮЗШ МВД СССР, 1989. 119 с.
309. Малков В. П. Субъективные основания уголовной ответственности. *Государство и право*. 1995. №1. С. 91–98.
310. Малхазов И. И. Важная гарантия социалистического правосудия : учеб. пособие. Ростов-на-Дону : Рост. н/Д гос. ун-т, 1961. 52 с.
311. Мальков С. М. Преступления против военной службы : монография. Москва : Юрлитинформ, 2015. 176 с.
312. Маркс К. Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции. *Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс*. Изд. 2-е. Москва : Госполитиздат, 1955. Т. 1. С. 3–27.
313. Маркунцов С. А. Базовые положения теории уголовно-правовых запретов : монография. Москва : Юриспруденция, 2013. 252 с.
314. Маркунцов С. А. О понимании уголовно-правового запрета в современной криминологии. *Российская юстиция*. 2012. №11. С. 25–19.
315. Мармура О. З. Система та системність використання ознак, що кваліфікують злочин. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 33. С. 263–273.

316. Марцев А. И. Диалектика и вопросы теории уголовного права. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1990. 128 с.
317. Марчук В. В. Методологические основы квалификации преступления : монография. Москва : Юрлитинформ, 2016. 440 с.
318. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : А. С. К., 2001. 347 с.
319. Матіос розповів про найпопулярніші злочини українських військових. *Сьогодні*. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/matios-rasskazal-pro-samyepopulyarnye-prestuplenie-ukrainskih-voennyh-1142343.html> (дата звернення: 02.09.2018).
320. Медицький І. Б. Відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців: сучасні реалії. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. Харків, 2013. С. 681–685.
321. Международный пакт о гражданских и политических правах : принят резолюцией 2200 А (XXI) Ген. Ассамблеи ООН от 19 дек. 1966 г. *Организация Объединенных Наций*. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (дата обращения: 02.09.2018).
322. Мельникова Ю. Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. 120 с.
323. Мендельсон Г. А. Передача на поруки лиц, совершивших преступление, не представляющее большой общественной опасности. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1963. 16 с.
324. Меньшагин В. Д., Вышинская В. А. Советское уголовное право : учебник. Москва : Госюриздат, 1950. 520 с.
325. Меркушев М. Н. Соучастие в преступлениях со специальным субъектом. *Ученые записки Белорусского государственного университета. Серия: Юридические науки*. Минск, 1957. Вып. 34. С. 3–14.
326. Методические указания и задания по спецкурсу «Преступления против социалистической собственности» / сост.: В. И. Тютюгин, В. И. Касынюк, П. И. Орлов, А. И. Перепелица. Харьков : Юрид. ин-т, 1985. 64 с.
327. Мигачев Ю. И., Тихомиров С. В. Военное право. Москва : Бизнес Консалтинг Центр, 1998. 304 с.
328. Миколаєнко С. Об'єкт злочину повинен бути чітко окресленим. *Закон і бізнес*. 1999. 7 серп. (№ 32). С. 14.

329. Милюков С. Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа : монография. Санкт-Петербург : Знание, 2000. 279 с.
330. Михайлов И. А. Бланкетные нормы в уголовном законе и их применение органами внутренних дел : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Акад. экон. безопасности МВД России. Москва, 2009. 19 с.
331. Михлин А. С. Понятие наказания в виде лишения специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград и его исполнение. *Российский следователь*. 2001. № 3. С. 24–26.
332. Михлин А. С. Последствия преступления. Москва : Юрид. лит., 1969. 104 с.
333. Монтескье Ш. О существовании законов. Москва : Изд. Василий Сопиков, 1810. Ч. 2. 336 с.
334. Мухамеджанова А. Р. Кримінально-правова характеристика насильства над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 Кримінального кодексу України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 16 с.
335. Мушников А. А. Руководство военно-уголовных законов в связи с законами общеуголовными. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1884. Ч. 1 : Законы материальные. 182 с.
336. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ : Т-во «Знання» : КОО, 2000. 772 с.
337. Навроцький В. О. Кримінально-правова кваліфікація : конспект лекцій. *Життя і право*. 2004. № 11. С. 2–78.
338. Навроцький В. О. Наскрізні кримінально-правові поняття. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. Харків, 2011. С. 73–77.
339. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. 272 с.
340. Назаренко Т. Н. Неопределенность в российском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Рос. акад. правосудия. Москва, 2006. 227 с.
341. Насилие и его влияние на здоровье : докл. о ситуации в мире / под ред. : Эвен Г. Круг и др. Москва : Новый мир, 2003. 376 с.
342. Наумов А. В. Практика применения Уголовного кодекса Российской Федерации : коммент. судеб. практики и доктринал. толкование. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 926 с.

343. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций. Москва : БЕК, 1996. 560 с.
344. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса РСФСР / под ред. Б. С. Никифорова. Москва : Госюриздат, 1963. 528 с.
345. Неелов Я. А. Курс военного уголовного права : лекции, чит. в Воен.-юрид. акад. в 1882/83 акад. г. Санкт-Петербург : Печ. А. Григорьева, 1883. 234 с.
346. Нейман И. Начальные основания уголовного права. Санкт-Петербург : Тип. И. Иоаннесова, 1814. 75 с.
347. Неклюдов Н. А. Общая часть уголовного права : конспект. Санкт-Петербург : Рус. кн. торговля, 1875. 200 с.
348. Немировский Э. Я. Основные начала уголовного права. Одесса : Тип. «Техник», 1917. 657 с.
349. Неновски Н. Право и ценности. Москва : Прогресс, 1987. 248 с.
350. Непомнящая Т. В. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2006. 781 с.
351. Нерсесянц В. С. Философия права : учебник. Москва : Норма, 1997. 652 с.
352. Никифоров А. С. Совокупность преступлений. Москва : Юрид. лит., 1965. 134 с.
353. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. Москва : Госюриздат, 1960. 229 с.
354. Новоселов Г. П. Критерии определения судом меры уголовного наказания : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Свердлов. юрид. ин-т. Свердловск, 1981. 18 с.
355. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления: методологические аспекты. Москва : НОРМА, 2001. 208 с.
356. Ноздрачев А. Ф. Государственная служба : учеб. для подгот. гос. служащих. Москва : Статут, 1999. 592 с.
357. О введении военного положения на всех железных дорогах : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 15.04.1943. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1943. 18 апр. (№15). С. 1.
358. О введении военного положения на морском и речном транспорте : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 09.05.1943. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1943. 12 мая (№18). С. 1.
359. Об изменении Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик и отмене постановления ЦИК и СНК Союза ССР от 5 мая 1930 г. об организации наблюдательных комиссий в военно-ис-

- правительных частях Рабоче-Крестьянской Красной Армии : постановление ЦИК и СНК СССР от 27 мая 1934 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР*. 1934. №29. Ст. 223.
360. Об изменении подсудности военных трибуналов : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 13.12.1940. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1940. 21 дек. (№51).
361. Об изменении ст. 1 положения о воинских преступлениях : постановление ЦИК и СНК СССР от 16 февр. 1930 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР*. 1930. №15. Ст. 159.
362. Об ответственности за незаконное награждение орденами и медалями СССР и нагрудными знаками, за присвоение орденов, медалей и нагрудных знаков и передачу их награжденными лицами другим лицам : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 02.05.1943. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1943. 12 мая (№18). С. 2.
363. Об ответственности начальствующего и рядового состава военизированной охраны предприятий и военизированной пожарной охраны НКВД СССР за преступления по службе : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 27.01.1944. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1944. 3 февр. (№6).
364. Об уголовной ответственности за воинские преступления : Закон СССР от 25.12.1958. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. №1. Ст. 10.
365. Об утверждении нового образца Красного знамени, Гвардейского Красного знамени и положения о Красном знамени войсковых частей и соединений Военно-Морского Флота : указ Президиума Верхов. Совета СССР от 05.02.1944. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1944. 17 февр. (№10). С. 1.
366. Ображиев К. В. Формальные (юридические) источники уголовного права при бланкетной форме конструирования уголовного закона. *Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию* : материалы VI Рос. конгр. уголов. права (г. Москва, 26–27 мая 2011 г.). Москва, 2011. С. 69–72.
367. Общая теория права и государства : курс лекций / под ред. В. В. Лазарева. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 1996. 472 с.
368. Овчаренко В. А. Механизм государственного управления национальной безопасностью : дис. ... д-ра наук по гос. упр. : 25.00.02 / Донец. гос. ун-т упр. Донецк, 2012. 402 с.

369. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеолог. выражений. 4-е изд., доп. Москва : Азбуковник, 1997. 944 с.
370. Орлов В. С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. Москва : Госюриздат, 1958. 260 с.
371. Орловский С. Н., Малкис В. Я. Советское военно-уголовное право. Общая часть. Учение о материальном и процессуальном военно-уголовном праве. Москва ; Ленинград : Госиздат, 1928. 219 с.
372. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. Алма-Ата : Наука, 1977. 155 с.
373. Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : утв. постановлением Президиума ЦИК СССР от 31 окт. 1924 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР*. 1924. №24. Ст. 205.
374. Павленков П. В. Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной Республики Германия : науч.-практ. коммент. и пер. текста закона. 2-е изд. Москва : Проспект, 2017. 312 с.
375. Павлов В. Г. Субъект преступления. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 318 с.
376. Панов М. Кримінальна протиправність як ознака злочину. *Право України*. 2011. №9. С. 62–76.
377. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства. Київ : Ін Юре, 2010. 812 с.
378. Панов М. І. Кримінальна відповідальність і проблеми правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина. *Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 25–26 черв. 2009 р. Харків, 2009. С. 272–278.
379. Панов М. І. Проблеми методології науки кримінального права : вибр. наук. пр. / передм.: О. В. Петришин, В. І. Борисов. Харків : Право, 2018. 472 с.
380. Панов М. І., Касинюк В. І., Харитонов С. О. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини). Харків : Харків юрид., 2006. 172 с.
381. Панов М. І., Квасневська Н. Д. Кваліфікація злочинів при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність. *Право України*. 2010. №9. С. 47–55.

382. Панов М. І., Панов М. М. Об'єкт і система злочинів у сфері господарської діяльності. *Юридична Україна*. 2010. № 5. С. 13–20.
383. Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений : учеб. пособие. Харьков : Юрид. ин-т, 1986. 54 с.
384. Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники. *Известия вузов. Правоведение*. 1987. № 4. С. 79–82.
385. Панов Н. И. Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Харьк. юрид. ин-т. Харьков, 1987. 26 с.
386. Панов Н. И. Оценочные понятия и их применение в уголовном праве. *Проблемы социалистической законности*. Харьков, 1976. Вып. 7. С. 99–106.
387. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков : Вища шк., 1982. 161 с.
388. Панов Н. И., Гуторова Н. А. О методологии научного исследования проблем Особенной части уголовного права. *Известия вузов. Правоведение*. 2010. № 1. С. 86–97.
389. Панов Н. И., Тихий В. П. Категория «безопасность» в методологии правоведения. *Модель общества и национальная безопасность* : материалы междунар. науч.-практ. конф., 5 февр. 2010 г. Калининград, 2010. С. 61–66.
390. Панов Н. И., Тихий В. П. Уголовная ответственность за создание опасности. *Проблемы законности*. Харьков, 1997. Вып. 32. С. 104–111.
391. Панько К. К. Теория и практика законотворчества в уголовном праве : монография. Москва : Юрлитинформ, 2011. 312 с.
392. Пастернак-Таранушенко Г. А. Безпека: система, підсистема, оцінки, нова зброя. *Економіка України*. 2000. № 12. С. 55–59.
393. Пащенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. 446 с.
394. Перфильев М. Н. Общественные отношения: методологические и социологические проблемы. Ленинград : Наука, 1974. 235 с.
395. Петин И. А. Механизм преступного насилия. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 343 с.
396. Пикиров Н. И. Квалификация преступления при бланкетной форме диспозиции уголовного закона (с конкретизацией запрета в административном праве) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Моск. высш. шк. милиции МВД СССР. Москва, 1982. 22 с.

397. Пикуров Н. И. Материально-правовое содержание и процессуальная форма квалификации преступлений с бланкетными признаками состава. *Уголовный процесс*. 2008. №2. С. 3–11.
398. Пикуров Н. И. Уголовное право в системе межотраслевых связей. Волгоград : ВЮИ МВД России, 1998. 220 с.
399. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Харьков : Юрид. Харьков, 2001. Кн. 1 : О преступлении. 289 с.
400. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права Украины. Харьков : Юрид. Харьков, 2002. 568 с.
401. Пинаев А. А. Особенности составов преступлений с двойной и смешанной формой вины : учеб. пособие. Харьков : ХЮИ, 1984. 51 с.
402. Пионтковский А. А. Уголовное право. Часть Общая : пособие к лекциям. Казань : Типо-литогр. Императ. ун-та, 1916. Вып. 2. 418 с.
403. Пионтковский А. А., Меньшагин В. Д., Чхиквадзе В. М. Курс советского уголовного права. Москва : Госюриздат, 1959. Т. 2 : Особенная часть. 811 с.
404. Питецкий В. В. Составные нормы в уголовном праве России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Краснояр. гос. ун-т, Юрид. ин-т. Красноярск, 2004. 22 с.
405. Платонов К. К. Система психологии и теория отражения. Москва : Наука, 1982. 310 с.
406. Погребняк И. Г. Квалификация хищений, совершаемых по предварительному сговору группой лиц. *Борьба с хищениями государственного и общественного имущества*. Москва, 1971. С. 185–200.
407. Погребняк И. Г. О некоторых вопросах разграничения преступлений против порядка подчиненности. *Бюллетень Военной коллегии Верховного Суда СССР и Управления военных трибуналов*. 1961. №4. С. 38.
408. Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Изд. А. А. Карцева, 1912. 668 с.
409. Полевое уголовное уложение для Большой действующей армии : от 27 янв. 1812 г. №24975. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Санкт-Петербург, 1830. Т. 32 : 1812–1815. С. 80–84.
410. Положение о воинских преступлениях : утв. постановлением ЦИК СССР от 31 окт. 1924 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР*. 1924. №24. Ст. 207.

411. Положение о воинских преступлениях : утв. постановлением ЦИК и СНК СССР от 27 июля 1927 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР*. 1927. № 50. Ст. 505.
412. Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України : затв. Указом Президента України від 27.12.2007 № 1262/2007, в ред. Указу від 05.08.2015 № 465/2015. *Офіційний вісник України*. 2007. № 99. Ст. 3581 ; 2015. № 63. Ст. 2091.
413. Пономаренко Ю. А. Виды наказания по уголовному праву Украины : монография. Харьков : ФИНН, 2009. 344 с.
414. Попов Н. Соучастие частных лиц в должностных преступлениях. *Ежедневник советской юстиции*. 1924. № 21. С. 495–496.
415. Постановление Пленума Верховного Суда СССР по делу Сафронова. *Бюллетень Военной коллегии Верховного Суда СССР и Управления военных трибуналов*. 1971. № 3. С. 54–57.
416. Правда Руська = Русская Правда : тексты на основании 7 списков и 5 ред. / сост. С. В. Юшков. Киев : АН УССР, 1935. 194 с.
417. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> (дата звернення: 02.09.2018).
418. Правова доктрина України : у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / за заг. ред.: В. Я. Тацій, В. І. Борисов. 1240 с.
419. Практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под общ. ред.: Х. Д. Аликперов, Э. Ф. Побегайло. Москва : НОРМА – ИНФРА-М, 2001. 864 с.
420. Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности. Москва : СИНТЕГ, 2000. 528 с.
421. Преступления против военной службы / под общ. ред. Н. А. Петухова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. 399 с.
422. Преступления против военной службы (военно-уголовное законодательство Российской Федерации) : науч.-практ. коммент. Уголов. кодекса Рос. Федерации / Х. М. Ахметшин и др. Москва, 1999. 198 с.
423. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-ХІІ, в ред. Закону від 04.04.2006 № 3597-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 38. Ст. 324.

424. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України : Закон України від 13.05.2014 № 1261-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. №45. Ст. 1182.
425. Про господарську діяльність у Збройних Силах України : Закон України від 21.09.1999 № 1076-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. №48. Ст. 408.
426. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами : Закон України від 19.06.2003 № 975-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003 №46. Ст. 366.
427. Про державну підтримку підприємств, науково-дослідних інститутів і організацій, які розробляють та виготовляють боєприпаси, елементи та вироби спецхімії : Закон України від 21.09.2000 № 1991-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. №48. Ст. 406.
428. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №27. Ст. 208.
429. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV, в ред. Закону від 09.04.2014 № 1194-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №25. Ст. 890.
430. Про Державну спеціальну службу транспорту : Закон України від 05.02.2004 № 1449-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №19. Ст. 269.
431. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII, в ред. Закону від 21.09.1999 № 1079-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. №49. Ст. 428.
432. Про додаткові заходи щодо підвищення боєздатності Збройних Сил України : Указ Президента України від 12.12.2007 № 1209/2007. *Офіційний вісник Президента України*. 2007. №38. Ст. 1032.
433. Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України : наказ М-ва оборони України від 14.08.2008 № 402. *Офіційний вісник України*. 2008. №89. Ст. 2996.
434. Про затвердження Положення про матеріальну відповідальність військово-вослужбовців за шкоду, заподіяну державі : постанова Верхов. Ради України від 23.06.1995 № 243/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. №25. Ст. 193.

435. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : постанова Каб. Міністрів України від 28.10.2015 №878. *Офіційний вісник України*. 2015. №89. Ст. 2972.
436. Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах : постанова Каб. Міністрів України від 04.08.2000 №1225. *Офіційний вісник України*. 2000. №32. Ст. 1366.
437. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 №1934-ХІІ, в ред. Закону від 05.10.2000 №2019-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. №48. Ст. 410.
438. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 №3543-ХІІ, в ред. Закону від 02.03.2005 №2435-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. №16. Ст. 255.
439. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 №876-VІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №17. Ст. 594.
440. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 №580-VІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №40–41. Ст. 379.
441. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 №1932-ХІІ, в ред. Закону від 05.10.2000 №2020-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. №49. Ст. 420.
442. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : постанова Каб. Міністрів України від 10.09.2014 №442. *Офіційний вісник України*. 2014. №74. Ст. 2105.
443. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 №964-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №39. Ст. 351.
444. Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності : Закон України від 03.03.1998 №147/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. №34. Ст. 228.
445. Про Положення про проходження військової служби відповідними категоріями військовослужбовців : Указ Президента України від 07.11.2001 №1053/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. №46. Ст. 2039.
446. Про Положення про проходження військової служби (навчання) військовослужбовцями Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України : Указ Президента України від 31.07.2015 №463/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. №62. Ст. 2015.
447. Про Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України : Указ Президента України

- від 29.12.2009 № 1115/2009. *Офіційний вісник України*. 2009. № 101. Ст. 3513.
448. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 10.12.2008 № 1153/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 95. Ст. 1417.
449. Про Положення про проходження громадянами України служби у військовому резерві Збройних Сил України : Указ Президента України від 29.10.2012 № 618/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 83. Ст. 3348.
450. Про порядок відчуження та реалізації військового майна Збройних Сил : постанова Каб. Міністрів України від 28.12.2000 № 1919. *Офіційний вісник України*. 2001. № 1, т. 1. Ст. 26.
451. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
452. Про правовий режим майна у Збройних Силах України : Закон України від 21.09.1999 № 1075-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 48. Ст. 407.
453. Про практику застосування судами України законодавства про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 23.12.2005 № 14. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 1. С. 6–7.
454. Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 28.12.1996 № 15. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-96> (дата звернення: 02.09.2018).
455. Про практику призначення судами кримінального покарання : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 24.10.2003 № 7. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03> (дата звернення: 02.09.2018).
456. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. Ст. 237.
457. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Пре-

- зидента України від 26.05.2015 №287/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. №13. Ст. 1353.
458. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 №2229-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №27. Ст. 382.
459. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 №2011-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №15. Ст. 190.
460. Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист : Закон України від 24.03.1998 №203/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. №40–41. Ст. 249.
461. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 07.02.2003 №2. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03> (дата звернення: 02.09.2018).
462. Про судову практику у справах про злочини проти власності : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 06.11.2009 №10. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09> (дата звернення: 02.09.2018).
463. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 30.05.2008 №5. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v00005700-08> (дата звернення: 02.09.2018).
464. Про судову практику у справах про перевищення влади та службових повноважень : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 26.12.2003 №15. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03> (дата звернення: 02.09.2018).
465. Прокопович Е. В. Борьба с должностными злоупотреблениями в Вооруженных Силах СССР (уголовно-правовое и криминологическое исследование) : дис. ... канд. юрид. наук / Воен.-полит. акад. Москва, 1965. 212 с.
466. Пронина М. П. Презумпции и принципы в праве: вопросы соотношения. *Юридический мир*. 2010. №5. С. 32–36.

467. Протасов В. Н. Правоотношения как система. Москва : Юрид. лит., 1991. 142 с.
468. Прохоров В. С. Преступность и ответственность. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. 136 с.
469. Пузиревський Є. Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2011. 22 с.
470. Пусторослев П. П. Русское уголовное право. Общая часть. 2-е испр. изд. Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. Вып. 1 : Введение. Источники уголовного права. Преступление. 552 с.
471. Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. Москва : Юрид. центр Пресс, 2003. 304 с.
472. Рарог А. И. Проблемы субъективной стороны преступления : учеб. пособие. Москва : Моск. юрид. ин-т, 1991. 92 с.
473. Рашковская Ш. С. Субъект преступления. Москва : Изд-во ВЮЗИ, 1960. 24 с.
474. Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы : курс воен. админ. мл. кл. Николаев. акад. Ген. штаба. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Воен. тип., 1892. Ч. 1–2. С. 127.
475. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі) : від 19.04.2000 № 6-рп/2000. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 2. С. 29–37.
476. Российское уголовное право : учебник : в 2 т. / под ред. А. И. Рарога. Москва : Профобразование, 2001. Т. 1 : Общая часть. 598 с.
477. Российское уголовное право : учебник : в 2 т. / под ред.: Л. В. Иногамова-Хегай, В. С. Комиссаров, А. И. Рарог. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Проспект, 2009. Т. 1 : Общая часть. 528 с.
478. Российское уголовное право. Общая часть : учебник / под ред.: В. Н. Кудрявцев, А. В. Наумов. Москва : Спарк, 1997. 454 с.
479. Российское уголовное право. Общая часть : учебник / под ред.: В. П. Коняхин, М. Л. Прохорова. Москва : Контракт, 2014. 560 с.
480. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. Москва : Изд-во АН СССР, 1957. 328 с.

481. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 712 с.
482. Савінова Н. А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Київ : Вид-во ДКС, 2011. 342 с.
483. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с.
484. Сакаев А. И. Система наказаний по уголовному праву России: история и современность : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Казан. фил. Юрид. ин-та МВД РФ. Казань, 1999. 297 с.
485. Саркисов Г. С. Мотив и цель преступления. *Советское государство и право*. 1979. №3. С. 78–83.
486. Сарнавський О. М. Теоретичні та прикладні проблеми призначення та виконання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. *Теоретичні та практичні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Луганськ, 19–20 квіт. 2012 р.). Луганськ, 2012. С. 459–462.
487. Сарнавський О. М. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців як вид покарання. *Право України*. 2012. №3/4. С. 446–451.
488. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР, 1917–1952 гг. Москва : Госюриздат, 1953. 463 с.
489. Свод военных постановлений. Санкт-Петербург : Тип. 2-го отд-ния собств. е. и. в. канцелярии, 1859. Ч. 5 : Устав военно-уголовный; кн. 1 : О преступлениях и наказаниях. 160 с.
490. Свод военных постановлений. Санкт-Петербург : Тип. 2-го отд-ния собств. е. и. в. канцелярии, 1859. Ч. 5 : Устав военно-уголовный; кн. 2 : О военном суде. 231 с.
491. Свод военных постановлений, 1869 года. 4-е изд. (по 1 янв. 1913 г.). Санкт-Петербург : Гос. тип., 1913. Кн. 22 : Воинский устав о наказаниях. 88 с.
492. Северин Ю. Важнейшая задача суда – охрана социалистической собственности. *Бюллетень Верховного Суда СССР*. 1962. №4. С. 21–23.
493. Селиванов Ф. А. Благо. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1967. 66 с.
494. Селіванов В. М. Національна безпека – гарант існування незалежної України. *Військо України*. 1993. №7. С. 19–28.
495. Семенов С. А. Специальный субъект преступления в уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Акад. упр. МВД Рос. Федерации. Москва, 1999. 24 с.

496. Семенов С. А. Специальный субъект преступления в уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Акад. упр. МВД России. Москва, 1999. 209 с.
497. Семенова Н. К. Квалификация преступлений (части Общая и Особенная) : науч.-практ. пособие. Москва : Проспект; Екатеринбург : Урал. гос. юрид. акад., 2011. 296 с.
498. Семченков И. П. Объект преступления: социально-философские и методологические аспекты уголовно-правовой проблемы. Калининград : Калинингр. юрид. ин-т, 2002. 161 с.
499. Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2005. 18 с.
500. Сергиевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть Общая : пособие к лекциям. Изд. 4-е. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. 376 с.
501. Сергиевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть Общая : пособие к лекциям. Изд. 7-е. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. 385 с.
502. Серебренникова А. В. Система Особенной части Уголовного кодекса ФРГ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1996. 20 с.
503. Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. Москва : Юрлитинформ, 2001. 240 с.
504. Ситковская О. Д., Коньшев Л. П., Коченов М. М. Новые направления судебно-психологической экспертизы : справ. пособие. Москва : Юрлитинформ, 2000. 160 с.
505. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
506. Скакун О. Ф. Теорія держави та права : підручник. Київ : Алерта : КНТ : ЦУЛ, 2009. 520 с.
507. Скакун О. Ф., Бондаренко Д. А. Юридический научно-практический словарь-справочник: основные термины и понятия. Харьков : Эспада, 2007. 488 с.
508. Скрябин М. А. Общие начала назначения наказания и их применения к несовершеннолетним. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. 123 с.
509. Словарь военных терминов / сост. А. М. Плехов. Москва : Воениздат, 1988. 335 с.

510. Смердов А. А. Некоторые вопросы квалификации преступлений против уставного порядка взаимоотношений военнослужащих при отсутствии между ними отношений подчиненности. *Вопросы теории и практики применения военно-уголовного законодательства в связи с изменениями, внесенными в законодательство о воинских преступлениях Указом Президиума Верховного Совета СССР от 15.12.1983 г.* Москва, 1988. С. 45–47.
511. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права: предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. 188 с.
512. Смирнов В. Г., Солодкин И. Н. Воинские преступления. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 96 с.
513. Смольников В. [Ответы редакции на вопросы читателей]. *Советская юстиция*. 1961. № 15. С. 25–26.
514. Соборное Уложение 1649 года. *Соборное уложение 1649 года* / М. Н. Тихомиров, П. П. Епифанов. Москва, 1961. С. 67–431.
515. Советское уголовное право. Воинские преступления : учебник / под ред. Г. Горного. Москва : Воен. ин-т, 1978. 320 с.
516. Советское уголовное право. Часть Общая : учебник / под ред.: М. А. Гельфер, П. И. Гришаев, Б. В. Здравомыслов. Москва : Юрид. лит., 1972. 584 с.
517. Современное зарубежное уголовное право / ред. А. А. Пионтковский. Москва : Изд-во иностр. лит., 1957. Т. 1 : Аргентина, Дания, Япония, Югославия. 638 с.
518. Современное зарубежное уголовное право / ред. А. А. Пионтковский. Москва : Изд-во иностр. лит., 1959. Т. 2 : Финляндия, Швейцария. 550 с.
519. Современное зарубежное уголовное право / ред. А. А. Пионтковский. Москва : Изд-во иностр. лит., 1961. Т. 3 : Чили, Англия, Греция, Австрия. 759 с.
520. Соколов В. В. Принцип «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» и бланкетные диспозиции уголовного закона. *Советское государство и право*. 1980. № 12. С. 96–99.
521. Сокоринський Ю. В. Кримінально-виконавча характеристика покарання у виді тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 2. С. 174–178.

522. Сокоринський Ю. В. Покарання у виді тримання військовослужбовців в дисциплінарному батальйоні є ефективним засобом виправлення засуджених військовослужбовців. *Влада. Людина. Закон*. 2009. №7. С. 41–46.
523. Сокоринський Ю. В. Спеціальні військово-виправні установи. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (11–12 лют. 2010 р.). Бровари, 2010. С. 64–65.
524. Сокурєнко В. В. Сфера оборони України: адміністративно-правове регулювання : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 544 с.
525. Соловьев А. Д. Вопросы применения наказания по советскому уголовному праву (законодательство и судебная практика). Москва : Госюриздат, 1958. 204 с.
526. Сорока К. О. Основи теорії систем та системного аналізу : навч. посіб. Харків : ХНАМГ, 2004. 291 с.
527. Соціологія : підручник / за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2010. 224 с.
528. Спасович В. Д. Учебник уголовного права. Санкт-Петербург : Тип. Иосафата Огрязко, 1863. Т. 1, вып. 1–2. 442 с.
529. Старков О. В., Милоков С. Ф. Наказание: уголовно-правовой и криминопеналогический анализ. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 461 с.
530. Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності. *Генеральна прокуратура України* : офіц. сайт. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> (дата звернення: 02.09.2018).
531. Статут Великого Княжества Литовского 1529 года / под ред. К. И. Яблонского. Минск : Изд-во АН БССР, 1960. 253 с.
532. Статути Збройних Сил України : зб. законів (зі змін. на 2018 р.) : офіц. текст. 2018. 424 с.
533. Стоякин М. Г. Дополнительные основания юридической квалификации правонарушений. *Известия вузов. Правоведение*. 1993. № 1. С. 90–94.
534. Стрельцов Є. Л. Суб'єктивна сторона злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. Харків, 2013. Вип. 1. С. 160–170. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/1_10.pdf (дата звернення: 02.09.2018).
535. Стручков Н. А. Правовое регулирование исполнения наказания (основные проблемы советского исправительно-трудового права) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Всесоюз. ин-т юрид. наук. Москва, 1963. 36 с.

536. Стручков Н. А. Формы соучастия и ответственность соучастников по советскому уголовному праву. *Ученые записки / Всесоюз. ин-т юрид. наук*. Москва, 1961. Вып. 12. С. 126–175.
537. Судебная практика по применению военно-уголовного законодательства РФ / сост.: О. К. Зателепин, А. И. Ноздринов ; под общ. ред. Х. М. Ахметшина. Москва : За права военнослужащих, 2001. 207 с.
538. Сыдыкова Л. Ч. Теоретические проблемы системы и видов наказаний по уголовному праву Кыргызской Республики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Алматы, 2000. 281 с.
539. Сызранцев В. Г. Воинские преступления : коммент. к гл. 33 УК РФ. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. 304 с.
540. Таганцев Н. С. Лекции по русскому уголовному праву. Часть Общая. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1887. Вып. 1. 394 с.
541. Таганцев Н. С. О повторении преступлений : исследование. Санкт-Петербург : Журнал. М-ва юстиции, 1867. 296 с.
542. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая : лекции. 2-е изд., пересм. и доп. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1902. Т. 1. 823 с.
543. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая : лекции : в 2 т. Тула : Автограф, 2001. Т. 1. 800 с.
544. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления. Киев : Вища шк., 1977. 157 с.
545. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища шк., изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1988. 198 с.
546. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву : учеб. пособие. Харьков : Юрид. ин-т, 1982. 101 с.
547. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навч. посіб. Харків : УкрІЮА, 1994. 76 с.
548. Тенчов Э. С. О принципах и основаниях закрепления в законе системы уголовно-правовых институтов. *Направления уголовной политики в борьбе с преступностью*. Свердловск, 1986. С. 19–26.
549. Тер-Акопов А. А. Безопасность человека: теоретические основы социально-правовой концепции. Москва : Изд-во МНЭПУ, 1998. 196 с.
550. Тер-Акопов А. А. Ответственность за нарушение специальных правил поведения. Москва : Юрид. лит., 1995. 176 с.

551. Тер-Акопов А. А. Понятие преступления против военной службы. *Преступления против военной службы* : учебник / под ред. Н. А. Петухова. Москва, 2002. С. 1–17.
552. Тер-Акопов А. А. Правовые основания ответственности за воинские преступления : дис. ... д-ра юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ин-т. Москва, 1982. 362 с.
553. Тер-Акопов А. А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. Москва : Юркнига, 2003. 480 с.
554. Терентьев В. Соучастие в преступлениях со специальным субъектом: постановка проблемы. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 8. С. 105–108.
555. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1977. 216 с.
556. Тимейко Г. В. Понятие и критерии общественной опасности преступного действия и бездействия. *Актуальные проблемы государства и права. Уголовное право, уголовный процесс, криминалистика*. Краснодар, 1976. Кн. 1. С. 174–196.
557. Ткаченко В. Общие начала назначения наказания. *Российская юстиция*. 1997. № 1. С. 10–11.
558. Ткаченко В. И., Царегородцев А. М. Правовые последствия соучастия в преступлениях со специальным субъектом. *Проблемы борьбы с преступностью*. Омск, 1976. С. 34–42.
559. Тоболкин П. С. Методологические предпосылки исследования категории «общественная опасность». *Вопросы эффективности уголовно-правовых норм*. Свердловск, 1978. Вып. 66. С. 14–26.
560. Тоболкин П. С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм. Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд-во, 1983. 176 с.
561. Толкаченко А. А. Актуальные вопросы практики назначения уголовного наказания военнослужащим. *Материалы семинаров, проведенных в рамках региональных совещаний председателей окружных (флотских) и гарнизонных военных судов РФ в 2005 г.* Москва, 2006. Ч. 1. С. 31 (Прил. к «Информационному бюллетеню военных судов» ; № 1 (201)).
562. Толкаченко А. А. Мотив и цель воинских преступлений по советскому уголовному праву : дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ин-т. Москва, 1990. 195 с.

563. Томашевский Н. П. О структуре правовой нормы и классификации ее элементов. *Вопросы общей теории советского права*. Москва, 1960. С. 194–254.
564. Трайнин А. Н. Учение о составе преступления. Москва : Юриздат НКЮ СССР, 1946. 183 с.
565. Туваклієва М. М. Злочин із двома формами вини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 5. С. 201–203. URL: http://lsej.org.ua/5_2015/56.pdf (дата звернення: 02.09.2018).
566. Туркот М. Особливості виконання спеціальних видів покарань, призначених військовослужбовцям. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. № 3, т. 1. С. 86–90.
567. Туркот М. С. Кримінальна відповідальність за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 20 с.
568. Туркот М. С. Кримінологічна характеристика особистості суб'єкта військових злочинів. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 76–82.
569. Турлова Ю. А. Соціально-психологічні передумови криміналізації екологічних злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 34, т. 3. С. 62–66.
570. Уголовное право : учебник : в 3 т. / под общ. ред. А. Э. Жалинского. Москва : Городец, 2011. Т. 1 : Общая часть. 864 с.
571. Уголовное право. Общая часть : учебник / отв. ред. А. Н. Тарбагаев. Москва : Проспект, 2012. 448 с.
572. Уголовное право. Общая часть. Преступление : акад. курс : в 10 т. / под ред. Н. А. Лопашенко. Москва : Юрлитинформ, 2016. Т. 6 : Объект преступления. Объективная сторона преступления. 632 с.
573. Уголовное право. Общая часть. Преступление : акад. курс : в 10 т. / под ред. Н. А. Лопашенко. Москва : Юрлитинформ, 2016. Т. 9 : Соучастие в преступлении. 528 с.
574. Уголовное право России : учебник : в 2 т. / под ред.: А. И. Игнатов, Ю. А. Красиков. Москва : НОРМА-ИНФРА М, 1998. Т. 1 : Общая часть. 639 с.
575. Уголовное право России. Воинские преступления / Х. М. Ахметшин и др. Москва : ВАЭФП, 1993. 312 с.

576. Уголовное право России. Общая часть : учебник / под ред.: Н. М. Кропачев, Б. В. Волженкин, В. В. Орехов. Санкт-Петербург : Изд-во юрид. фак. С.-Петерб. ун-та, 2006. 1064 с.
577. Уголовное право России. Общая часть : учебник / под ред.: В. Н. Кудрявцев, В. В. Лунев, А. В. Наумов. Москва : Юрист, 2004. 569 с.
578. Уголовное право России. Общая часть : учебник / под ред.: Ф. Р. Сундуров, И. А. Тарханов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Статут, 2009. 751 с.
579. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть : учебник / под ред. А. И. Марцева. 2-е изд., перераб. Омск : ОМА МВД России, 2006. 406 с.
580. Уголовное право Соединенных Штатов Америки : сб. нормат. актов / сост., отв. ред. и авт. вступ. ст. И. Д. Козочкин. Москва : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1986. 159 с.
581. Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. и вступ. ст. С. Ф. Милоков ; авт. предисл. Э. О. Фабрици ; пер. с нем. Л. С. Вихровой. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 352 с.
582. Уголовный кодекс Грузии / науч. ред. З. К. Бигвава ; вступ. ст. В. И. Михайлова ; обзор. ст. О. Гамкредидзе ; пер. с груз. И. Мериджанашвили. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. 409 с.
583. Уголовный кодекс Дании / науч. ред. и авт. предисл. С. С. Беляев ; пер. с дат. и англ.: С. С. Беляев, А. Н. Рычева. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 230 с.
584. Уголовный кодекс Латвийской Республики / науч. ред. и вступ. ст.: А. И. Лукашов, Э. А. Саркисова ; пер. с лат. А. И. Лукашов. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 313 с.
585. Уголовный кодекс Литовской Республики / науч. ред. В. Павилонис ; предисл. Н. И. Мацнев ; вступ. ст.: В. Павилонис, А. Абрамовичюс, А. Дракшене ; пер. с лит. В. П. Казанскене. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 470 с.
586. Уголовный кодекс Республики Армения / науч. ред.: Е. Р. Азарян, Н. И. Мациев ; предисл. Е. Р. Азаряна ; пер. с арм. Р. З. Азаряна. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 450 с.
587. Уголовный кодекс Республики Беларусь / предисл. Б. В. Волженкина ; обзор. ст. А. В. Баркова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 474 с.
588. Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред. и предисл. А. И. Лукашова ; вступ. ст. Й. И. Айдарова ; пер. с болг.: Д. В. Милушев, А. И. Лукашов. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 298 с.

589. Уголовный кодекс Республики Казахстан / предисл. И. И. Рогова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 466 с.
590. Уголовный кодекс Республики Молдова / науч. ред и вступ. ст. А. И. Лукашева. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 408 с.
591. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино / науч. ред и вступ. ст. С. В. Максимова ; пер. с итал. В. Г. Максимова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. 253 с.
592. Уголовный кодекс Республики Таджикистан / предисл. А. В. Федорова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 410 с.
593. Уголовный кодекс Республики Узбекистан / вступ. ст.: М. Х. Рустамбаев, А. С. Якубов, З. Х. Гулямов. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 338 с.
594. Уголовный кодекс Российской Федерации : офиц. текст. Москва : РИПОЛ классик : Омега-Л, 2015. 211 с.
595. Уголовный кодекс Туркменистана : закон № 222-1 от 12 июня 1997 г. *WIPO*. URL: http://www.unodc.org/tldb/pdf/TurkmenistanCriminalCode_Russian.pdf (дата обращения: 02.09.2018).
596. Уголовный кодекс УССР : утв. ВУЦИК 23 авг. 1922 г. Изд. 2-е, офиц. Харьков : Наркомюст УССР, 1922. 100 с.
597. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / науч. ред. и вступ. ст. Д. А. Шестакова ; предисл. Г. Йешека ; пер. с нем. Н. С. Рачковой. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 524 с.
598. Уголовный кодекс Эстонской Республики / науч. ред. и пер. с эст. В. В. Запелалова ; предисл. Я. И. Мацнева. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 262 с.
599. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
600. Український тлумачний словник (тезаурус) : 250000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2016. 1696 с.
601. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург : Тип. 2 отд-ния собств. е. и. в. канцелярии, 1845. IV, 898, XVII с.
602. Уржицкий К. П. К вопросу о принципах правового регулирования общественных отношений. *Известия вузов. Правоведение*. 1968. № 3. С. 123–126.
603. Устав Организации Объединенных Наций : вступил в силу 24.10.1945. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 02.09.2018).

604. Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки [1607] : в 2 ч. Санкт-Петербург, 1777–1781. Ч. 1–2. URL: http://militera.lib.ru/regulations/russr/1607_ustav/index.html (дата обращения: 02.09.2018).
605. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. Харьков : Вища шк., изд-во при Харьк. ун-те, 1989. 104 с.
606. Ухвала Військової колегії Верховного Суду України від 10.02.1998 : витяг. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0079700-98> (дата звернення: 02.09.2018).
607. Ушаков А. В. Квалификация преступлений, совершаемых частными лицами в соучастии со специальным субъектом. *Советская юстиция*. 1972. № 12. С. 7–8.
608. Фалеев Н. И. Цели воинского наказания : дис. ... экстраординар. проф. на каф. воен.-угол. законов в Александр. воен.-юрид. акад. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашевъ и Ко, 1902. 525 с.
609. Федитник В. М. Поняття складної вини в доктрині кримінального права: історико-правовий аспект. *Наше право*. 2006. № 2. С. 62–67.
610. Фейербах П. А. Уголовное право. Санкт-Петербург : Мед. тип., 1810. Кн. 1 : Философская или всеобщая часть уголовного права. 142 с.
611. Ферри Э. Преступления и преступники в науке и жизни : две лекции. Одесса : Тип. «Труд», 1890. 54 с.
612. Фесенко Є. В. Об'єкт злочину з погляду реалій. *Юридичний вісник України*. 1997. 14–20 серп. (№ 33). С. 7.
613. Фесенко Є. Цінності – як об'єкт злочину. *Право України*. 1999. № 6. С. 75–78.
614. Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния. *Советское государство и право*. 1977. № 5. С. 135–139.
615. Филановский И. Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. 174 с.
616. Филимонов В. Объект преступления и последствия преступления. *Уголовное право*. 2010. № 3. С. 67–72.
617. Филимонов В. Д., Филимонов О. В. Институт права. Институт уголовного права. Институт уголовно-исполнительного права. Москва : Юриспруденция, 2014. 256 с.
618. Филин Н. А. Воинские преступления. Харьков : Юрид. изд. Наркомюста УССР, 1929. 79 с.

619. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев и др. Москва : Совет. энцикл., 1983. 840 с.
620. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. Москва : ИНФРА-М, 1998. 576 с.
621. Філософія права : навч. посіб. / за заг. ред.: М. В. Костицький, Б. Ф. Чміль. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
622. Фойницкий И. Я. Курс уголовного права. Часть Особенная: посягательства личные и имущественные. 6-е изд. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1912. 451 с.
623. Французский военно-уголовный кодекс о преступлениях и наказаниях / пер. с доп. и пояснениями Н. Максимова. *Журнал Министерства юстиции*. 1865. № 12. С. 1–52.
624. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. 332 с.
625. Фролов Е. А. Объект и преступные последствия при посягательствах на социалистическую собственность. *Сборник ученых трудов* / Свердлов. юрид. ин-т Свердлов. ун-та. 1968. Вып. 8. С. 102–175.
626. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления. *Сборник ученых трудов* / Свердлов. юрид. ин-т. 1969. Вып. 10. С. 184–225.
627. Фролов Е. А., Питецкий В. В. Гарантии законности и оценочные понятия в уголовном праве. *Советское государство и право*. 1979. № 6. С. 87–91.
628. Хабиров С. С. Субъективная сторона преступлений против военной службы : дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ун-т. Москва, 2002. 215 с.
629. Хавронюк М. І. Кримінальна відповідальність за перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 1998. 25 с.
630. Хавронюк М. І., Дячук С. І., Мельник М. І. Військові злочини : комент. законодавства. Київ : А. С. К., 2003. 272 с.
631. Харазашвили Б. В. Вопросы мотива поведения преступника в советском уголовном праве. Тбилиси : Цодна, 1963. 288 с.
632. Харитонов С. А. Воинские преступления по уголовному законодательству Украины (признаки и система). *Jurnalul uridic national: teorie si practica*. 2016. № 4. С. 178–181.
633. Харитонов С. А. Лишение воинского звания по уголовному законодательству Украины. *Legea si viata*. Iule 2018. С. 108–112.

634. Харитонов С. О. Визначення окремих ознак військових злочинів. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2018. № 1 (53) С. 78–75.
635. Харитонов С. О. Визначення родового об'єкта військових злочинів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 3. С. 65–76.
636. Харитонов С. О. Військовослужбовець як спеціальний суб'єкт злочину. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2016. № 1. С. 32–38.
637. Харитонов С. О. Військовослужбовець як суб'єкт злочину. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. С. 92–94.
638. Харитонов С. О. Деякі питання кримінальної відповідальності за військові злочини, вчинені в співучасті. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу (м. Харків, 7 верес. 2018 р.) / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 198–202.
639. Харитонов С. О. До питання протиправності військових злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Т. 2, вип. 45. С. 85–88.
640. Харитонов С. О. Злочини проти порядку експлуатації озброєння та військової техніки. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. С. 329–331.
641. Харитонов С. О. Злочини проти порядку підлеглості та військової честі. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. С. 337–339.
642. Харитонов С. О. Історично-порівняльний нарис кримінальної відповідальності за військові злочини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 204–207. URL: http://www.pap.in.ua/3_2017/62.pdf (дата звернення: 02.09.2018).
643. Харитонов С. О. Кримінальна протиправність як ознака військового злочину. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі конституційної реформи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 10 черв. 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 38–40.
644. Харитонов С. О. Методологія наукового дослідження проблеми військових злочинів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Т. 2, вип. 4. С. 91–94.
645. Харитонов С. О. Наслідки військових злочинів за кримінальним законодавством України. *Visegrad journal on human rights*. 2017. № 3 С. 203–208.

646. Харитонов С. О. Об'єкт і система військових злочинів. *Вісник Національної академії правових наук України*. Харків, 2016. № 3. С. 243–254.
647. Харитонов С. О. Система злочинів проти порядку проходження військової служби. *Право та суспільство*. 2016. № 4. С. 193–198.
648. Харитонов С. О. Соціальна зумовленість військових злочинів. *Visegrad journal on human rights*. 2018. №3, vol. 2. С. 180–85.
649. Харитонов С. О. Співвідношення загальноправових принципів та презумпцій при кваліфікації військових злочинів. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри: XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»* : зб. тез доп., м. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. С. 196–200.
650. Харитонов С. О. Суспільна небезпечність військових злочинів. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. Харків : Право, 2016. С. 401–405.
651. Харитонов С. О. Суспільна небезпечність як ознака військових злочинів. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2016. №3. С. 37–41.
652. Харитонов С. О. Щодо питання способу вчинення військових злочинів за кримінальним законодавством України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. №4. С. 176–179.
653. Харитонов С. О., Панов М. І. Військові злочини, злочини проти встановленого порядку несення військової служби. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. С. 88–91.
654. Харченко В. Б. Визначення істотної шкоди та тяжких наслідків за новою редакцією примітки до ст. 364 КК України. *Форум права*. 2015. № 2. С. 169–176. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_2_30 (дата звернення: 02.09.2018).
655. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : в 2 т. Москва : Педагогика, 1986. Т. 1. 408 с.
656. Хлупина Г. Н. Квалификация нескольких преступлений : текст лекций. Красноярск : Изд-во КрасГУ, 1998. 50 с.
657. Хомич В. М. Формы реализации уголовной ответственности. Минск : Изд-во БГУ, 1998. 131 с.
658. Цветаев Л. Начертание теории уголовных законов. Москва : Унив. тип., 1825. 83 с.

659. Цветинович А. Л. Дополнительные наказания в уголовном праве : учеб. пособие. Калининград : Изд-во КГУ, 1980. 67 с.
660. Чебышев-Дмитриев А. П. О преступном действии по русскому допетровскому праву. Казань : Тип. Императ. ун-та, 1862. 242 с.
661. Черданцев А. Ф. Социальная ценность социалистического права. *Советское государство и право*. 1978. № 7. С. 21–28.
662. Черепенников Р. В. Цели преступного деяния и их уголовно-правовое значение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Моск. ун-т МВД РФ. Москва, 2001. 225 с.
663. Чуватин А. Н., Никитченко М. Н., Черкасов С. П. Положение о воинских преступлениях : пост. коммент. Москва : Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1929. 86 с.
664. Чхиквадзе В. М. Советское военно-уголовное право : учеб. пособие. Москва : Юрид. изд-во Минюста СССР, 1948. 452 с.
665. Шендзиковский И. А. Конспект лекций о материальных военно-уголовных законах иностранных государств. Санкт-Петербург : Тип. Морского М-ва, 1886. 80 с.
666. Шибутани Т. Социальная психология. Москва : Прогресс, 1969. 534 с.
667. Шилов А. И. Дисциплинарная воинская часть (исторический и правовой аспекты) : учеб. пособие. Смоленск : Воен. ун-т противовоздуш. обороны ВС России, 1999. 191 с.
668. Шилов А. И. Уголовное наказание в виде содержания в дисциплинарной воинской части (правовые и криминологические проблемы) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Рязан. ин-т права и экономики. Рязань, 1998. 239 с.
669. Ширококов А. Ю. Проблема определения субъективной стороны преступления. *Научные исследования и разработки молодых ученых*. Новосибирск, 2016. № 11. С. 213–217.
670. Ширяев В. Н. Участие частных лиц в должностных преступлениях. *Право и жизнь*. 1925. Кн. 1. С. 60–61.
671. Шишко И. В. Экономические правонарушения: вопросы юридической оценки и ответственности. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 420 с.
672. Шкідченко В. П., Кохно В. Д. Военна безпека як категорія воєнної науки та складова національної безпеки України. *Наука і оборона*. 2000. № 2. С. 3–7.

673. Штейн фон Л. Учение о воинском быте как часть науки о государстве / пер. и предисл. А. Эртеля. Санкт-Петербург : Тип. и литогр. А. Е. Ландау, 1875. 500 с.
674. Шуберт Л. Об общественной опасности преступного деяния. Москва : Госюриздат, 1960. 239 с.
675. Шулепов Н. А. Теоретические основы реализации уголовной ответственности военнослужащих : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Моск. гос. лингвист. ун-т. Москва, 2001. 365 с.
676. Шумилов В. М. Категория «государственный интерес» в политике и праве (системно-теоретические и международно-правовые аспекты). *Право и политика*. 2000. №3. С. 4–5.
677. Щупленков В. П. Лишение воинских и других званий, а также орденов, медалей и почетных званий. *Наказания, не связанные с лишением свободы*. Москва, 1972. С. 75–88.
678. Щупленков В. П. Проблемы уголовно-правовой борьбы с преступлениями против обороны СССР : дис. ... д-ра юрид. наук : 20.02.03 / Воен. ин-т. Москва, 1986. 432 с.
679. Эминов В. Е., Мацкевич И. М. Преступность военнослужащих (исторический, криминологический, социально-правовой анализ). Москва : Пенаты, 1999. 260 с.
680. Энциклопедия военной мысли / под ред. П. Тоураса. Москва : Эксмо, 2002. 736 с.
681. Энциклопедия уголовного права / под ред. В. Б. Малинина. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малинина, 2005. Т. 3 : Понятие преступления. 522 с.
682. Энциклопедия уголовного права / под ред. В. Б. Малинина. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малинина, 2005. Т. 4 : Состав преступления. 798 с.
683. Энциклопедия уголовного права / под ред. В. Б. Малинина. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малинина, 2007. Т. 8 : Уголовная ответственность и наказание. 798 с.
684. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Москва : Наука, 1978. 391 с.
685. Явич Л. С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. 207 с.

686. Яковлев А. М. Принцип социальной справедливости и основания уголовной ответственности. *Советское государство и право*. 1982. № 3. С. 86–94.
687. Якушин В. А. Субъективное вменение и его значение в уголовном праве. Тольятти : ТолПИ, 1998. 290 с.
688. Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львів. ун-т внутр. справ. Львів, 2010. 22 с.
689. Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львів. ун-т внутр. справ. Львів, 2010. 408 с.
690. 10 U. S. Code Chapter 47 – Uniform Code of Military Justice. *Legal Information Institute*. URL: <http://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/subtitle-A/part-II/chapter-47> (last accessed: 02.09.2018).
691. Armed Forces Act 2006. *UK Legislation*. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/52/contents> (last accessed: 02.09.2018).
692. Army Act 1955; Air Fors Act 1955; Naval Discipline Act 1957. *Chronological table of the statutes*. London, 1987. Pt. 2 : 1950 – 31 December 1985. P. 1002–1017, 1042–1047.
693. Belling E. L. Die Lehre Vom Verbrechen. Tübingen : J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1906. 566 s.
694. Binding K. Die Normen und ihre Übertretung : Eine Untersuchung über die rechtmässige Handlung und die Arten des Delikts. Ersten Band. Leipzig : Verlag von Felix Meiner, 1922. 504 s.
695. Boot M. Genocide, Crimes Against Humanity, War Crimes : Nullum Crimen Sine Lege and the Subject Matter Jurisdiction of the International Criminal Court. Antwerpen & Groningen : Intersentia, 2002. 708 p. (School of Human Rights Research ; vol. 12).
696. Code de justice militaire (nouveau). *Légifrance*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006071360&dateTexte=20080505> (dernier accès: 02.09.2018).
697. Code de justice militaire pour l'armée de mer : (loi du 13 janvier 1938). Paris : Dalloz, 1960.
698. Code de procedure penale : Code de justice militaire. Paris : Dalloz-Sirey, 2002. 1884 p.

699. Código Penal : (Decreto-Lei n. 2.848 de 7 de Dezembro de 1940). *WIPO*. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=332216 (último acesso: 02.09.2018).
700. Criminal law deskbook. Charlottesville, Virginia : The Judge Advocate General's School, US Army, 2010. Vol. 2 : Crimes and defence. 320 p. URL: https://www.loc.gov/r/r/frd/Military_Law/pdf/Crim-Law-Deskbook_V-2.pdf (last accessed: 02.09.2018).
701. Dohna A. zu Die Rechtswidrigkeit als allgemeingultiges Merkmal im Tatbestande strafbarer Handlungen : Ein Beitrag zur allgemeinen Strafrechtslehre. Halle a. S. : Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1905. 152 s.
702. Explanatory Notes to Armed Forces Discipline Act 2000. Chapter 4. *UK Legislation*. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/4/notes/data.xhtml?wrap=true> (last accessed: 02.09.2018).
703. Freud S. The Ego and the Id. London : The Hogarth Press Ltd, 1949. 670 p.
704. Gesetzes über die Rechtsstellung der Soldaten (Soldatengesetz) : vom 19 August 1975. *Bundesgesetzblatt*. 1975. Nr. 101. S. 2273–2288.
705. Hartman N. Ehtik. 2 Auflage. Berlin ; Leipzig : Walter de Gruyter, 1935. 746 s.
706. Hull C. L. A behavior system: An introduction to behavior theory concerning the individual organism. New Haven, CT, US : Yale University Press, 1952. 372 p.
707. Loi no 99–929 du 10 novembre 1999 portant reforme du Code de justice militaire et du Code de procedure penal. *Journal officiel de la Republicue Francais*. 1999. 11 nov. No 262. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000580549> (date d'accès: 02.09.2018).
708. Maslow A. H. Motivation and personality. 2d ed. New York : Harper & Row, 1970. 410 p.
709. McClelland D. C. The achievement motive. New York : Appleton-Century-Crofts, 1976. 670 p.
710. McDougall W. An Outline of Psychology. London : Methuen, 1923. 456 p.
711. Rogers A. P. V. War Crimes Trials under the Royal Warrant: British Practice 1945–1949. *International and Comparative Law Quarterly*. 1990. Vol. 39, No. 4. P. 780–800.
712. Sartre J.-P. Esquisse d'une theorie des emotions. 2e ed. Paris : Hermann, 1948. 52 p.

713. Schlueter D. A. The Court – Martial: A Historical Survey. *Military Law Review*. 1980. Vol. 87. P. 129–166.
714. The Greek Penal code. South Hackensack. N. J. : F. B. Rothman, 1973. 205 p.
715. Wehrpflichtgesetz : vom 8. Desember 1972. *Bundesgesetzblatt*. 1972. Nr. 56. S. 2277–2293.
716. Wehrstrafgesetz (WStG) : vom 24 Mai 1974. *Bundesgesetzblatt*. 1974. Nr. 133. S. 1213–1220.

Наукове видання

Харитонов Сергій Олександрович

**КРИМІНАЛЬНА
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ
ЗА КРИМІНАЛЬНИМ
ПРАВОМ УКРАЇНИ**

Монографія

Видається в авторській редакції

Коректор *М. М. Поточняк*
Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*

Підписано до друку 07.09.2018.
Формат 60×90 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 20,5. Обл.-вид. арк. 18,4. Вид. № 1976.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-25-44